

कृष्ण

५१५५

षोडशग्रन्थाः सकारिका रासपञ्चाङ्गम्
वैकुण्ठोपिकायुगलभ्रमरगीतलुप्तोद्दिनी

३

नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशापिनम् ।

लक्ष्मीनारायणलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥ १ ॥

चतुर्भिः चतुर्भिः चतुर्भिः त्रिमित्तया ।

परमविराजते योक्तो पञ्चधा हृदये मम ॥ २ ॥

॥ अथ षोडशग्रन्थाः ॥

पाठभेदसहिताः

तथादी

॥ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा मुरारिपदपङ्कजस्फुरदमन्दरेषूत्कटाम् ।
तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना मुरासुरसुषुजितसरपितुः श्रियं विभ्रतीम् ॥ १ ॥
कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दपूरोज्ज्वला विलासगमनोल्लसत्प्रकटगण्डशैलोद्यता ।
सधोपगतिदन्तुरा समधिरुद्धोलोचमा मुकुन्दरतिवर्धिनी जयति पद्मबन्धोः मुता ॥ २ ॥
सुखं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्त्रैः प्रियाभिरिव सेवितां शुक्रमयूरहंसादिभिः ।
तरङ्गभ्रूजकङ्कणप्रकटमुक्तिकाबाहुका नितम्बतटमुन्दरीं नमत कुण्डलतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥
अनन्तगुणभूषिते शिवविरञ्चिदेवस्तुते घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ।
विशुद्धमधुरातटे सकलगोपमोषीभूते कृपाजलधितंत्रिते मम मनः सुखं भावय ॥ ४ ॥
यया चरणपद्मजा मुररियोः प्रियम्भावुका समागमनतोभवत् सकलसिद्धिदा सेवताम् ।
तया सदृशतामियात् कमलजासपत्नीव यद्गिरिप्रियकलिन्दया मनसि मे सदा स्वीयताम् ॥ ५ ॥
नमोस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतं न जातु यमवातना भवति ते पयःपानतः ।
यमोपि भगिनीसुतान् कथमु हन्ति दुष्टानपि प्रियो भवति सेवनात् तव हरेर्यथा मोषिकाः ॥ ६ ॥
ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता न दुर्लभतमा रतिर्गुरुरिषां मुकुन्दप्रिये ।
अतोस्तु तव लालना मुरधुनी परं सङ्गमात् तवैव भुवि कीर्तिता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः ॥ ७ ॥
स्तुतिं तव करोति कः कमलजासपत्नि प्रिये हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ।
इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासङ्गमसरश्मज्जलाणुभिः सकलग्रावजैः सङ्गमः ॥ ८ ॥
तथाष्टकमिदं मुदा पठति श्रमते सदा समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुन्दे रतिः ।
तया सकलसिद्धयो मुररिपुत्र सन्तुष्यति स्वभावविजयो भवेद् वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥
॥ इति श्रीमद्भल्लभाचार्यविरचितं श्रीयमुनाष्टकं सन्पूर्णम् ॥ १ ॥

॥ अथ बालबोधः ॥

मत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहम् । बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्थो मनीषिणाम् । जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥ २ ॥
लौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः । लौकिका अविभिः प्रोक्तास्तथैश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥
लौकिकास्तु प्रवक्ष्यामि वेदादाया यतः स्थिताः । धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥
त्रिवर्गसाधकानीति न तन्निर्णय उच्यते । मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतः स्तुतः ॥ ५ ॥
द्विधा द्वे द्वे स्वतन्त्र साङ्ख्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साङ्ख्ये त्यागः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
अहन्ताममतानां सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्यो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते ॥ ७ ॥
तदर्थं प्रक्रिया काचित् पुराणेपि निरूपिता । अपिभिर्वहुधा प्रोक्ता फलमेकमवाप्ततः ॥ ८ ॥
अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥
पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोपि निरूप्यते । ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातस्तद्वयेण सुसेव्यते ॥ १० ॥
ते सर्वार्था न चाद्येन शास्त्रं किञ्चिदुदीरितम् । अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥
यस्तुनः स्थितिसंहारी कार्पी शास्त्रप्रवर्तकौ । ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥
१. मत्त्वस्थितौ च संहारे कार्ये ।

निर्दोषपूर्णगुणता तत्तच्छास्त्रे तयोः कृता । भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥१३॥
 भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेतिविनिश्चयः । लोकेपि यत् प्रभुर्भुङ्क्ते तन्न यच्छति कर्हिचित् ॥१४॥
 अतिप्रियाय तदपि दीयते कचिदेव हि । नियतायप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥१५॥
 प्रत्येकं साधनं चैतद् द्वितीयार्थं महाव्धुः श्रमः । जीवाः स्वभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥१६॥
 श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिध्यति । मोक्षस्तु सुलभो विष्णोर्भोगश्च शिवतस्तथा ॥१७॥
 समर्पणेनात्मनो हि तदीयत्वं भवेद् भुवम् । अतदीयतया चापि केवलश्चेत् समाश्रितः ॥१८॥
 तदाश्रयतदीयत्वबुद्धये किञ्चित् समाचरेत् । स्वधर्मननुतिष्ठन् वै भारद्वागुण्यमन्यथा ॥१९॥

इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितो बालबोधः सम्पूर्णः ॥ २ ॥

॥ अथ सिद्धान्तमुक्तावली ॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् । कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥१॥
 चेतस्तत्प्रवर्णं सेवा तस्मिन्नेव तनुवित्तया । ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥२॥
 परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् । द्विरूपं तद्वि सर्वं स्यादेकं तस्माद् विलक्षणम् ॥३॥
 अपरं तत्र पूर्वसिन् वादिनो बहुधा जगुः । मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥४॥
 तदेवैतत् प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् । द्विरूपं चापि गङ्गावज् ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥५॥
 माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा । मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥६॥
 तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते कश्चित् । गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥७॥
 प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात् तथा जले । विहिताश्च फलात् तद्वि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥८॥
 यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् । यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥९॥
 जगत् तु त्रिविधं श्रोतं ब्रह्मविष्णुशिवस्ततः । देवतारूपवत् श्रोता ब्रह्मणीत्यं हरिर्मतः ॥१०॥
 कामचारस्तु लोकेसिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा । परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥११॥
 अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् । आत्मनि ब्रह्मरूपे हि छिन्ना व्योम्नीव चेतनाः ॥१२॥
 उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने । गङ्गातीरस्थितो बहद् देवतां तत्र पश्यति ॥१३॥
 तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वसिन् ज्ञानी प्रपश्यति । संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥१४॥
 अपेक्षितजलादीनामभावात् तत्र दुःखमाह । तस्माच् छ्रीकृष्णमार्गस्य विमुक्तः सर्वलोकतः ॥१५॥
 आत्मानन्दसमुद्रस्यं कृष्णमेव विचिन्तयेत् । लोकार्यां चेद् भजेत् कृष्णं क्रिष्टो भवति सर्वथा ॥१६॥
 क्रिष्टोपि चेद् भजेत् कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा । ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत् पूजोत्सवादिषु ॥१७॥
 मर्यादास्वस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः । अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥१८॥
 उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति । ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एव तस्मान् निरूपितः ॥१९॥
 भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः । अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात् स्थानाच्च नश्यति ॥२०॥
 एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् । एतद् बुद्ध्वा विमुक्तेषु पुरुषः सर्वसंशयात् ॥२१॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

॥ अथ पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् । जीवदेहक्रियाभेदः प्रवाहेण फलेन च ॥१॥
 वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः । भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥२॥

‘द्रो भूतसर्गा’ वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवस्थिता ॥३॥
 कश्चिदेव हि भक्तो हि ‘यो मद्भक्त’ इतीरणात् । सर्वत्रोत्कर्षकधनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥४॥
 न सर्वोतः प्रवाहाद्भिन्नो वेदाच्च भेदतः । ‘यदा यस्ये’ति वचनात् ‘आहं वेदे’ रितरीणात् ॥५॥
 मार्गैकत्वेपि चेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमी मती । न तद् युक्तं यत्रो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥६॥
 जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः । यथा तद्वत् पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥७॥
 प्रमाणमेदाद् भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः । सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥८॥
 इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सुष्टयान् हरिः । वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥९॥
 मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च । कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोपि नैकता ॥१०॥
 ‘तानहं द्विषतो’ वाक्याद् भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः । अत एवेतरी भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥११॥
 तस्माज् जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः । भगवद्रूपसेवार्यं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥१२॥
 स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च । तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तैत्तिक्यासु वा ॥१३॥
 तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोति हि । ते हि द्विधा शुद्धमिभमेदान् मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥१४॥
 प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये । पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥१५॥
 मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः । एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥१६॥
 भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि । गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥१७॥
 आसक्तौ भगवानेव क्षापं दापयति क्वचित् । अहङ्कारेण वा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥१८॥
 न ते पापण्डितां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः । महानुभावाः प्रायेण शालं शुद्धत्वहेतवे ॥१९॥
 भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि । लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यात् तेषु नान्यथा ॥२०॥
 वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः । सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥२१॥
 चर्षणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु । क्षणात् सर्वत्वमायान्ति क्वचित्तेषां न कुत्रचित् ॥२२॥
 तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् । प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥२३॥
 जीवास्ते क्षासुराः सर्वे ‘प्रवृत्तिं चे’ति वर्णिताः । ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते यद्बुद्धविभेदतः ॥२४॥
 दुर्बलं भगवत्प्रोक्ता यज्ञास्ताननु ये पुनः । प्रवाहेपि समागत्य पुष्टिस्त्वैर्न युज्यते ॥२५॥
 सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥२६॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसाम्प्रदायविरचितः पुष्टिप्रवाहमर्यादामेवः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

॥ अथ सिद्धान्तरहस्यम् ॥

श्रावणस्यामले पक्ष एकादश्यां महानिधिः । साक्षाद् भगवता प्रोक्तं तदक्षरं उच्यते ॥१॥
 ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पञ्चविधाः स्मृताः ॥२॥
 सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः । संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मन्तव्याः कथञ्चन ॥३॥
 अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन । असमर्पितवस्तुनां तस्माद् वर्जनमाचरेत् ॥४॥
 निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः । न मत्तं देवदेवस्य सामिभ्युक्तसमर्पणम् ॥५॥
 तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् । दद्यापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥६॥
 ‘न ब्राह्म’मिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् । सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिध्यति ॥७॥
 तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः । गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥८॥
 गङ्गात्वेन निरूप्या स्यात् तद्वदत्रापि चैव हि ॥९॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसाम्प्रदायविरचितं सिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ॥ ५ ॥

॥ अथ नवरत्नम् ॥

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मनिः कदापीति ।

भगवानपि पुष्टिस्तो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥१॥

निवेदनं तु सर्वव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः । सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥२॥
सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः । अतो न्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोपि चेत् ॥३॥
अज्ञानादथ वा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् । यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥४॥
तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे । विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥
लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति । पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥
सेवाकृतिर्गुरोराज्ञावाधनं वा हरीच्छया । अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्वीयतां सुखम् ॥७॥
चिचोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत् करिष्यति । तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥
तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम । वदद्भिरेव सततं स्नेहमित्येव मे मतिः ॥९॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थविरचितं नवरत्नं सम्पूर्णम् ॥ ६ ॥

॥ अथान्तःकरणप्रबोधः ॥

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु । कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥१॥
चाण्डाली चेद् राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता । कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥२॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः । का ममाधमता भाव्या पथात्तापो यतो भवेत् ॥३॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति । आर्क्ष्य कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥४॥
सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति । आज्ञा पूर्व तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥५॥
यापि पश्चान् मधुवने न कृतं तद् द्वयं मया । देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥६॥
पथात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा । लौकिकप्रभुवत् कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥७॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव । प्राणैः पुष्टिता यद्वत् स्नेहाश्च प्रेष्यते वरे ॥८॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा । लोकवचेत् स्थितिर्मे स्यात् किं स्वादिति विचारय ॥९॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन । इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥१०॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थविरचितोन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥

॥ अथ विवेकधैर्याश्रयनिरूपणम् ॥

विवेकधैर्यं सततं रक्षणीये तथाभयः । विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥१॥
प्रार्थिते वा ततः किं स्वात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् । सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥२॥
अभिमानश्च सन्त्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् । विशेषतश्चेदाज्ञा स्वादन्तःकरणगोचरः ॥३॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् । आपद्गत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥४॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् । विवेकोयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥५॥
त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा । तत्कवद् देहवद् भाव्यं जडवद् गोपमार्गवत् ॥६॥
प्रतीकारो यद्वच्छातः सिद्धधेन्नाग्रही भवेत् । भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥७॥
स्वभमिन्द्रियकार्याणि कायवाक्मनसा त्यजेत् । अशूरेणापि कर्तव्यं स्वसासामर्थ्यभावनात् ॥८॥

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् । एतत् सहनमत्रोक्तमाश्रयोतो निरूप्यते ॥९॥
 ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः । दुःखहानी तथा पापे भये कामाद्यैः पूरये ॥१०॥
 भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्त्यातिक्रमे कृते । अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥११॥
 अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणश्रये । पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥१२॥
 अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः । एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥१३॥
 अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च । प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥१४॥
 अविद्यासो न कर्तव्यः सर्वथा वाचकस्तु सः । ब्रह्मास्त्रवातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥१५॥
 यथाकथञ्चित् कार्याणि कुर्वानुवाचान्यपि । किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्भरिम् ॥१६॥
 एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् । कलौ भक्त्यादिमार्गो हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥
 ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितं त्रिवेदिकैर्याश्रयनिरूपणं सम्पूर्णम् ॥ ८ ॥

॥ अथ श्रीकृष्णाश्रयः ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलैर्धर्मिणि । पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥१॥
 म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च । सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥२॥
 गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह । तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥३॥
 अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु । लाभपूजार्थक्षेत्रेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥४॥
 अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु । तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥५॥
 नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु । पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥६॥
 अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥७॥
 प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं गृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥८॥
 विवेकधर्ममकल्यादिरहितस्य विशेषतः । पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥९॥
 सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् । शरण्यसमुद्धारं कर्तुं विज्ञापयाम्यहम् ॥१०॥
 कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीब्रह्मभोजवती ॥११॥
 ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितः श्रीकृष्णाश्रयः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

॥ अथ चतुःश्लोकी ॥

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः । स्वसायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥१॥
 एवं सैदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति । प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेतो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥२॥
 यदि श्रीगोकुलाधीशो भूतः सर्वात्मना हृदि । ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥३॥
 अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः । शरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥४॥
 ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितः चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ॥ १० ॥

॥ अथ भक्तिवर्धिनी ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरूप्यते । बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥१॥
 बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥२॥
 व्यावृत्तोऽपि हरीं चित्तं श्रवणादी यतेतुं सदा । ततः प्रेम तथासक्तित्वसत्तं च यदा भवेत् ॥३॥
 बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति । स्नेहाद् रामविनाशः स्यादासकल्या स्याद् गृहाकृत्विः ॥४॥

१. परं । २. पश्यते । ३. प्रार्थना । ४. तया । ५. शरं । ६. कृष्ण । ७. सती, सति । ८. सः । ९. तेन ।
 १०. किमपरं ब्रूहि । ११. ततः । १२. व्यपेक्ष, यत्ने ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि ५
 तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यैतेद् यस्तु तदर्थीयकमानसः ॥६॥
 लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् । त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात् तथान्नतः ॥७॥
 अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः । अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चिच्च न दुष्पति ॥८॥
 सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् । यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥९॥
 बाधसम्भावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते । हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥१०॥
 इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहेतत्त्वं निरूपितम् । य एतत् समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥११॥
 ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचिता भक्तिवर्धिनी सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

॥ अथ जलभेदः ॥

नमस्कृत्य हरिं वक्ष्ये तद्गुणानां विभेदकान् । भावान् बिंशतिधा भिन्नान् सर्वसन्देहवारकान् ॥१॥
 गुणभेदास्तु तावन्तो यावन्तो हि जले मताः । गायकाः कूपसङ्काशा गन्धर्वा इति विश्रुताः ॥२॥
 कूपभेदास्तु यावन्तस्तावन्तस्तेपि सम्मताः । कुल्वाः पौराणिकाः प्रोक्ताः पारम्पर्ययुता भुवि ॥३॥
 क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः । वेश्यादिसहिता मया गायका गर्तसंज्ञिताः ॥४॥
 अलार्थमेव गर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः । हृदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्पराः ॥५॥
 सन्देहवारकास्तत्र खदा गम्भीरमानसाः । सरःकमलसम्पूर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा बुधाः ॥६॥
 अल्पश्रुताः प्रेमयुक्ता वेश्यन्ताः परिकीर्तिताः । कर्मशुद्धाः पञ्चलानि तथाऽल्पश्रुतिभक्तयः ॥७॥
 योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्णाः प्रकीर्तिताः । तपोज्ञानादिभावेन खेदजास्तु प्रकीर्तिताः ॥८॥
 अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरेर्गुणाः । कादाचित्काः शब्दगम्वाः पतच्छब्दाः प्रकीर्तिताः ९
 देवाद्युपासनोद्भूताः पृष्ठा भूमेरिशोद्धताः । साधनादिप्रकारेण नवधा भक्तिमार्गतः ॥१०॥
 प्रेमपूर्णा स्फुरद्दर्भाः खन्दमानाः प्रकीर्तिताः । बाह्यश्लाघ्याः प्रोक्ता बुद्धिक्षयविवर्जिताः ॥११॥
 स्वावरास्ते समाख्याता मर्यादैकप्रतिष्ठिताः । अनेकजन्मसंसिद्धा जन्मप्रभृति सर्वदा ॥१२॥
 सङ्गादिगुणदोषाभ्यां बुद्धिक्षययुता भुवि । निरन्तरोद्गमयुता नद्यस्ते परिकीर्तिताः ॥१३॥
 एतादृशाः स्वतन्त्राश्चेत् सिन्धवः परिकीर्तिताः । पूर्णा भगवदीया ये शेषव्यासाग्निभारुताः ॥१४॥
 जडनारदमैत्राद्यास्ते समुद्राः प्रकीर्तिताः । लोकवेदगुणैर्विश्रभावेनैके हरेर्गुणान् ॥१५॥
 वर्णयन्ति समुद्रस्ते क्षाराद्याः पद् प्रकीर्तिताः । गुणातीततया शुद्धान् सच्चिदानन्दरूपिणः ॥१६॥
 सर्षपेव गुणान् विष्णोर्वर्णयन्ति विचक्षणः । तेऽमृतोदाः समारुवातास्तद्वाकपानं सुदुर्लभम् ॥१७॥
 तादृशानां कचिद् वाक्यं दूतानामिव वर्णितम् । अजामिलाकर्णनवद् विन्दुपानं प्रकीर्तितम् ॥१८॥
 रागाज्ञानादिभावानां सर्वथा नाशनं यदा । तदा लेहनमित्युक्तं खानन्दोद्गमकारणम् ॥१९॥
 उद्धतोदकवत् सर्वे पतितोदकवत् तथा । उक्तातिरिक्तवाक्यानि फलं चापि तथा ततः ॥२०॥
 इति जीवेन्द्रियगता नानाभावं गता भुवि । रूपतः फलतश्चैव गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥२१॥
 ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितो जलभेदः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥

॥ अथ पञ्चपद्यानि ॥

श्रीकृष्णरसविशिष्टमानसारतिवर्जिताः । अनिर्दिता लोकवेदे ते मुख्याः श्रवणोत्सुकाः ॥१॥
 निःसन्दिग्धं कृष्णतत्त्वं सर्वभावेन ये विदुः । ते त्वावेद्यात् तु विकला निरोधान् वा न पान्यथा ॥२॥
 विर्लिङ्गमनसो ये तु भगवत्स्मृतिविह्वलाः । अर्थकनिष्ठास्ते चापि मच्चमाः श्रवणोत्सुकाः ॥३॥

पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचिन्न तु सर्वदा । अन्यासकृतास्तु ये केचिदध्यासाः परिकीर्तिताः ॥४॥
अनन्यमनसो मर्त्या उत्तमाः श्रवणादिषु । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मप्रकारतः ॥५॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितायामध्यायानि सम्पूर्णानि ॥ १३ ॥

॥ अथ सद्ध्यासनिर्णयः ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते । स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥१॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः । अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद् विचारणा ॥२॥
श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते । सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणम् ॥३॥
अभिमानाभियोगाच्च तद्धर्मश्च विरोधतः । गृहादेर्वाभक्तत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥४॥
अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा । स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्वात् तु कालतः ५
विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः । अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥६॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते । स्वीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वैः सोत्र न चान्यथा ॥७॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् । भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥८॥
विकलत्वं तथा स्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि । ज्ञानं गुणाश्च तत्सर्वं वर्तमानस्य बाधकाः ॥९॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् सद्ध्यासेन विशेषितात् । भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥१०॥
तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः । बहिरेव प्रकटः स्वात्मा बह्वित् प्रविशेद् यदि ११
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा । गुणास्तु सङ्गराहित्याञ्च जीवनार्थं भवन्ति हि १२
भगवान् फलरूपत्वाच्चात्र बाधक इष्यते । स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥१३॥
दुर्लभोऽर्थं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा । ज्ञानमार्गे तु सद्ध्यासो द्विविधोऽपि विचारितः १४
ज्ञानार्थसुतराञ्च च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् । ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादि श्रवणान् मतम् ॥१५॥
अतः कलौ स सद्ध्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा । पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्मात् ज्ञाने न सकृपसेत् १६
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिः । भक्तिमार्गेऽपि चेद् दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥१७॥
अशरम्भे न नाशः स्वाद् दृष्टान्तस्वास्थ्यभावतः स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद् बाधः केनास्य सम्भवेत् १८
हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधा कुतोपरे । अन्यथा मातरो बालान् न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् १९
ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति । आत्मप्रदः श्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥२०॥
तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् । अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः २१
इति कृष्णप्रसादेन ब्रह्मेन विनिश्चितम् । सद्ध्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥२२॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितायामध्यायानि सम्पूर्णानि ॥ १४ ॥

॥ अथ निरोधलक्षणम् ॥

यच्च दुःखं यशोदाया मन्दादीनां च गोकुले । गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्वान् मम क्वचित् १
गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् । यत् सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥२॥
उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा । इन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥३॥
महतां कृपया यावद् भगवान् दययिष्यति । तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥४॥
महतां कृपया यद्वा कीर्तनं सुखदं सदा । न तथा लौकिकानां तु श्लिग्धमोजनरुक्षवत् ॥५॥
गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते । यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥६॥
क्षिप्तमानाश्च जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो वदा भवेत् । तदा सर्वं सदानन्दं हृदि स्थं निगतं बहिः ॥७॥

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः । हृदयतः स्वगुणात् श्रुत्वा पूर्णः प्रावयते जनान् ॥८॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः । सदानन्दपरिगैवाः सच्चिदानन्दता ततैः ॥९॥
 अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः । निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥१०॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे । ये निरुद्धास्त एवात्र मोहमायान्त्यहर्निशम् ॥११॥
 संसारावेषदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूर्ध्व ईशस्य योजयेत् ॥१२॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः । संसारविरहक्लेशो न स्यातां हरिवत् सुखम् ॥१३॥
 तदा भवेद् दयालुत्वमन्यथा कृता मता । बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥१४॥
 भगवद्दर्शनसामर्थ्याद् विरागो विषये स्थिरः । गुणैर्हरं सुखस्पर्शाच्च दुःखं भाति कर्हिचित् ॥१५॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणवर्णने । अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥१६॥
 हरिर्मूर्तिः सदा ध्येवा सङ्कल्पादपि तत्र हि । दर्शने स्पर्शने स्पर्ष्टे तथा कृतिगती सदा ॥१७॥
 श्रवणं क्रीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पायोर्मलांशत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥१८॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते । तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥१९॥
 नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः । नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात् परम् ॥२०॥
 ॥ इति श्रीमद्भक्तभाचार्यविरचितं निरोधलक्षणं सम्पूर्णम् ॥ १५ ॥

॥ अथ सेवाफलम् ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन् मनोरथः ॥१॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः । उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात् तु बाधकम् ॥२॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि । यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥३॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेभ्येकं तथापरम् । निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥४॥
 सविभ्रोल्लसो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ । द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥५॥
 नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाचकं गृहम् । अवश्येयं सदा भाग्या सर्वमन्यन् मनोभ्रमः ॥६॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥७॥
 कुमुदिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ८ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भक्तभाचार्यविरचितं सेवाफलं सम्पूर्णम् ॥ १६ ॥

॥ अथ श्रीमधुराष्टकम् ॥

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् । हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपते-
 रखिलं मधुरम् ॥ १ ॥ वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं चलितं मधुरम् । चलितं मधुरं
 अमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥२॥ वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ । नृत्यं
 मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥३॥ गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरं
 रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥ करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं
 रमणं मधुरम् । वसितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥ गुंजा मधुरा माला
 मधुरा यमूना मधुरा वीची मधुरा । सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
 गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं भुक्तं मधुरम् । इष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं
 मधुरम् ॥ ७ ॥ गोपा मधुरा गायो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा । दलितं मधुरं फलितं मधुरं
 मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमद्भक्तभाचार्यविरचितं मधुराष्टकं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीसुबोधिनीसहितं श्रीवेणुगीतम् ॥

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥

इत्थंशरत्नखच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद् वायुना वार्तं सगोगोपालकोच्युतः ॥ १ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गमिजकुलजुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।

मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलशुक्लं वेणुम् ॥ २ ॥

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं सरोदयम् ।

काञ्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

॥ श्रीसुबोधिनी ॥

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा । वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥१॥

प्रवेशबोधने तासामुद्बोधाय निरूपिते । तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥२॥

आसक्तिः प्रेमपूर्वव प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥३॥

आसक्त्या वर्णनं तस्माद् विधान्ते वर्ण्यते स्फुटम् । कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥४॥

प्रयोदशविधा लीला तत उक्ता पृथक् पृथक् ॥ ४३ ॥ १ ॥

भगवल्लीलार्थे पूर्वाध्यायान्ते शब्दं वर्णिता ततोत्र लीलार्थे भगवतो वृन्दावनप्रवेश उच्यते
इत्यमिति, इत्यम्भूता वा शरत् तथा खच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावनं तादृशमच्युतो न्यवि-
शदिति सम्बन्धः, अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिमिलीला वक्तव्या, तत्र नायकोत्कर्षा-
र्थमच्युत इत्याह, तत्रापि गावोनुभाविका गोपालाः सेवकाः, शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः
साधिनः, रमणं जलखलभेदेन द्विविधं, निर्भररमणे च वायोरोपेक्षा, जलक्रीडायां तु नैर्मल्यं श्रिता-
भावश्च, शरदा नैर्मल्यं श्रिताभावश्चोक्तः, शरत्खच्छजलमिति, शरदा खच्छानि जलानि यत्र,
विशेषतः कर्मानिर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च, पद्माकराणां सुधु यो गन्धः सौम्यसहितस्तद्गन्धः,
सुगन्धी एतादृशवायुना वार्तं वनं न्यविशत्, गन्धवश्वेनैव मान्यमुक्तं, एतावदेव क्रीडाया-
मपेक्षितं, विशेषणधर्माणामेव प्राधान्याच्च विशेष्यनिर्देशः, नितरां प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः ॥१॥

प्रवेशमुक्त्वा देवतोद्बोधनमाह कुसुमितेति, मधुपतिर्गाश्चारयन् वेणुं शुक्लं, वसन्ता-
धिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा धर्मं कुर्वन् किंपाज्ञानशक्तिसहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान्,
उद्बुद्धा देवताः सामग्र्यभावाच्च रता भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपितं, विभावादीन् निरू-
पयति, कुसुमिता वा वनराजयस्ताभिर्यं शुष्मिणो मत्ता जाता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्य-
वान्तरजातिभेदास्तेजुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिन्तानेव वा, एकवद्भावः,
एवंविधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्बोधयितुं केवलं शृङ्गारार्थमेव कृज्जनं कृतवान् ॥ २ ॥

एवमुद्बोधनमुक्त्वा ताभिः सह रमणे कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य व्रजस्त्रियोप्युद्-
बुद्धकामा जातास्ततः कामवशाद् भगवदुद्बोधार्थं स्वसखीभ्यः स्वसमानशीलव्यसनाभ्यस्तद्गुणान्
वर्णयितुमारेभिर इत्याह तद् व्रजस्त्रिय इति; आसमन्ताच्छ्रुत्वाधिदैविकत्वात्, अन्यथा कथं
वनसितो वेणुनादो व्रजसिताभिर्गोपिकामिरेव श्रूयेत ? यथा सर्वे देवा उत्थिता एवं सरोपि,
उपीनविभाषत्वाद्भादस्य, तन्मध्ये सरेण मूर्जिता एव, काञ्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य
कृष्णस्य परोक्षे विद्यमानाभ्यः स्वसखीभ्योऽनु भगवत्करणानन्तरमेवा वर्णयन् वर्णितवत्यम् ॥३॥

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।

नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥

वर्हापीडं नटवरचपुः कर्णयोः कर्णिकारं

विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीञ्च मालाम् ।

रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै-

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह तद् वर्णयितुमिति, तत् स्वानुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यस्ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यस्तस्मिन्नाज्ञातेन स्मरेण यो जातो वेगविषयाश्चाल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः, नृपेति सम्बोधनं धर्मवत्त्वेन जितेन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥

तामिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय वर्हापीडमिति, वाक्यार्थोत्र वर्णनीयो न तुरूपमात्रं, तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति त्रयं वर्णितं स्यादन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च, एतादृशं यदुर्षिभ्रद् वेणो रन्ध्रान् पूरयन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति सम्बन्धः, स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव, वर्हा मयूरपिच्छं स एवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः, नृत्यन्मयूरानुकरणञ्चैतत्, स चोद्बुद्ध रस एव तथेति भगवतोऽप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं भवत्यनेन, अतो युक्तैवाशक्तिरिति भावः, नटवद् वरवच्च वपुः, रसो हि द्विविधो धर्मसहितः केवलश्च, केवलो नात्ये प्रसिद्धो धर्मसहितः सम्भोगे, भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद् वरवदिति, वरः प्रत्यग्रभोक्ता, भगवांस्तु हृदयेऽपि वर्तते तावतापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते, न तु स एव तथा, कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य, अलङ्कृतमी, विभ्रदिति वा सम्बन्धः, कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः, शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः, भोत्रे तदुभयप्रतिपादके, तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति, तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो विभ्रदिति, उद्बुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति स्वामोहककनकतुल्यता निरूपिता, कनकवत् कपिशं पीतमिति, माया हि सा, अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्भगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः ? ततोऽप्याच्छादिकामाह कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीञ्च मालां विभ्रदिति, वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती, एवं रसद्वयं तदुद्बोध आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितम् ।

नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान् वेणोरिति, रन्ध्रा वेणोः सप्त सुधा त्रिविधा, देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वाभोग्या च, तत्र हेतुलोभात्मकेधरे स्थापिता, तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेन सम्भवति, अतः श्रोत्रपैवैव सा, सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति, आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता, ब्रह्मानन्दादप्यधिका, आनन्दसारभूता, सा न कथञ्चित् साधनतामापद्यते स्वतः, अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तद्रन्ध्रेष्वमूर्तत्वात् पूरिता, न हि सा साक्षाद् वेणुमपि स्पृशति, वेणोरित्यसमासात्, वेणुमध्येऽपि सा न, अतो यदा नादस्तद्द्वारा गच्छति तदा तेन सम्बद्धा गच्छति, ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनार्था मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोति यावच्च रसपूरेण सोऽर्प्यंशो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षात् तद्भोगयोग्यता न भवति, एतदर्थमेव वर्णनं, तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः, अतः

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् । श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योभिरेमिरे ६
स्वपत्नरो गोपेषु भोग्यगोपीभ्यतिरिक्तासु सर्वेषु च, अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः, सृष्ट्य-
स्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी, ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिः, अन्यथा सृष्टिर्व्यर्था
सात्, अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसभोगः
सम्भवति तदज्ञानाच्च क्रमेण, अतो निरोधो महाफलः, अतोत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते निरूप्यन्ते, भगव-
द्भोमानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति, अतोत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति, अशिकुमा-
राणामप्यत एव स्त्रीत्वं, न हि पुरुषोऽन्योपभोग्यो भवति स्त्रोपभोग्यो वा, परं ज्ञात्वा पाने महान्
रस इति भगवतोऽग्रे ज्ञानोपदेशनिर्वन्धः, मुख्यप्रापणार्थं वा, दुःखदूरीकरणार्थं च अत एवाग्र
आधिदैविकी स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति, अतो रूपेण वशीकृत्याधरामृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति ।

स्वच्छन्दतामाह गोपवृन्दैरिति, वृन्दाया स्त्रिया अरण्यं प्राविशत्, सर्वं कार्यं
कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान्, ननु जगति भक्तिर्न स्वापितेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह
स्वपदरमणमिति, स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र, धर्मस्वापनमाह गोपवृन्दैः सहेति,
अवशिष्टसर्वपुरुषार्थस्वापनार्थमाह गीतकीर्तिरिति, गीता कीर्तिर्यस्येति, स्त्रीभाषो गूढः
पुष्टिर्मात्रं तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः कचिद् विवृतः ॥ ५ ॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेमिरे गोप्य इत्याह
इति वेणुरवमिति, इति हेतोर्वेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमारेभिर इतिस-
म्बन्धः, तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च सादरं श्रवणं भवति, अमुना प्रकारेणोद्भूतं वेणुरवं
न तु केवलं, राजभित्तिसम्बोधनं तद्रसानभिज्ञत्वज्ञापनाय, अनेनापि स्पष्टोर्थो नोक्त इति
ज्ञापितं, तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूतमनो-
हरमिति, सर्वभूतानां मनोहरं स्तुत एव मनोवशीकरणसमर्थः, अतः सम्यक् श्रुत्वाभिरेमिरे,
ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः, न हि ब्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमाग-
मनसम्भावनारहितेषु प्रातरेव निष्ठचावश्यकेषु किञ्चित् कार्यमस्ति, अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः
पीर्वापर्येणाभितोरेमिरे, दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्दविलासं कृतवत्यः, पूर्वं प्रथ-
मश्रवणमात्रेण कामोदीपने चित्तविश्लेषादशक्तिरुक्ता, तत उक्तस्तुधायामन्तःपूर्णायामत्याधिक्येन
परितो गलनरूपं वर्णनमिति पश्चात् तदुक्तम् ॥ ६ ॥

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः । स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥ ११ ॥
चतुर्भिः पीठिकैश्च स्नात् पद्मिर्भेषोस्तु वादनम् । द्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्नाद् वर्णनेन्यथा २
वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्नात् तु दूषणम् ॥ २१ ॥

तत्र प्रथमं यद् वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन यद् वर्णितं चतुर्भिस्तद् वर्णयन्ति, तत्र
प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्त्यक्षणवतामिति,

अक्षणवतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा, इदमिति स्वहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिभातं,
भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ॥ ३ ॥

आल्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधराद्युत्पानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ॥ ४ ॥
तत्कृजितानां श्रवणमात्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ॥ ५ ॥

१ अभिरेमिर इत्यपि पाठः । आरेमिरे इत्यपि पाठः ।

॥ गोप्य ऊनुः ॥

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सकृद्यः पशूननु विवेशयतोर्वयस्यैः ।

वक्त्रं ब्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥

चूतप्रवालवर्हस्तबकोत्पलाञ्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेपौ ।

इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । यथान्वकारे नियता स्थितिर्नाहोः फलं भवेत् ॥६॥

एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि । बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ॥७॥

तदाह न परं विदाम इति, परो मोक्षः सायुज्यादिः, नन्वा “त्मलाभाश्च परं विद्यत” इति ध्रुतेः कथं न परस्य पुरुषार्थत्वम् ? तदाहुर्विदाम इति, वयमप्युपनिषद्वा अतो वयमेव आनीमः, न ह्यनुभवविरुद्धमनुमवार्थवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति, ततः केवलानां तदेव फल-
मिन्द्रियवतां त्वेतदित्यवस्थितविकल्पः, अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुर्हे सकृद्य इति, समानशीलव्यसन एव सकृद्यपदप्रयोगात्, अतः श्रुत्यन्तरसम्मतिरप्युक्ता, एतत् कसाश्चिद् गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पञ्चमाहुधक्षुष्मतामिति, अस्मिन् पक्षे-
क्षण्वत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयमस्यावृत्तिर्वा ज्ञेया, पशूननु पशूनां पश्चाद्भागे वयस्यैः सह वनं पशूनं निवेशयतो रामकृष्णयोर्वक्रमेकं यैर्वा निपीतमिति, वेत्यनादरे मुख्यापेक्षयेदं गौणमिति, ये तु कालेन तुल्यास्तैः सह पशूनेतद्वसानभिज्ञान् वनं प्रवेशयति भगवान्, निर्गुणावस्थाधिकारामावे सात्त्विकावस्थाया युक्तत्वात्, भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता, तदा तैः पशूनां वने निवेशनं, तैः सह वा समानकालैर्वने निवेशनं, भगवतो वा सहभावः, तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां तच्छ्रमे तत्स्थाने निवेशनार्थं, आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत् एव मुख-
भयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा वैस्तदन्तःप्रवेशितं “तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकुप्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुसितं भावयेत् मुख”मिति वाक्यात्, किञ्चेता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति, तथा च साधारणपक्षत्वेन सामान्यतो बलभद्रस्य निरूपणेपि मुखनिरूपणप्रस्तावे-
न्यमुखमेतासां इदि नायातीत्येकमेव तत् निरूपितम्, मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधन-
बुद्ध्यानुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत् सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुर्व्रजेशसुतयोरिति, न हि बलभद्रो ब्रजेशस्य पुत्रः, आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्व्रजेशसुतत्वं, अनादरे लौकि-
कसापेक्षदर्शनं हेतुः, अन्वे पुनर्गीतरसामिज्ञा वेषुनादश्रवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदा-
हानुवेणु जुष्टमिति, वेषुमनु लक्ष्मीकृत्य यद् वर्तते तदनुवेणु वेषुवादनपरं तद् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति, सेवनं निदर्शनं, पानमन्तःप्रवेशनं, केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वाच्छिष्यार्थं वेति विकल्पः, अनादरस्तु स्वरादेवावाति, एवं मनोहरत्वाच्चादाविष्टत्वाद् वा भजनमुक्तं, कामस-
म्बन्धादपि भजनं पाक्षिकमिति विशेषणान्तरमाहानुरक्तकटाक्षमोक्षमिति, अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र, एतच्चक्षुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥

केवलं सरूपमाह चूतेति, चूतानामाग्राणां प्रचालाः कर्णयोः, वर्हस्तबका वर्हगुच्छानि शिरसि, उत्पलाञ्जानां माला कण्ठे, तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो ययोः, एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये धिरेजनुः, रसामिनये-
वसारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरी क च गायमानौ ॥ ८ ॥

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।

सुङ्गे स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो हृष्यस्त्वथोशु सुसुसुस्तरयो यथार्थाः ॥ ९ ॥

गुणा माया च वेपथ्यंष्टुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्वामिनये चत्वारोर्था निरूपिताः ॥ १ ॥

रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥

वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यबद् रसः । रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥

शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुण्यस्यानभिहोष्यते ॥ ४ ॥

अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमिति स्थितिः ॥ ५ ॥

आविर्भावे रसास्वादाच्चूत्वं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेष्टाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थं, त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति,

एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्गतपोषकौ समाजे बाधगीतविशेषौ निरूपयति मध्ये विरेजतु-

रिति, पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा, तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितं, मध्ये गीतवाद्ययोः,

त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा, नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिक एवेति तदेवोक्तं, कादाचित्कनिषेधार्थ-

मलमिति, शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति, रङ्गः-

शास्त्राधारभूतं स्थानं, रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः, अलौकिकनाट्यार्थ

वरपदं, एवं राजसमावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क च गायमानाविति, देशविशेषे

हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं अमरहितं गानं कुरुतः, एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति गोप्य इति,

गोप्य इतिसम्बोधनं पूर्वरसामिज्ञापकं, नात्र बोधनीयं वचनीयं वा किञ्चिदस्ति, यद्यपि

तेन रसो न पीतस्तथापि हृत्वे सन्दर्शनादन्यार्थत्वेपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते, पुरुषस्य तज्जोजनं

सर्वधासम्भावितं, अन्यथा भगवतैव श्रुतं स्यात्, अतः स्त्रीणामेतद् भोग्यं, तदाह गोपिकाना-

मिति, अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी, बहुवचनेन समुदायरूपा लक्ष्मीरूप्यनेन सूचिता,

तदंशश्च तयैव समागताः, नान्यत्र तद्भोगो लोके प्रसिद्धः, तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न

भवति किम्पुनर्योन्यन्तर्गतौ जीवस्तत्रापि वेष्टुः ? आधिदैविकस्य चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः सर्वा

एव आधिदैविक्य इति स्वगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते, सर्वं धर्मफलमिति वैदिकसिद्धान्तः,

अतः कारणभूतं धर्मं विचारयन्ति किमाचरदिति, धर्मः सर्वोपि वेदसिद्धः, वेदरूपाश्च वयं,

अतोऽसदृशातः कथं धर्मो भवति येन धर्मेण वयं जाताः ? परं तत्रापि मर्यादान्यायेन साधन-

विरोधाभावः, ततोऽस्मात् स्त्रीत्वं, वेणौ तु तदभावस्ततः सन्देहः, फलस्य दृष्टत्वाच्च, सम्मत्यर्थं च

गोपिकासम्बोधनं, अयमिति पुंलिङ्गनिर्देशश्च बाधकः, सेतिप्रसिद्धिश्च, वस्तुतस्तु न तस्य फलं,

तदुपपादितं, तर्ह्यन्यतरावाधे कर्तव्ये साधनबलनिश्चयेन फलाभावः पूर्वपक्षः फलबलविचारेण

साधनाभावाभावः सिद्धान्तः तदाह वेणुपदेन, वय इव वयौ तावणूकतौ येनेति, लोकेभ्य-

स्तथासुखदानाद् धर्मोऽस्तीति निश्चीयते, अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयोपि, तथापि साधनं

स्वयमेवेति निश्चयः, पुष्टिबलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह दामोदरेति,

दाम उदरे यस्मेति भगवतो गोपिकाधीनत्वं सूचितं, लोभात्मकआधरः, अतः स्वतः परतश्च

तस्य साधनाभावः सूचितः, सुधापदेन च रसविवक्षायां रसनेन्द्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः,

वृन्दावनं सखि मुचो धितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरमूलं प्रेक्ष्याद्रिसान्धवरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

नादं भुङ्क्त इत्यविवादं सुधामपि भुङ्क्त इति विवादास्पदं, “सा वनस्पतीन् प्राविश” दिति श्रुतेः, सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः, किञ्च भगवांश्चेद् दद्यात् कदाचित् सम्भवेदपि व्यभिचारे स्त्रीसिद्धान्तवत्, गोपिकावत् स्वयं भुङ्क्त इत्याशयः, अधरमुखसम्बन्धे पानमस्माकं सिद्धमस्ति, तस्मापि मन्वापहे, किञ्चासदपेक्षयापि तस्मिन् विशेषः, यस्मिन् भोजनेवशिष्टं रसं हृदिन्य-
स्तरवत् भुङ्कते, बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति, उभयत्र हेतुमाह, यतो हृदिन्यो हृत्प-
त्त्वचो जाता अन्तःपूर्णानन्दास्ततोऽपानन्दाधिक्ये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति, तत्रायं निर्णयः,
रोमाञ्चोत्र कमलरूपः, स च जगति सर्वोत्तमः, अतो हेतुवन्तरानन्दरोमाञ्चो न भवति, तथा
सति शैवालानामेवोद्गमः स्यात् न कमलादीनां, अतो ज्ञायतेधराभृतमेव हृदिनीभिः पीतमिति,
अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्गमो न स्यात्, “यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना” दितिन्या-
यात्, लक्ष्म्यास्तदेकभोगित्वमुपपादितं, उपलक्षणमेतत्, अश्रु च मुमुक्षुः, न हि मकरन्दो-
न्यस्य रसो भवति, तरवश्च तथा, तेषां रोमाञ्चः फलान्यश्रु च मधुवाराः, एतच्चोभयविधं
नान्यथा सम्भवति, न चैतद् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यं, कादाचित्कत्वाद् वेणुनादा-
नन्तरमेव तथात्वात् स्वाभाविकवैलक्षण्याच्च, तदाह यथार्या इति, सन्तो हि भगवद्भक्तान्तःप्रवेश-
एव तथा भवन्तीति, तस्माद् भ्रदिन्यो मातृरूपास्तरवः पितरूपाश्च तद्भुक्तावशिष्टरसपातारः ९

वृन्दावनविहारे चरणानां स्वरूपमाह वृन्दावनमिति,

देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य, पुरुषोत्तमांशस्य
पुरुषस्य मन्वाधिभौतिकी पादावाध्यात्मिकावतीन्द्रियावाधिदैविकावानन्दरूपी, तयोरपि न
भूमिसम्बन्धः, भूमावपि दैत्यभूमिरधमा, तत्रापि स्त्रीसम्बन्धिनी, तद् वृन्दावनं, तस्मिन् भगवतः
पादा वर्तन्त इति तस्या भाग्याभिनन्दनं स्वसौत्कण्ठ्यरूपापकं, स्वस्यापि हृदयदेशे भूमिर्भवति,
स्त्रीणां च हृदयं कठिनमपि भवति, पर्वता अपि सन्त्यन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रसपूरा
रोमपङ्क्तिर्वनमपि भवति स्त्रीसम्बन्धि च, एवं तुल्यतायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येते
इतीर्ष्या वर्णनं, गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिका त्वेवेति नात्राद्येति केचित्, सखीति
सम्मत्यर्थः, तादृशो न बह्व्य इत्येकवचनं, अस्यापक्षेपि तथा, ननु भगवत्पदानि यथा
व्यापिवैकुण्ठे भवन्त्येवं वृन्दावनेपि जातानीति किमाश्चर्यम् ? तत्राह मुचो धितनोति कीर्ति-
मिति, यदि वृन्दावनं व्यापिवैकुण्ठ एव स्यात् तदा न काचिच्छिन्ता, भूमौ तद् वर्तत इति केवलं
भूमेः कीर्तिमेव करोति, धन्या भूर्यत्र वृन्दावनमस्तीति भगवतो नित्यस्थितिममन्वमानाया
वचनं, पदानि स्वाधिदैविके नित्यान्येव स्थासन्ति, प्रदर्शयिष्यति च कचिद् भगवांस्त्वपराधीन
इति न तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यं, भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वान् न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवतीति
प्रतिष्ठाया निमित्तमाह यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मीति, यद् यस्मात् तद् वनं
देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बुजानां लक्ष्माणि चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तैर्लब्धा लक्ष्मीर्जन,
स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदप्रयोगः, नन्दगोपसम्बन्धिनी सा, देवक्याः प्रसूतिमात्रं
न त्वन्यदिति सुतपदं, स्त्रीप्राधान्यात् स्त्रीषु कृपापि अचिता, पुष्टिमागं तासां प्राधान्यमित्य-

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेधम् ।

आकर्ण्य वेशुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणवाचलोकैः ॥ ११ ॥

योचाम, भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ तत्राप्यम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणामेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते, तादृशस्यापि या ध्वजवज्राकुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति वृन्दावने सा प्रतिकलितेति शब्दत्वमेव सम्पन्नमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियता, अतः पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्वेनेति-
स्मिर्मादि सान्द्रा तदैवं भवतीति भूमिकृतैव सा लक्ष्मीप्राप्तिरतो युक्तं च भूमेः कीर्तिं
रूपापवतीति, किञ्च न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्रप्ते इत्याह गोविन्देति,
यदा भगवान् वेशुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्वतीव भाति, ततो मयूरा मत्ताश्च भवन्ति
ततो नृत्यन्ति, यदैव भगवता वेशुनादः क्रियते तदैव देहविसर्पणं नृत्यं च जायत इति मत्पुत्रेक
उक्तः, मयूरा वनमेवेति वृन्दावनप्रशंसा, तादृशं नृत्यं प्रेक्षयाद्रिसानुष्वचरतानि तूर्णी
स्थितान्यन्यानि सर्वाण्येव सत्त्वानि यत्र, समगवद्भक्तिज्ञानात् तेषां तूर्णीम्भावलक्षणं ज्ञानमुक्तं,
एको मक्तोन्वे सर्वे ज्ञानिनः, नन्वधोविलेखयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य
फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याहाद्रिसानुष्विवति, यत्र कापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति
दोषाभावः, स्वस्थानत्याग ऊर्ध्वगमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

एवं रूपवर्णनाद्भुक्त्वा योदा वेशुं वर्णयन्ति धन्यास्त्वितिषद्भिः ।

हरिण्योप्सरसो गावः पक्षिणो नय एव च । मेघाश्चेतिक्रमेणैव कृष्णैश्चर्यादिबोधकाः ॥१॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूर्तैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥२॥
वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । साक्षिध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत् ॥३॥
वश्यो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथा ॥४॥
तामसा राजसाधान्ये गुणातीताश्च रूप्यते । वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः ॥५॥
गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिदं स्थितम् । तद्गताश्चापि लोकेस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ॥६॥

“यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणासै वाद्यत” इतिष्टुतिन्यायेन सर्व एव विहगा
भगवदीवा अपि परमां श्रियं प्राप्नुवन्ति ।

श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि । ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि ॥७॥
हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्मिन्वेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदा ॥८॥

भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥ ८ ॥

तत्र प्रथमं हरिणीनां भाग्यमभिनन्दन्ति धन्या इति, ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतं
क्रियोत्कर्षः पूजायां सापि चेज् ज्ञानमवैर्द्वैतैर्भगवद्रूपिणी भवति भगवज्ज्ञानं च तस्या
अप्यङ्गं तदभावे सर्वं व्यर्थं यद्यन्यत्रापि तद् भवेत् तदा तदेयोचममितिपक्षमाश्रित्य पूर्वपक्षं
व्यावर्तयन्ति धन्यास्त्विति, तुल्यत्वेन स दोषो न जायत इत्याशङ्कां परिहरन्त्य आहुर्मूढमत-
योपीति, स्त्रीणामेवाभिनन्दनं प्रकरणाद्वरिणानां स्त्रियोत्र विवक्षिता हरिण्यः, सर्वत्रान्वा एव
वर्णयन्तीति ज्ञातव्यं, स्वसाकृतार्थताभावनया दैन्याविर्भावे भगवान् कृपया वर्णमानसर्वसाम-
ग्रीसहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता इत्युक्तं, तासां भाग्ये हेतुमाहुयां नन्दनन्दनं निरीक्ष्य
वेशुरणितमाकर्ण्य भगवत्कृतेः प्रणयाचलोकैर्विरचितां पूजां स्वस्मिन् दधुरिति, या इति,

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेपं श्रुत्वा च तत्कवणितवेषु विचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुसारा भ्रष्टप्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीष्यः ॥ १२ ॥

पूर्वं भगवदुक्ताः प्रसिद्धाः, मन्दमप्यानन्दयतीति मन्दनन्दनः, भक्तोद्धारार्थमेव ब्रह्मवाक्यात् प्रवृत्तः, उद्धारप्रकरणात् वा अद्भुद्विरिष्यतीत्युपात्तः स्त्रीकृतो विचित्रो वेषो येन, अनेन रसाभिनयार्थं प्रवृत्तो भगवानुक्तः, एवं स्वरूपतत्त्वार्थकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तं, विचित्रपदेन सर्व एव रसाः परिगृहीताः, समीपे स्त्रीकारो ब्रह्मानन्दस्य तत्र प्रवेशनार्थः, आकर्षणेत्येष क्रिया वेषुरणिते भगवति चार्थतः शब्दतश्च, पशुदृष्टिविशेषं न गृह्णातीति शास्त्र-दृष्टिर्मुक्ता, पञ्चाङ्गावमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यादुरोधिनीति विद्यमानापि सा न गणिता, तदाहा-कर्षयन्ति, वेणो रणितं सर्वरसासाधारणं, यथा रसो बाधतो न गच्छति तथा शब्दविशेषो रणितं, तादृशमपि निकटे गत्वा श्रुतवत्यः, अनेन दैहिका धर्मा निवर्तिताः, सहकृष्णसाराः स्वमर्तु-सहिताः, अनेन मर्तुनिरोधोपि परिहृतः सापक्षमाभावश्च कृष्णसारा इत्यनेन, कृष्ण एव सारो येषामिति कृष्णसारा, अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्वस्यातथात्वं सूचितम्, अन्वधास्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः, अत एतेभिमानसारा एव, धन्यास्ते कृष्णसाराः, श्लेषपूर्वकावलोकने-र्विरचितां भगवति पूजां धारयामासुः, नेत्राण्येष कमलानि ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्थानानि तैरत्र पूजा सर्वोत्तमा तस्याश्च धारणं ततोपि, कृतिरर्थदेवोक्ता, भगवता च प्रतिपूजितमात्मनि वा दधुः, सव्यावलोकैरिति वा पाठः, एतावदेव कर्तव्यं प्राणिनां भगवतश्च ॥ ११ ॥

अप्सरसामवस्थामाह कृष्णं निरीक्ष्येति, कृष्णपदार्थाद् स्त्रीणां निरोधः सूचितः, आनन्दे दृष्ट आनन्दसाधन आसक्त्यभावो युक्त एव, तत्रापि सदानन्दे, नितरामीक्षणं दिव्य-दृष्ट्या, स्वजातीयोद्धारार्थमागत इतिविशेषः, तदाहुर्वनितोत्सवचारुवेपमिति, वनितानामे-वोत्सवार्थे चारुवेपो यस्य, स उत्सवो ह्यनेकविधः, तत्तदुत्सवे ते ते भूषिता भवन्त्युत्स-वरसानुभवार्थं, केवलं वनितानामेवोत्सवो यत्र, वनं यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्तवत्यः, वनं सञ्जातमिति वा, इत्यप्रत्ययः, न हि तत्र प्रविष्टः पुनरावर्तते यौवनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थ- 'वन' मिति तासामेवोत्सवो भवत्विति भगवता वेषः कृतः, सर्वामरणभूषिताः सर्वा एव वनिता यथावेषरसं पुरुषार्थमनुभवन्ति, अनेनास्मिन्नुत्सवे यासामलङ्कारादिनोत्सवो न ज्ञातस्तासां वनितात्वं व्यवधमेव यथा रण्डानां तत्रापि चारु मनोहरमन्तरणलङ्कारहेतुः, तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः, बहिरिबान्तरपि रसानुभवश्च, अनेनाप्सरसां भगवदर्थगमने सर्वोप्युपाय-उक्तः, अनुभावकं ततो विलम्बेन प्रस्थापकमाह श्रुत्वा चेति, निकटे समागत्य पूर्ववदेव कणितस्व श्रवणं, अत्र वेषवतिरिक्तकृजितादिकणितानां सङ्ग्रहार्थं तस्य भगवतः कणितमित्युक्तं, कणितश्च वेषुः, तादृशवेणावाविर्भावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्षयन्तिस्मन्बन्धः, एकेनैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनं, विचित्राणि सर्वरसार्थानि, शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्रसिद्धान्तः, अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते यथा महान्तः सुवर्णामरणान्येवोपक-रणानि च कुर्वन्ति तथा शृङ्गार एव सर्वरसाः, अन्वधा रसिकानां रुचिर्नोत्पद्येत, अत एव विचित्रं गीतं, यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तत्रापि विमानेनैव गतिर्थासां, नापि भोग्या-नापि दुःखसहनशीलास्तथापि स्मरेणैव लुप्तः सारो यासां शरीरेन्द्रियापेक्षया मनो बलिष्ठमिति स्मरेण सारो विवेकः सर्वोप्यपहृतः, भूमावनागमने पद्म्यामनागमने स्वतोप्यनागमने हेतुः

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमिक्तकर्णपुटेः पिवन्त्यः । २६ ॥
शावाः स्तुतस्तनपयःकबलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ २७ ॥
प्रायो वताम्ब विहगा मुनयो वनेस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् । २८ ॥
आकृष्य ये द्रुममुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यबाचः ॥ २९ ॥

उक्ताः, ततो यज् जातं तदाहुर्मुमुहुरिति, न केवलमन्तरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तु पर्यप्यथेति, अक्षयप्रसूनानि कवरे वासां विगता नीवी च वासामिति केशनीवीवन्धयोर्विश्लेष आमुष्मिकै-
हिकफलपरित्यागज्ञापकः, देवतात्वाच्च मरणं विमानगतित्वान्नाधःपतनं विवेकामावालोपायेना-
गमनं, भगवदनुपयोगेन्यस्यापि रसो नोत्पद्यतामिति रसाभासो वर्णितः, देवसहितानामपि
प्रायेणाप्रावर्तीर्णानां केवलानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं दृष्ट्वा पूर्वावस्थां सर्वा-
मेव विस्मृतवत्यो भगवानेष पतिर्भवत्विति, तदास्माकं तथास्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

गवां वरसानां च चरित्रमाह गाव इति, चकाराद् गावोपि तथा जाताः, उत्तमाधम-
योर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यते, असम्भावितत्वान्मोहः, ता हि वेणुमात्र आसक्तास्तथा कुर्वन्तीति
शङ्कां परिहर्तुमाहुः कृष्णमुखेति, कृष्णमुखान्निर्गतं यद् वेणुगीतं, ननु गह्वरां वादने
मुखादर्शने इतरवैलक्षण्यानवधाने कथं भगवन्मुखवेणुगीतमिति ज्ञायते ? तत्राह पीयूषेति,
अमृतं हि तत् तेन व्यञ्जकान्तराभावेपि स्वत एव ज्ञायते, सदानन्दो वाच्यः, मुखं वागधिपतिः,
निर्गमनं वाक्, वेणुरितरविस्सारकः, गीतं यद्गुणात्मकं, अतः सर्वा सामग्री बहुमेतावदुक्तं,
अन्यथा 'कृष्णगीतपीयूष' मित्येव वदेषुः, इतरगीतपीयूषनिवृत्त्यर्थं कर्णानामुत्सम्भनं, प्रतिक्षणं
नूतनकर्णत्वात् प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते, पुटशब्देन तदर्थमेव कर्णसम्पादनमिति
ज्ञापितं न हि पर्णपुटे पुनः कार्यन्तरं भवति चपकादिकं तु बहुर्थं भवेत्, पुटानां बहुत्वं
प्रतिक्षणं नूतनरसतां बोधयति, व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव, शावा बालका हरिणादीनामन्यजीवानां
गवामेव वा, अतिबालका घोषे वा, स्तुतंस्तनात् पयःकबलरूपं येषां, न तस्य पयसोन्तःप्रवेशः,
इदं सन्दिग्धमिति प्रमाणमाहुः सेति, तस्थुर्गावः शावाश्च, उभयेषामपि तथात्वे हेतुमा-
हुर्गोविन्दमात्मनि दशाश्रुकलाः स्पृशन्त्य इति, तासां न बहिःसंवेदनं यतोन्तर्भगवन्तं
स्पृशन्ति, तत्रापि दशाश्रुचक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति
ज्ञापितं, अन्यथा कथं तुल्यता स्फुरति ? बहिरदर्शने हेतुरश्रुकला इति, अश्रूणां कला वासां,
गोविन्दपदं गवां हृदय आविर्भावे क्षोपाभावार्थं यतोयं तेषामेवेन्द्रः ॥ २३ ॥

पक्षिणां श्रवणं सङ्गाभावाद् ज्ञानामावाचासम्भावितं मत्वा सम्भावनानिरूपणपूर्वकमुप-
पादयन्ति प्राय इति, एता निर्गुणाः, अत एव यशोदयासह खेहः, तद्बृहद्वक्तव्यका वा, यथा गवां
पनस रत्नानां सङ्ग्रह एवमेवोत्तमकन्यकानामपि, द्रव्येण क्रीतास्ता गृहे परिपाल्यन्ते राज्ञां
दानार्थं, ता यशोदानन्दगोपकुमारिका अम्बेल्याहुः, सिद्धवन्तिरूपेण का एता इति सन्देहो
भवेदतः प्राय इत्याहुः, प्रायः प्रायेण, वत इति खेदे कथमेतादृशीं योनिं प्राप्ता इति, इयं वा
साधु तैरवज्ञपावः कृत इति, अम्बेति सम्बोधनं दयार्थं, भगवदाविर्भावादिति केचित्, अतस्तासां
वाक्पाद् विहगा मुनय एव बाहुल्येन, ते हि मुनयो मननशीला जानन्त्यत्र भगवानाविर्भ-
विष्यतीति, अत एवास्मिन् वने कृष्णेक्षणाः कृष्णार्थमेव क्षणो येषां कृष्ण एव वेक्षणं येषां
भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं कलवेणुगीतं द्रुममुजानाकृष्य शृण्वन्ति, यावद् भगवतो

नयस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमाधर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।

आलिङ्गनस्य गितमूर्ध्नि मुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा तपे ब्रजपशून् सह रामगोपैः सञ्चारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तम् ।

प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्ध्वधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥

वेणुतादो न श्रुतस्तावद् रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः, यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवांस्तदोभयं कृतवन्तः, यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतस्तदोद्गीयान्यत्रगमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः कदाचित् स रसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भविष्यतीति नाशङ्कनीयं, यतः कलमप्यक्तमधुरं वेणुगीतं, ततो भगवतः सकाशादुदितं नादब्रह्मात्मकं वेणुरप्यप्यक्तमधुरस्ततो मधुर एव रस उत्पद्यत इति, गीतं वा भगवदुक्तपरमार्थप्रतिपादकं तदा तदुदितमिति विशेष्यं, वेद-शाखा इव द्रुमभुजानारुह्य पतनमारणादिशङ्काभावान् निश्चिन्ताः शृण्वन्ति, मनसो विषयान्तर-सञ्चाराभावाद्य भगवति दूरे गते दर्शनाभावान् मननाभ्यासाच्च मीलितदृशो जाताः, विशेषेण गता अन्यविषयिका बाधो येभ्यः, भगवदुपयोगिवागत्यागज्ञापनायान्यपदं, एतच्च सार्वदिकमिति हेयं, अन्यथा श्रवणकाले वाचस्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध इति तदुक्तिर्निरर्था स्यात्, तथा च सदैतद्रसानुभवो हृदीति ज्ञापितं भवति, एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते, नहि मुनीनामतादृशेयं आसक्तिः सम्भवति, तेषां शरादिभयाभावार्थमाह रुचिरप्रवालानिति, पल्लवा उत्तमाः कोमलपत्राण्याम्रादिसितानि दृष्टिमुद्रणेपि हेतुः, अन्यथा प्रवालदर्शनं स्यात्, मुखमुद्रणेपि हेतुः अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात्, कोलाहलश्च सम्भवति शकुनभाषणमन्योन्यं पदार्थनिरूपणं वा ॥ १४ ॥

भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह नयस्तदेति, यदा मुनयो भगवतातुगृहीतावेणुद्वारा सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्तस्तदा नद्योपि वयमपि कृतार्था भविष्याम इति तदुपधार्य मुनीनां ज्ञानोपदेशं निश्चित्य तत् प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गीतं श्रुत्वावर्तेन भ्रमणेन मूर्च्छया लक्षितो योयं मनोभवस्तेन स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो यासां, स्वाभाविकी गतिः कुण्ठिता, मनोभवोऽत्र विवेकः, अचेतनप्रायाणामपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः, न स्थितिमात्रेण तदासक्तिर्भवत्यौषधादिनापि तथासम्भवादत्त आह आलिङ्गनार्थं स्य गितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं कमलोपहाराः सत्यजर्मिरूपैर्मुजैर्गृह्णन्ति, सहृदयकमलं भगवच्चरणारविन्दे दत्त्वा तत् स्पर्शं गृह्णन्ति, नदीनामपि देवतात्वात् तामिः सह नान्वा लीला सम्भवति, अत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः, प्रयोजनार्थमुक्तं मुरारेरिति, मुरो हि जलदोषात्मकाविद्यारूपस्तस्मारित्वादवश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविद्यां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानामाहुर्द्वेति, आतपे शरत्कालसम्बन्धिनि ब्रजपशून् सर्वदा छायाभ्यासयुक्तान् सर्वदा रक्षका गोपा अमितो रतिवर्धको राम एतैः सहितमेतैर्वा सञ्चारयन्तं सर्वसामग्रीसहितं देवतावेदसहितं धर्मसहितं तदनु वेणुमुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविकानुदीपयन्तं, सर्वशक्तिसहितो हि तामिः सह क्रीडति तदावश्यं छायापेक्षितेति प्रेम्णा भगवत्स्नेहेन सख्यपर्यन्तं गतेन तादृशेन प्रवृद्धो मेघः स्ववपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात्, प्रवृद्धमुदित इति पाठे प्रवृद्धासौ मुदितश्च, प्रेम प्रवृद्धं यथा भवति तथा बोदितः, अतः कुसुमावलीभिः सूक्ष्मस्रक्कणिकाभि-
“मैघपुष्पं घनरस” इति कोशात् पूर्वमनेन सख्यपर्यन्तं भक्तिः कृतेदानीमात्मनिवेदनं कृतवान्, प्रेम्णैव प्रवृद्धः श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद् वा स्फुरो जातः, कामरूपिणस्ते यथा-भिलषितं रूपं कुर्वन्ति, प्रकृते भगवत्स्नेहाद् यथाभिलषितं रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां छाया भवति,

पूर्णाः पुलिन्ध उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूपितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥
हन्तायमद्रिरबला हरिदासचर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तपोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥

तनुः सखापि क्लेशो भवतीति किं दुःखेन तथा कृतवान् ? नेत्याह मुदित इति, यावज्जन्म यो भक्त्यैव
वर्धते सोन्ते कृतात्मनिषेदो भवति, लोकोपकारित्वान् नीलत्वाच्च जीवनदातृत्वाच्च सख्यमिति केचित्
सर्वस्वमपि दत्तवानिति ज्ञापयितुं कुसुमावलीभिः सहेत्युक्तं, अनेन साक्षाद्भक्त्या सह भगवतः
क्रीडा सूचिता, अत एवाग्रे पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति, गोपैर्गोचारणं बलभद्रेण रक्षा वेणुनादेन
प्रबोधनं पश्चाद् रमणमिति शेषपदस्यापि सखित्वात् तादृशेऽपि समये छायाकरणं युक्तमेव ॥ १६ ॥

वनवासिक्षुद्रजातीयाः पुलिन्दास्तेषां पश्यः पुलिन्धः, भगवन्नैकत्वात् तासामपि भक्तिर्जाते-
त्याह पूर्णा इति, सर्वोपेक्षया पुलिन्ध एव पूर्णास्तासां साक्षाद्भगवच्चरणारविन्दरजस्सम्बन्धो
वर्तत इति, उरुभिर्माचत इत्युरुगायो भगवान् सर्वप्रमाणसिद्धः सर्वगुणपूर्णस्तस्य पदाब्जं
चरणारविन्दद्वयं तत्र यो रागस्तत्सहिता श्रीः, महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं वन्दे, तच्च-
रणारविन्दभक्ता या लक्ष्मीस्तस्या यत् कुङ्कुमतयैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुमं, अर्थात् तयैव भगवच्च-
रणारविन्दे दत्तं तत् पुनर्वन्धविशेषे लक्ष्म्या एव दयिताया रसदातृत्वेन प्रियायाः स्तनयो-
र्मण्डितं तथा वा खहृदि स्थापितं, अथवा लक्ष्म्या दत्तमाधिदैविकीषु शक्तिषु स्तनेषु मण्डितं
ततश्चरणारविन्दे समागतं, अथ वा तृणरूपितेन तृणेन कृत्वा कुङ्कुममेव मकरिकापत्रवद्
रूपितं तदा तत् कुङ्कुमसहितं तृणं भगवद्भक्त्यितं भूमौ पतति, तृणेषु वा रूपितं संलग्नं
चरणारविन्दात्, तादृशस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन लक्ष्म्या तामिर्ष्या सह भगवत्सम्भोगदर्शनेन वा
सरकृता रुग्णासां तात्तद्दर्शनस्मररुजः, तदा तच्छान्त्यर्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्य-
स्तदार्धिं जहुः, तत् कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्त्वा वा अपि यदोपस्थितास्तदा तद्वारा लक्ष्मी-
प्रवेशात् वा अणुपणुकास्तदार्धिं जहुः, अतस्ताः पूर्णाः, इयमलौकिकी भगवत्कथा, उरुगाये-
तिवचनात् तामिरपि भगवान् श्रुत इति लक्ष्यते, एतद् वनगमने भवतीत्यस्माकं तदभावाद-
पूर्णत्वमिति, कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः ॥ १७ ॥

निर्गुणा आहुर्हन्तेति; कथं पुलिन्ध एतादृशो जाता इत्याशङ्कायां भगवद्भक्तसङ्गात् तथात्वं
जातमिति गोवर्धनस्य भगवद्भक्तत्वमाहुर्हन्तेति खेदे, यद्यस्माभिरपि गोवर्धने स्थितं स्यात् तदा-
स्माकमपि तथा भवेत् तदभावात् खेदः, अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासानां मध्ये वर्षसत्र हेतु-
र्यद् यस्मात् कारणाद् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शं प्रकृष्टो मोदो यस्मैति, स एव भगवदीयेषु
श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्य स्पर्शेऽप्यानन्दयुक्तो भवति, किञ्च सान्विकोऽयं गुणातीतो वातो निर्धनोऽपि
तयोर्मानं करोति सहगोगणयोः, गावश्च गणा देवरूपा बालकाश्च तयोः, पानीयसूयवस-
कन्दरकन्दमूलैश्चतुर्भिरातिथ्यं करोति, पानीयसूयवसे गर्वा, कन्दरा स्थानं, कन्दमूलानि
भक्ष्याणि, “तृणानि भूमिरुदकं” मितिवाक्याच्चतुष्टयसम्पत्तिरुक्ता, तत्र कोमलद्वीपां गर्वा भक्षणार्थ-
न्येषामास्तरणार्थं चोपयुज्यन्ते, भूमिः कन्दरैव, प्रायेणेदानीं वर्षतीति लक्ष्यते, वाकस्थाने कन्द-
मूलानि, सर्वाभावे वाचो गणना, सन्तोषो भक्तसाधिका, अबला इतिसम्बोधनं, सर्वासाम-
पस्माकं तत्र गमने सामर्थ्याभाव उक्तः, कन्दा भर्जनसापेक्षा मूलानि तु तयैव भक्ष्याणि,

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारबेणुखनैः कल्पदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

एकरसाभावाच्चोक्तमन्यजनभावार्थं वा, तत्राप्यवान्तरमेदा बहव इति बहुवचनं, अनेना-
बलास्त्राक्रोशोपि प्रदर्शितो वा नवनीतादिभक्षणे विमनस्का जाताः, अतो युक्तमेवापूर्णत्वं,
पूर्वोक्ताः पुलिन्ध इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

ननु तथापि वयं सजातीया योग्यास्ता विहाय तस्मिन्नास्तु च कथं कृपेत्वाशङ्क्याहुर्गा गोपकै-
रिति, विपरीतं हि भगवच्चरित्रं, साक्षाद् भगवान् न किञ्चित् करोति किन्तु साक्षिमात्रेणैव
गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकं तथास्त्राकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां
तथात्वमिति, विपरीतसम्पादने हेतुत्रयमाह गोपकैः सहानुवनं गा नयतोः सतीरित्येको
बेणुखनैरित्यपरः कलानि पदानि यत्रेति विशेषणेन चापरः, पदैधरणैर्वा, गावो वने वने
नीयन्ते, सर्वेषामेव वनानां शुद्धिः सम्पाद्यतेतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति, गवां गोपानां च
तत्सम्बन्धो भवति, एतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः, तत उदारो यो बेणुखनो बेणुखंदार-
स्ततो बेणुभुक्तशेषं ते भुञ्जते, अतस्तेषां पुलक उचित एव, ये पुनर्गतिमन्तस्ते दोहार्थं भगवति
समागते मनःपूर्वकं स्नातृददानार्थं तत्र विग्राभावार्थं च सर्व एव तूर्णी भवन्ति, शब्दशङ्क्या
चलन्त्यपि न, अत एव भगवतोऽप्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति शनैर्गमनात्, दोहकालोऽयं, सख्य
इतिसम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्प्रत्यर्थं, अतस्तनुभृत्सु स्थावरजङ्गमेषु चित्रं भवति, ताम-
वस्थां ज्ञापयति निर्योगपाशकृतलक्षणयोरिति, नितरां योगो याम्पां गोवत्सयोस्तौ पाशौ
निर्योगपाशौ निदाने ताम्बां कृतं लक्षणं वयोः, इत्थेन तदुभयग्रहणं पादयोर्योजनं वा, अतो
मीताः सर्व एव जङ्गमा अस्मानपि वप्नीतेति, स्थावराणां तु भयात् स्वत एव मधुधाराः ॥ १९ ॥

उपसंहरति एवंविधा इति, अयमेकप्रकार उक्तः, एवंविधाः कोटिशः सन्ति लीलाः, तत्र
हेतुर्भगवत् इति, गुणानां भगवत्तत्त्व मिश्रणे कोटिशः प्रस्तारा भवन्ति, किञ्च मर्यादायां परि-
मिता अपि भवन्ति, याः पुनर्वृन्दावनचारिणः स्नेच्छागतिमतो भगवतोऽतो मर्यादाभावाद-
सङ्ख्याता एव, अत एव वर्णयन्त्यो गोप्यस्तन्मयतां ययुः, क्रीडामय एव जाता जाग्रत्स-
मेषु क्रीडामेव पश्यन्त्य आसक्तिभ्रमन्यायेन, ययुरिति न पुनस्तेषां संसारे समागमनम् ।

एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः पञ्चपर्वविद्यानिवृत्तिपूर्वकमन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः २०॥१८

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धविवरणेष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धान्तर्गता

श्रीरासपञ्चाध्यायी ।

श्रीवल्लभाचार्यप्रकटिता श्रीसुबोधिनीव्याख्यासहिता ।

मञ्जानन्दात्समुद्बल्य भजनानन्दयोजने । लीला या युज्यते सम्यक् सा तुर्वे विनिरूप्यते ॥ १ ॥
लौकिकस्त्रीषु संसिद्धस्तद्द्वारा पुरुषे भवेत् । खानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिता ॥ २ ॥
ततो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्पक् विधार्यते । तद्द्वारा पुरुषाणाञ्च भविष्यति न चान्वधा ॥ ३ ॥
स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् । अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ब्रह्मनिश्चम् ॥ ४ ॥
बाष्पाभ्यन्तरभेदेन आन्तरं तु परं फलम् । ततः शब्दात्मिका लीला निर्दुष्टा सा निरूप्यते ॥ ५ ॥
ततो रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रमणं मतम् । आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥ ६ ॥
वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्वात् इन्द्रियैस्तु ततः परा । शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
पट्टिष्ठे तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयत्स्वयम् । ते चैतसमर्पितात्मानः तत्रोपायश्च रूप्यते ॥ ८ ॥
आत्मा यावत्प्रपञ्चोऽभूत्तावद्वै रमते हरिः । सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधचे हरिश्च सः ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच—भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्कुल्लमल्लिकाः ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

तदोद्भुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्याः विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ।

प्रथमं भजनानन्दं निरूपयितुं स्त्रीषु खानन्दः स्थापनीय इति तासु रत्यर्थमिच्छां कृतवानित्याह
भगवानपीति—“ममेवा रंस्वथ श्रुपा” इति या रात्रयो वरत्वेन दत्ताः, स्त्रीणां रमणार्थाः, ता रात्री-
भगवान् परिगृह्य, सर्वास्त्रेव रात्रिषु ता आधिदैविकीरारोप्य, पूर्णत्वाचासां पूर्णिमारूपाः कृत्वा,
कृतमपि शरदमेव कृत्वा, तस्यापि कार्यं पुष्पाण्येव कृत्वा, रसोदीपकत्वेन सर्वां सामग्रीं विधाय,
पञ्चाद्रमणार्थं खानन्दप्रकाशकं कामपितामहं मन उत्पादितवान् । तत्र सर्वासु संकल्पः स्वस्ति-
मपि बोधनीयः । तत्र शेषुरपि सहायतां प्राप्स्यति । ततः कामवर्णनम् । अतः प्रथमं तादृशं
मनः कृतवान् । यद्यपि । एतत्प्रणालिकाव्यतिरेकेणापि खानन्दं तत्र स्थापयितुं शक्तः, तथापि
मर्यादा तिष्ठत्विति भगवानपि मनश्चक्रे ॥ नन्वेवं सति खानन्दः खानत्यागात् अन्यथा भवेत्,
ततः स्वरूपादपि प्रच्युतः स्वादित्याशंक्याह । योगमायामुपाश्रित इति । योगमाया हि यथा-
स्थितमेवान्यत्र स्थापयति, यथा सङ्कर्षणं । लीलार्थं सापि पूर्वं परिगृहीतेति नापूर्वं किञ्चित् । यथा
प्रमाणे रक्षायाञ्च बलमद्रोपयोग, एवं कार्यं योगमायायाः, तत्राप्यन्तरंगा योगमाया, अन्यत्र
स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयति, अन्यत्र स्थितं चानन्दमन्यत्र । अतः प्रमाणातिरिक्तमार्गे
मक्तिमार्गश्चाग्रे विततो भविष्यतः । यावत् रात्रयो रमणार्थमेव निर्मिताः, ता एव परिगृहीताः ।
अन्यथा साधारणीपरिग्रहे सर्वत्रैवानन्दः स्वात् । शरदि कताबुत्कुल्ला मल्लिका यासु । ता दृष्ट्वा
रमणार्थं मनः कृतवान् । योगमायाञ्च समीप एवाश्रित्य स्थितः ॥ १ ॥

नूतने तस्मिन् मनसि देवता नास्तीति, अनधिष्ठितश्च कार्यं न साधयिष्यतीति तदधिष्ठातृदेवं
चन्द्रश्च ससृज इत्याह तदोद्भुराजः । इति—यदैव मनः कृतवान्, तदैव तस्याधिदैवतमुद्भुराज
उदगात्, उदितो जातः । यद्यप्येकदा रात्रयो दृष्टाः, तथापि क्रमेणैव तासां स्थितिः । भगवन्मनश्च-

स चर्षणीनामुदगाच्छुचोहरन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा कुसुद्रन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणं ।

वनञ्च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।

न्द्रस्याधिदैविकत्वात् पूर्ण एव स । निष्कलंकश्च, मनस्वेवाविर्भूते तस्याविर्भावः । क्रीडायामुपरता-
यामुपरतिः, मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनं, नास्तमयः कदाचिदपि । सोऽपि चन्द्रः, स्त्रीणां मनांसि
उड्डस्यानानीति तेषामपि रक्षकः । इदं प्रथमतया जात इति पूर्वस्वामेव दिशि तस्योदय उच्यते ।
“सा दिग्देवाना”मिति । तस्या दिश इन्द्रो देवता अधिपतिश्च । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रेतो-
रूपः तस्यामुद्रतः । अतः प्राच्याः ककुभः मुखं मध्यभागं स्वकरैः स्वकिरणैः विलिम्बन् उदगात् ।
तस्या मुखे न रागः स्थितः, प्रतिस्पर्धिण्यां सर्वसम्बन्धेन रागसंभवात्, अतः अस्या अपि मुखं
कुङ्कुमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते । यदि चन्द्रः स्वदिशो मुखं न रञ्जयेत्, तदा भगवन्मनोऽपि स्त्रीणां
हृदयं न रञ्जयेत् । कराः शंतमाः, शीतलत्वात् तापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं
कन्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोऽपि यद्यनुरागेण स्पृशति तदा सुखं भवति । ननु
अस्य चन्द्रस्य यदि अधिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनस्वेव उदयो भवेत् । यद्यन्धकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा
भगवतैव अन्धकारो निवर्त्तेत । यदि वा उदीपकत्वं तदापि भगवतैव तत्संभवः अतोऽस्याऽसा-
धारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत् अत आह । स चर्षणीनां शुचोहरञ्जिति । चर्षण्यः सर्वत्र परि-
भ्रमणशक्त्यः । ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्दसम्बन्धिन्यो जाताः । यदि वा
कश्चिन् मुच्येत, तथापि ता न प्रवेशं लभन्ते । ततः पूर्वमेव ता निवृत्ता भवन्ति । अतस्तासां
शोकस्तिष्ठत्येव । चर्षणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव निवृत्तः । शक्तिसहिता-
नामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानींतना जीवाः तादृशशक्तिपुक्ताः । तस्मि-
न्नुदिते परमानन्दानुभवोऽवश्यं भावीति । तथा सति प्रयोजनत्रयं, दिग्देवताया मुखसम्मार्वनं,
चर्षणीनां शोकदूरीकरणं । अन्धकारनिवृत्त्यादिश्च, कंटोक्तं द्वयमपि तदेकसाध्यमिति वक्तुं दृष्टान्त-
माह । प्रियः प्रियाया इति । दीर्घकाले दर्शनं यस्य । महता कालेनागतो भर्ता प्रियः । प्रियायाः
पतिव्रतायाः शोकं दूरीकृत्य सुखसम्मार्वनञ्च करोति । न चैतत्कार्यमन्यथा सिध्यति ॥ २ ॥

एवं मनस उत्पत्तिमुक्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थं तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन् तद-
र्थनेन वेषुनाद उत्पन्न इत्याह दृष्ट्वेति—कुसुद्राश्चन्द्रः, पृथिव्यां सर्वत्रैव मुदं कृतवानिति । तथाकरणे
सामध्ये अखण्डमण्डलमिति । न खण्डं मण्डलं यस्य । एतस्य रसोत्पादने विभावत्वमप्यस्तीति
ज्ञापयितुं रमाननाममित्युक्तम् । लक्ष्म्या अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य,
तथोक्तः । किञ्च । नवकुङ्कुमवदरुणवर्णमपि, तेन विवाहसमये यथा लक्ष्मीमुखं, तथायं वर्चते । अतो
नूतनकामजनकः । किञ्च । वनमपि रसपोषकं, तस्य कोमलगोभिरत्यकिरणैः अभितो रञ्जितमारक्त-
युक्तम् । ततः सङ्कल्पद्वारा कामजनने सर्वं कार्यं भविष्यतीति कलं यथा भवति तथा जगौ, गानं
कृतवान् । तच्च गानं वामदृशां सुन्दरदृष्टीनां स्त्रीणां मनोहरमिति । “तस्माद्वायन्तं स्त्रियः कामयन्त
इति श्रुतेः” । अर्थाद्वीतेन सर्वाः समाहृता इति । यदि व्यक्त मधुरं गीतं कुर्यात् । तदा गीतमेव
शृण्वन्त्याः, तत्रैव स्थिता भवेयुः । यासां पुनर्दृष्टिर्नोचमा तास्तु नाकारिता एव ॥ ३ ॥
ततः सर्वा स्त्रियाः समागता इत्याह निशम्येति ।

आजगमुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥

बुहन्त्योऽभिषयुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः

पयोऽधिभित्त्य संयावमनुदास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥

परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशूनथ ।

शुभ्रूपन्त्यःपतीन् काश्चिदभन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्यः काश्च लोचने ।

व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

यद्यपि भगवता कुमारिका एवाहृताः, तथापि आह्वानं सदृशमिति, निरोधोऽपि कर्तव्य इति सर्वा एव समागताः । किञ्च, यद्भगवता गीतं तदनङ्गमेव वर्द्धयति । अङ्गं तु नाश्वत्येव, अतो नूतन उत्पन्नः कामः ता आनीतवान् । किञ्च, व्रजस्य स्त्रियः पूर्वमपि भगवदीयाः, अतः कृष्णेनैव गृहीतं मनो यासां । अतः शीघ्रमेव यत्र कान्तस्तत्रागताः । अनेन आकारिता एव प्रथममागता इत्युक्तम् । तासां मुख्यः कान्त इति । अत एवाऽन्योन्यमलक्षित उद्यमो यासां । ता हि प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेन स्वीकृतवत्यः । स पूर्वमुपाचो यः कान्तः । तासां शरीरविचारेऽपि दृष्टिर्न जातेति वक्तुं जवेन लोले कुण्डले यासामिति कर्णपीडाननुसन्धानं प्रदर्शितं । ताः स्त्रियो गौडदेशस्थाः । तत एव कुमारिकाः समागता इति । पूर्वं मथुरादेशस्थितानामपि अनागरीणां कुण्डले एव । तार्कचोरेव वा कुण्डलत्वम् ॥ ४ ॥

प्रसङ्गादन्यासामप्यागमनमाह—बुहन्त्य इति । तासां वा क्रियापराणां । तत्र काश्चन षोडशसहस्रव्यतिरिक्ताः नवविधाः समागताः, दशविधा वा । गुणानां त्रैविद्यान्वयविधत्वम् । निर्गुणाधिकविधाः । जातिकुललोकधर्मपरा तिस्रस्तिस्र उदीरिताः । तत्र गोपजातीयाः दुग्धपराः तत्र दुग्धस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयान् कुर्वन्ति तास्तिस्रः प्रथममुदीरिताः । एवंविधा अपि गणश्च इति वक्तुं सर्वत्र बहुवचनम् । काश्चिदुहन्त्य एव दोहं दोहनलक्षणं कर्म मध्ये त्यक्त्वा भगवदाभिमुख्येन ययुः । गौर्वत्सश्च बद्धी, दोहनपात्रश्च अर्द्धदुग्धं, यः समयः सर्वथा त्यक्तुमशक्यः, तस्मिन् समये समागताः । तथा समागमने हेतुः, समुत्सुका इति । सम्प्रयुत्सुकाः, को वेद क्षणान्तरे भगवान् क्व गमिष्यतीति । अन्याः पुनः पयः अधिभित्त्य तथैव ययुः । भोजनार्थं पयसि पच्यमानाः गोधूमकणाः संयावशब्देनोच्यन्ते । तेषां दाहे सर्वनाश इति पक्वदशैव संयावशब्देनोच्यते । अतस्तदप्यनुदास्य काश्चन अभिषयुः । अपरा इति सर्वत्र गुणैर्मिश्रस्वभावत्वम् एवं तिस्रो राजस्यः ॥ ५ ॥

सात्त्विकीराह परिवेषयन्त्य इति । मर्तुरपत्यस्यापि सेवा स्त्रीधर्मः । तत्र मर्तुर्भोजने शयने च सेवा स्वधर्मः । अतिवालकानां पुत्राणां स्नानदानश्च परिवेषणञ्च सृष्टिरिव रेतस उत्पादकत्वात् । स्नानदानं पालनं । शिष्टमन्यत् । सर्वत्र तत्तद्वित्तेति श्रेयम् । अन्या इत्यपि । तामसीराह अभन्त्योऽपास्य भोजनमित्यादि ॥ ६ ॥

लिम्पन्त्यः शरीरानुलेपनं कुर्वन्त्यः, प्रमृज्यन्त्य उद्धर्तनादिकं कुर्वन्त्यः, गृहं वा लिम्पन्त्यः, प्रमृजन्त्यः आमरणानि । मांडानि वा प्रमृजन्त्यः, अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । शरीरसेवातः गोसेवा मूल्या, ततः पतिसेवेति । “अञ्जन्यः काश्च लोचन” इति गुणातीताः । अतः काश्च लोचनेति दुर्लभाधिकारः सूचितः । ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वम् । तासागमने दैहिकविचारोऽपि न जातः, किम्पुनस्तद्दर्भाणामिति वक्तुं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तानि विपरीतानि वस्त्राभरणानि च यासां । एवमुद्यमः सर्वासामेव साधारणो निरूपितः । “व्यत्यासो

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिः पुत्रबन्धुभिः ।
 गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्त्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥
 अन्तर्गृहगताः काश्चित् गोप्योऽलम्बविनिर्गमाः ।
 कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मौलितलोचनाः ॥ ९ ॥
 दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
 ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥
 तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः ।

मार्गगता"विति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः, काश्चिन् । याः पुनः शब्दपरा
 जाताः, ता उद्युक्ता अपि नागताः, याः पुनः शब्दापेक्षां त्यक्तवत्यः, ताः सर्वतो निरपेक्षाः
 विपरीतावश्यकदेहधर्माः भगवदन्तिकमागताः ॥ ७ ॥

सर्वासामनागमने हेतुमाह ता वार्यमाणा इति ।—“रक्षेत्कन्यां पिता विभ्रां पतिः पुत्रस्तु
 वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कथित्विष्य” इति चत्वारो रक्षकाः, अतो यथायथं पति-
 मिर्वार्यमाणा जाताः, काश्चन पितृभिः, तथैव पुत्रैर्वन्धुभिश्च । ते हि निरुद्धा अपि फलरसानभिज्ञाः,
 साधनप्रवणाः । स्वद्वारेव स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते न तु स्वातन्त्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृतः
 आत्मा अन्तःकरणं यासां । निवारणं हि श्रौत्रम् । प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणारूढाश्च पुरुषाः ।
 न हि नौकाप्रवाहवेगाद्रन्वन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्युक्ता तिष्ठति । भयं स्वधर्मो वा तासां नास्तीत्याह
 मोहिताइति । यदि ताः कृष्णान्तिकं न गच्छेयुः, तदा मूर्च्छिता इव प्राणैस्त्यजेयुः ॥ ८ ॥

एवं दशविधानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा, यासां कालः प्रतिबन्धकः । पूर्वमेव भक्तियुक्ताः,
 ता भजनानन्दमननुभूयैव, प्रतिबद्धा एव, भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याह अन्तर्गृहगता इति
 त्रिभिः ।—दैवगत्या काश्चिद्दृग्दृग्स्थिताः, गोपमार्गाः चातुर्यानभिज्ञाः, अप्रौढाः पतिसहिताः,
 पतिभिरेव संरक्षिताः । अलम्बविनिर्गमा जाताः, तत प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं कृष्णमेव ध्यातवत्यः,
 परं तद्भावनायुक्ताः, भगवान् जारः स्वयमभिसारिका इति । अन्यथा प्रतिबन्धो न स्यात् । ताह-
 ष्योऽपि मीलितलोचनाः सत्यो भगवन्तं दध्युः ध्यातवत्यः, ततो मुक्ता जाताः ॥ ९ ॥

ननु तत्र ज्ञानाभावात् विहितभक्त्यभावात् भगवतोऽपि साभिष्याभावात् कथं मुक्ता इत्या-
 शङ्क्य, कर्मक्षयात् मुक्ता इति वक्तुं कर्मक्षयप्रकारमाह दुःसहेति । दुःसहो यः प्रेष्ठविरहः स
 एव महानयिः, तस्य यस्तीव्रस्तापः, तेन धुतानि निर्धूतानि क्षालितानि भस्मसात्कृतानि अशुभानि
 यासां । फलभोगे कर्म क्षीयत इत्यविवादः । कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु यावत् दुःखं
 भवेत्, तावत् दुःखं भगवद्विरहे क्षणमात्रेण जातम् । ततः सर्वपापफलभोगः समाप्तः । पुण्यध्व-
 प्रकारमाह । ध्यानप्राप्तेति । सर्वपापक्षये भगवान् ध्याने प्राप्तः । अच्युतः परमात्मा । न तु
 समागतोऽपि जारत्वेन, अन्यथा ततोऽपि कर्मशेषः स्यात् । तस्य योज्यमाश्लेषः, तेन वा निर्वृतिः,
 तथा क्षीणं मङ्गलं पुण्यं यासां । कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादिलोकेषु यावत्सुखमनुभूयते, तावत् भग-
 वदाश्लेषे क्षणमात्रेणैवानुभूतं । अतः पुण्यध्वयोऽपि जातः ॥ १० ॥

ततो मुक्ता जाता इत्याह तमेव परमात्मानमिति । सुखभोगार्थमेव भगवान् पूर्वमाश्लिष्टः,
 भोगे जातेऽपि वियोजकपापाभावात् न विद्युक्ताः, अतः संगता एव स्थिताः । शरीरं तु प्रार-
 ष्यकर्मनिर्वाणं अपतत् । यथाश्लिष्टो भगवान् न भवेत्, तदा तत्र प्रविष्टाः तद्वर्तं धर्माधर्मफलं

जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

राजावाच—कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।

गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच—उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैव्यः सिद्धिं यथा गतः ।

द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।

बुद्धः भगवति प्रविष्टत्वात् मुक्ता एव जाताः । तदाह तमेव परमात्मानमिति । पूर्वं सम्बन्धसमये यद्यपि जारबुद्ध्यापि संगता एव, ततः कर्मबन्धस्य प्रक्षीणत्वात् गुणमयं देहं जहुः । तदा अज्ञानमन्यथा ज्ञानं वा विक्षणावस्थापीति न तयोः प्रतिबन्धकत्वम्, वियोजकभावात् श्रीरान्तरोत्पादकभावाच्च । अविद्या परं तिष्ठति, सा भगवच्छक्तिः भगवत्संगतं न व्यामोहयतीति सापि निवृत्ता । ततः मुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्र राजा श्रुतिविरोधमाशङ्कते कृष्णमिति—तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अचनायेति श्रुतौ ज्ञानमेव साधनत्वेनोक्तम् । तत्रैव, पुनः ‘भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नाम्येन केनचित् । स एव मुक्तिदाता च भक्तिलत्रैव कारणम्’ उभयोश्च निर्णयः ज्ञानयोगश्च मभिष्टो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण इति । ‘भक्त्या मामभिजानाती’त्यपि भगवतोक्तम् । ततो मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः, पुष्टौ भक्त्या ज्ञानेन वा । एतासां तु न द्वयम् । भक्तिरपि सगुणा, ज्ञानमपि सगुणमुभयं च तामसम् । अतः कथं मुक्तिरिति । तदाह ताः कृष्णं कान्तं परं विदुः । कान्तः पतिर्जरो वा, न तु ब्रह्मतया विदुः । मुन इति सम्बोधनमत्र निर्णयपरिज्ञानार्थम् । विरोधस्तु स्पष्टः । तासां भगवति स्वस्मिन् गुणबुद्धिरेव । गुणबुद्धिश्च गुणप्रवाहस्य मूलम्, अन्यथा गुणबुद्धिनिवारकाणि सर्वाण्येव शास्त्राणि व्यर्थानि भवेयुः । वैदिकपञ्चस्त्वसंभावित एव । अतो गुणधियां गुणबुद्धियुक्तानां गुणप्रवाहोपरमः कथम् ॥ १२ ॥

तत्रोत्तरमाह उक्तमिति शत्रुभिः—एतत्सप्तमस्कन्ध एवोक्तं शिशुपालमुक्तौ । यथा शास्त्रद्वयं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः । सन्निदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कथनं येनकेनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति, स एव मुच्यते । ज्ञानं भक्त्योस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतः, मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियम्यत्वात् । अत आविर्भावः स्वेच्छया, भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारतिरिक्तकाले इवमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कृप-नदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः । तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे यथा चैव्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सायुज्यं गतः । द्विषन्नपि द्वेषं कुर्वन्नपि । यद्यपि द्वेषकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति, तथापि करणेन तदपं हत्वा तत्र सायुज्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि तस्य दोषोऽस्ति कथनं । द्वेषादयोऽपि भगवत्तैवोत्पादिताः । तदाह हृषीकेशमिति । इन्द्रियभ्रेरकोऽयं यथासुखं भावानुत्पादयति । यत्र द्वेषस्यापि मोक्षसाधकत्वं, तत्र अधोक्षजप्रियाः किमु वक्तव्या मुक्तिं गच्छन्तीति ॥ १३ ॥

अत्र मूल्यानुपपत्तिमाह नृणां निःश्रेयसार्थायेति । प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवान् निःस्वकाः, अतः इयमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत् । असाधारणप्रयोजनाभा-

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥

कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा ।

नित्यं हरीं विदधतो यांति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥

न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्पजे ।

योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

वात् । भूभारहरणादिकञ्च अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिष्यक्तिः प्राक-
ट्यम् । नृपेति सम्बोधनम् । कदाचिद्राजाकथञ्चिद्रच्छति तद्वदिति ज्ञापयितुम् । प्रकारान्तरेण
तादृशस्य नाभिष्यक्तिः सम्भवतीति वक्तुं भगवन्तं विशिनष्टि । आदौ भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पन्नः
अपराधीनः कालकर्मसंभावानां निवामकः सर्वनिःपेक्षः किमर्थमागच्छेत् । किञ्च, स्वार्थं गमना-
मावेऽपि परार्थं वा स्यात्, तदपि नास्तीत्याह अव्ययस्येत्यादि चतुर्भिः पदैः । अन्येषां कृतिसाध्यं
ज्ञानसाध्यं वा यद्भवति तदुपपुज्यते । भगवांस्तु अव्ययत्वात् अधिकृतत्वात् न कृतिसाध्यः ।
अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योऽपि । न देहादिभजनद्वारा भजनीयो भविष्यतीत्यपि न, यतो निर्गुणः,
निर्गता गुणा यस्यात् । गुणेषु विद्यमानेष्वेवान्यस्य प्रतिपत्तिस्तत्र भवति, यथा क्षुधि सत्यामश-
दानम्, कामे सति ह्युपयोगः, इन्द्रियेषु सत्सु तद्विषयाणाम् । अतो भगवतः सेवकपूरणीयांशः
कोऽपि नास्तीति भजनीयोऽपि न भवति । किञ्च, लीलार्थं यद्यपेक्षेतापि, तथापि सर्वं तस्यैव, यतः
सर्वगुणानां स एवात्मा । अतः साधनप्रकारेण नान्यस्याप्युपयोगः । अतः स्वपरप्रयोजनाभावात्
यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १४ ॥

एवं सति येन केनाप्युपायेन य एव सम्बध्यते, तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह काममिति । कामा-
दयः पदं साधनानि भगवत्सम्बन्धे । तत्र कामः स्त्रीणामेव, क्रोधः शत्रूणामेव, भयं वध्याना-
मेव, स्नेहः सम्बन्धिनामेव, ऐक्यं ज्ञानिनामेव, सौहृदं भक्तानामेव । सख्यं तेष्वेव सिद्ध्यतीति ।
पूर्वसिद्धज्ञानभक्तयोः नात्रोपयोगः । तेषां मर्वादया स्वतंत्राविर्भावस्य नियतत्वात् । एकस्य तुमयत्वे
संयोगपृथक्त्वन्यायेन निर्णयः । वेल्लनादरे । अन्यो वा कथनोपायो भवेत्, परं सर्वदा कर्तव्यः,
अन्यथा 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति अन्यशेषतामापद्येत । कर्मवशाच्च नान्ते भगवतः स्मरणम्,
अन्यस्येव, प्रपञ्चविरोधितान्नाद्भवतः । अतो नित्यं ये विदधते, ते तन्मयतामेव प्राप्नुवन्ति । ननु
कामादिषु क्रियमाणेषु दुःखान्तरामिभवे कथं नित्यं करणं सम्भवति, तत्राह हराविति । स हि
सर्वदुःखहर्ता, नित्यं तद्भावनायां जगदेव तदात्मकं स्फुरति । दृष्टिः कामेनातुरक्तेति किम्पुनः
स्वात्मा । अतस्तदात्मका एव भवन्ति । सर्वत्र भगवदावेशात् ।

“जीवेऽन्तःकरणे चैव प्राणेष्विन्द्रियदेहयोः । विषयेषु गृहेष्वे च पुत्रादिषु हरिर्यतः ।

तादृशीं भावनां कुर्यात् कामक्रोधादिभिर्बन्धा । पूर्वप्रपञ्चविलयो यथा ज्ञाने तथा यतः” ॥ १५ ॥

किञ्च, आदावेव गोप्यो मुक्ताः, किमाश्चर्यं बहव एवाग्रे मुक्ता भविष्यन्तीति । तदाह न
चैवमिति । एवं असंभावनारूपो विस्मयो न कार्यः । असंभावितबुद्धीनां अन्यथा स्फुरणनिव-
मात् । यतो भगवान् । यत्किञ्चिन्मोक्षे ज्ञानादिकमुपपुज्यते, एतत्सर्वं भगवत्त्वेवास्ति । यदि ज्ञान-
व्यतिरेकेण मोक्षो न भवेदिति ज्ञास्यति, तदा सिद्धत्वात् ज्ञानस्य, तदपि दास्यति । किञ्च, अन्यः
सन्देहं कुर्यादपि, भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति, भवता तु न कार्यः, मर्मे एव माहात्म्यदर्शनात् ।

ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान् ब्रजयोषितः ।

अवदद्ब्रतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

किञ्च, निर्दुष्टे सर्वं संभवति । तत्र दोषाणां मूलं जन्म, तदभावे दोषाभाव इति । तेन अजत्वात् निर्दुष्टः, अन्ये सर्वे हि जायन्ते, न तैस्तेषां मुक्तिः सम्भवति तुल्यत्वात् । किञ्च, यो हि साधनपरः, स गृह्यते । तत्र साधनं मनः सर्वतो निवृत्तम्, तथा योगेन भवति, तस्य योगस्य च नियामको भगवानेव । यद्यन्यस्यापि मोक्षो भवेत्, भगवदिच्छयैव भवेत् । योगादिसाधनानां तथियम्वत्तात् । किञ्च, सदानन्दो भगवान् फलात्मा । यः कश्चिन्मुच्यते, स एतमेव प्राप्सति । अतः साधनैरप्य-यमेव प्राप्यः । सोऽत्र स्वयमेव सम्बध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । किञ्च एतत्परिदृश्यमानं सर्वमेव जगत् यतो विमुक्तिं यास्यति । भावनया गोकुले स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वा । साक्षात्प-रम्परया वा सर्वानेव मोचयिष्यतीति तदग्रे वक्ष्यति । समूर्त्येति श्लोकद्वयेन ॥ १६ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह । ता दृष्टेति—यास्तु समाहृताः समागताः, ता न निवार-यन्ते, याः पुनः सगुणाः समागताः अन्यसम्बन्धिन्यः, ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः । अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्नमाह । 'ता दुहन्त्य' इत्याद्याः अन्तिकमायाता दृष्टा, स्वार्थमेवागता इति निश्चित्य, भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थोऽपि, ता अपि ब्रजयोषितः अपाहृताः स्वकीवाच अतः सर्वानुपपत्ति-रहिता अपि दृष्टा अवदत् । धर्मप्रबोधनार्थं वक्ष्यमाणमुक्तवान् । ननु ताः पूर्वं निवार्यमाणाः समा-गताः, कथमेतद्वाक्येन निवृत्ता भविष्यन्ति, अतो व्यर्थो वाक्प्रयास इति चेत्, तत्राह चदतां श्रेष्ठ इति । ये केचिद्ब्रह्मन्ति, तेषां मध्ये श्रेष्ठः । अतो हृदयगाम्यस्य वचनं भवति । अतो यावद्ब्र-ह्मणेन निवृत्ता भवन्ति, तावच्च कृतौ योजनीयाः । किञ्च, अलौकिकमप्यस्य निवर्त्तने सामर्थ्य-मस्ति, तदाह वाचःपेशैर्विमोहयन्निति । वाचःपेशाः वाक्सौन्दर्ययुक्ताः शब्दाः, तैर्विशेषेण मोहयन् । अथवा । ता दृढीकर्तुमेव सम्यक् मोहनार्थं निषेधवाक्यानुक्तवान्, अन्यथा गच्छे-पुरेव । अतः अर्धतो निवारयन् अपि पर्यवसानतो न निवारयति ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच—स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।

व्रजस्थानामयं कथित् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।

प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ १९ ॥

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृष्यं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भगवद्वाक्यान्याह स्वागतमित्यादिदशभिः—दशविधानां निवारकाणि

“तमोरजःसत्त्वभेदाः स्वान्तर्पर्यवसानतः । निरूप्यन्ते स्त्रियस्तासु वाक्यानापि यथायथम्” ॥

प्रथमतस्तामसत्तात्त्विकयो निवार्यते, ततस्तामसराजस्यः ततस्तामसतामस्य, एवमग्रेऽपि विभाज्याः । प्रथमं समागतानां लौकिकव्यावेनाह स्वागतमिति—कुशलप्रश्नोऽयं । वो सुष्मा-
कमागमनं स्वागतं किमिति । स्तुतिमाह महाभागा इति । भवतीनां महद्भाग्यं, अतः स्वाग-
मनमेष, तथापि पृच्छत इति लोकोक्तिः । वस्तुतस्तु निष्प्रत्यूहं भगवत्सामीप्यमागता इति ।
समागतानामुपचारमाह प्रियं किं करवाणि व इति—किञ्चित्प्रार्थयितुमागता इति लक्ष्यन्ते,
तथा सति तद्वक्तव्यम् । अर्थात् एतासां नाहं स्वभावतः प्रियाः, किन्तु कामतः प्रिय इति ज्ञापि-
तम् । तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति । इष्टरूपमनिष्टनिवृत्तिरूपं देशकालव्यवहितं कामितश्च । तत्रापि
त्रैविध्यमस्तीति वाक्यत्रयं वा । यद्भवत्यो धावंत्यः समागताः, तत्र किं व्रजे कश्चन उपद्रवो
जातः, यद् ज्ञापयितुं तेषां समागमनं, पूर्वपूर्वानङ्गीकारे उत्तरोत्तरवाक्यं । यदि प्रियमपि न
किञ्चित्कर्तव्यम्, व्रजे च न काप्यनुपपत्तिः, तदा आगमनकारणं भूत ॥ १८ ॥

तत्राप्यनुचरे स्वयमेव पक्षान्तरं कल्पयति । यथा भवन्तः समागताः, तथा वयमपीत्या-
शङ्क्याह रजनीति—

एषा रजनी, न तु दिनम् । दिवस एव क्षरण्ये कार्यार्थं गम्यते, अयं तु चन्द्रः, न तु सूर्य
इति भावः । नन्वस्तु रजनी, तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह
घोररूपेति । प्रकाशयुक्ताप्येषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका । प्रकाशयुक्तायामपि रात्रौ गच्छन्
पुरुषो विभेतीति । किञ्च, घोरसत्त्वनिषेविता । घोराप्येव सत्त्वानि रात्रिं निषेवन्ते, नत्वघोराणि ।
अतो रात्रौ अधोरो निर्गतो घोरैरुपहन्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रति-
यात । नन्वेवं सति तथैव स्थाने स्थास्यामः, परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थेयं
स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषाः, रात्रिश्चेयं । अतोऽत्र स्त्रीभिर्न स्वातव्यम् । तथा सत्पुमघोरपि
विक्रिया स्यात् । किञ्च, भवत्यो यदि ब्रह्मा बाला वा भवेयुः, तदा स्वीयेतापि । भवत्यस्तु
सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वथैव गन्तव्यम् । स्वितिपक्षे नञ्प्रसङ्गे
घोरपदयोर्ज्ञेयः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुद्दिश्य समागताः, किमिति प्रेष्यन्त इत्याशङ्क्याह । मातर इति—

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यन्ति ।
अतस्तासां साध्वसं मयं मा कुरु, मा कुरुत । न च वक्तव्यम् ता अपि तथा स्त्रीत्वाद्वा नागमि-
ष्यन्तीति, तत्राह पितर इति । तेषां कुले कलङ्कशङ्क्या ते समागमिष्यन्त्येव । तर्हि तैः सह
गन्तव्यमिति चेत्, तत्राह विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्त इति । गोकुलाभिर्गतानां कृष्णस्थाना-

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।

यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवमण्डितम् ॥ २१ ॥

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।

गमने मध्ये बहवो मार्गाः स्फुटिताः सन्ति, तत्र भगवन्माया तिष्ठति, यथा न कोऽपि भगवत्समीपं गच्छति, अतो मार्गान्तरेणैव गताः अपश्यन्तः सन्तः विचिन्वन्त्येव । अनेन स्वितौ शङ्कामावोप्युक्तः । बन्धुभ्यः साध्वसमिति च । तस्मात् सर्वा नागता इति नागन्तव्यम् । कुले च कलङ्को भविष्यतीति च । न च तेऽपि स्त्रीस्वभावं जानन्तीति नागमिष्यन्तीति चेत्, भगवदर्थं वा समागता इति, तत्राह पुत्रा इति । पुत्राणां सर्वथा रक्षकत्वं महती लजेति तेषु दयया मयाभावार्थं गन्तव्यम् । ननु ते बालका इति चेत्, तत्राह भ्रातर इति । ते हि समर्था अन्येषणे लज्जाबन्तश्च, अतो लज्जया अदृष्ट्वा कदाचित् शरीरमपि त्यजेयुः । अतो भ्रातृस्नेहाद्वन्तव्यम् । ननु ते अपक्वीर्तिभयादन्वेषणे न गमिष्यन्ति, तरुणास्ते, तरुण्यो वयमिति चेत्, तत्राह यः पतय इति । तेषां भोगापेक्षायित्ति, तेषामेव चायं रसः, अतः परस्मै नान्यस्मै देयम् । भोगस्य ततोऽपि सिद्धिः । सर्व एवापश्यन्तः गृहे अदृष्ट्वा अवश्यं विचिन्वन्ति । ततो बहुकालमदृष्ट्वा नाशशङ्कया अपहारशङ्कया च भयं प्राप्स्यन्ति । न च वक्तव्यं किमस्माकं तैः, तत्राह बन्धुसाध्वसमिति । ते हि बान्धवाः तैः सहैव स्यातव्यम् । अतो बलवद्बाधकस्य वियमानत्वात् व्यापुञ्च गन्तव्यमिति ॥ २० ॥

एवमुक्ते परितो विलोकयन्तीराह । दृष्टं वनमिति—

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतम् तदा दृष्टमेव वनम्, अतः प्रतिपातेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं, नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति । यदि गृहगमनापेक्षा, तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तच्च वनं कुसुमितमिति वर्णयति, यथा तासामन्यासक्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि, न फलानीति वा । कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येति भावः । सर्वत्र मोहः प्रेक्षणं चानुस्यूतम् । किञ्च, राकेशस्य चन्द्रमसः करैः रञ्जितं । उद्दीपका एते । वनं तामसं, पुष्पाणि राजसानि, चन्द्रकिरणाः, सात्त्विका इति । अयं राकेश इति पूर्णचन्द्रः । अतः पूर्णरवे स्यातव्यम् । पर्वोदियुद्धौ तु गन्तव्यमिति । वायुमपि तत्रत्यं वर्णयति । यमुनेति । यमुनासम्बन्धिनानिलेन लीलया ये एजन्तः कम्पमानास्तरुपल्लवलीर्मण्डितमिति । जलसम्बन्धात् लीलया चलनात् तरुणां सुगन्धानां सम्बन्धात् त्रिगुणो वायुरुक्तः । वर्णनायां रसोद्बोधके चोपयुज्यते ॥ २१ ॥

एवं वनं वर्णयित्वा अन्यासक्तिमुत्पाद्य ततो गन्तव्यमित्याह तद्यातेति—

तत्तस्माद्वनं दृष्टमिति कार्यस्य सिद्धत्वाद्यात् । एतादृशं वनमिति मा यातेत्यपि ध्वनिः । चिरं मा विलम्बो न कर्त्तव्यः, चिरं मा यातेति च । न हि कश्चिद्भगवन्तं विहाय गोष्ठं गच्छति । किञ्च, गोष्ठं यात । तत्र गवां शुश्रूषणमपि भवति । किञ्च, तत्र गतानां धर्मः सिद्ध्यतीत्याह शुश्रूषध्वमिति । पतिसेवा स्त्रीणां धर्मः, तत्रापि भवत्यः सतीः सत्यः । पतिविशेषणं वा । पूर्वजन्मनि ताः पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः, पुरुषभावनया पुरुषा जाताः, भवन्तश्च पुरुषाः विपरीता जाता इति, अग्रेऽपि वैपरीत्यं भविष्यतीति विचार्य गन्तव्यमिति भावः । धर्मस्तत्र, रसस्त्वत्रैवेति । पतीति बहुवचनात् धर्माभावश्च । या भवतीनां मध्ये पतिव्रताः ता वा गच्छन्तिवति । सर्वा-

क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुःखत ॥ २२ ॥

अथवा भद्रभिल्लेहाद्भयलो यश्चिताशयाः ।

आगता ब्रुपपन्नं तत् प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मोऽहमायया ।

तद्वन्धूनाश्च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥

दुःशीलो दुर्भगो बृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।

पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽप्सुभिरपातकी ॥ २५ ॥

अस्वर्ग्यमयशस्यश्च फलशु कृच्छ्रं भयावहम् ।

सामेवाऽतथात्वे न गन्तव्यमेवेति । न हि पतिव्रताः समायान्ति, लौकिकधर्मपरायणाः । अतो भगवद्वाक्यं रसालत्वात् तदभावमेव सूचयति । किञ्च, वत्सालत्वेन बद्धाः, बालाश्च, क्षुधिताः ते क्रन्दन्ति । अतस्तेषां रोदननिवृत्त्यर्थं तान् पाययत स्ननं, दुःखत च गाः । परार्थश्च भवतीनां जीवनं, न स्वार्थः । अतो दुःखितानां स्थाने सुखाकाङ्क्षिभिर्न गन्तव्यमिति ॥ २२ ॥

एवमुक्ते याः स्निग्धदृष्टयो जाताः, ताः प्रत्याह अथवेति—

मया वृथैवेते पक्षाः कल्पिताः, वस्तुतस्तु मां द्रष्टुमेवागताः । स्नेहात् सिद्धान्तोऽयं पूर्वपक्षार्थमनूयते । निरुक्तो भावो गुणात्मको दोषात्मको वा न फलं प्रयच्छति, लौकिको भवति, अतः अनुयते । मयि योऽयमभितः स्नेहः सर्वभावेन तेन कृत्वा यचितः आशयो यासां, तादृश्यक्षेत्रवत्यः इहागताः, तदुपपन्नमेव । तर्हि को विलम्ब इति चेत् । तत्राह प्रीयन्ते मम जन्तव इति । मम सम्बन्धिनः सर्वे एव जन्तवः स्वयमेव प्रीता भवन्ति । न तु मया किञ्चित्कर्तव्यं । स्नेह एव मयि, न तु कृतिरिति । ततः साधारणमिममर्थं ज्ञात्वा प्रतिपात । स्वितिपक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । तद्यातमेति फलिष्यति । न हि स्नेहादागतः प्रेर्यमाणोऽपि गच्छति । यचितो वशीकृतः । अन्तःकरणे अन्याधीने जाते न किञ्चिदवशिष्यते । निष्कपटा च प्रीतिः कर्तव्येऽप्युभयत्र भावः ॥ २३ ॥

एवं राजसीः निरूप्य साधिवीर्निरूपयति । सख्युक्ताः निरूप्यन्ते । ततो रजोयुक्ताः । स्त्रीणां मुख्यो धर्मः भर्तुः शुश्रूषणमित्याह भर्तुरिति—

स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणां स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवानेव सेव्यः । लौकिके तु परिग्रहात् भर्तृत्वेनाभिमतः सेव्यः । स एव परो धर्मः । तत्राप्यमायया । कापत्ये तु न सेवायां फलम् । अन्ये सर्वे धर्मा अवराः । तद्वन्धूनां शत्रुरादीनाम् । कल्याण्य इति सम्बोधनात् भवतीनां सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापितम् । प्रजानाश्च पुत्रादीनामनुपोषणं अन्नादिदानेन स्नानादिदानेन च । पित्रादिभिः पोष्यमाणानां स्वतोऽपि पोषणं वा ॥ २४ ॥

तत्रापि स पतिः समीचीनो न भवतीति चेत्, तत्राह दुःशील इति—

। दुष्टं शीलं यस्य । क्षतादिदुर्व्यसनवान् । दुर्भगो दरिद्रः । बृद्धः इन्द्रियविकलः । जडो मूर्खः । रोगी महारोगग्रस्तः । अधनो वा । अधनोऽपि भाग्यवाधेत्, तदा संभावनया स्त्रीभिर्न त्यज्यते । एवं पद्दोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यमतिकामिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पद्भुजो भगवान्, पद्दोपः स इति । पातकी तु हातव्य एव । 'मजेदपतितं पति'मिति वाक्यात् । किञ्च, तत्रापि लोकेऽप्सुभिः । येषामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा, तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

ननु कामरसे निविष्टमनसा न धर्मो बाधकः, परस्मिन्नेव रसोत्पत्तिरिति, तत्राह अस्वर्ग्यमिति—

जुगुप्सितञ्च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥ २६ ॥

श्रवणादर्शनाद्वधानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

भीशुक उवाच—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विषण्णा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

हे कुलस्त्रियः, औपपत्यं आरसम्बन्धः तद्रसालमपि बहुदोषग्रस्तम् । तत्रत्यान् षट् दोषानाह । असम्यग् परलोकनाशकं । पूर्वधर्मेण सिद्धोऽपि स्वर्गः तस्मिन् अपगच्छति । किञ्च, इह लोकेऽपि यशो हरीकरोति । चकारात् नरकोऽपि । नापि तत्र रसभोगो महानित्याह फलिग्वति । अल्पमेव तत्पुण्यं क्षणमात्रसाध्यं, स्वरूपतो महदपि कालतः परिच्छिन्नमपि । कृच्छ्रमिति । कष्टसाध्यं, नात्मेन प्रचासेन सिद्ध्यति । अतो बलवदनिष्ठानुबन्धि । किञ्च, अनुभवकालेऽपि न रसमुत्पादयति । यतो भयजनकं । मृगारविरोधी भयानकरसः । अत एव व्यभिचारशब्दवाच्यः । मुख्यतया भयानकमेव रसमुत्पादयेत् विशेषतः प्रथमतः । किञ्च, सर्वत्रैव जुगुप्सितम् । सर्वदेशेषु सर्वकालेषु तत्कृत्वा यदि सत्कर्मापि कुर्यात्, ततोऽपि जुगुप्सितो भवेत् । धर्मशुद्धिस्तत्र विषिक्तसैव भवति अतो बहुदोषग्रस्तत्वात् उच्यते नैतद्युक्तम् ॥ २६ ॥

एवं सगुणाः प्रबोध्य गुणातीताः प्रबोधयति श्रवणादिति—

ननु लौकिकदृष्टावेते दोषाः, न तु भक्तिमार्गे, परमार्थदृष्टौ वा, भवांस्तु पुरुषोत्तम इति चेत्, तत्राह श्रवणादिति । न हि भक्तिमार्गे सम्बन्ध एव कर्तव्य इति शास्त्रमस्ति । भक्तिर्हि नवविधा श्रवणादिरूपा । प्रेमरूपा च । स्वतन्त्रपक्षे तु सुतरामेव नापेक्षा । स्नेहस्तु भगवद्विषयकः अलौकिकः । स एव सर्वाधिको भवति । लौकिकस्तु कामनिःशेषतां प्राप्तः हीन एव भवति । तस्यलौकिकस्य कारणानि त्रीणि । श्रवणं दर्शनं ध्यानमिति । आदौ श्रवणं, भगवद्वाचकानां पदवाक्यानां भगवति श्रुतितात्पर्यावधारणम् । तथा सति विषयो व्यावर्तितो भवति, अन्यथा अन्यत्रापि स्नेहः स्यात् । तदनु दर्शनं, तदर्थस्यानुभवः । कृपया भगवत्साक्षात्कारो वा भगवन् कामार्थः नारदादेरिव । ततो ध्यानं, योगेन चिन्तनम् । एतैरेव मयि भावो भवति । स चोत्पन्नो भावः अनुकीर्तनात् स्थिरो भवति । यथायमुपायः शास्त्रीयः साधुषाम्, न तथा निरन्तरसाभिष्येन जातो लौकिकः । स हि कामशेष इत्यवोचाम् । अतो गृहान् प्रति यात । अतः परमार्थविचारोपि न स्यात्तन्वमिति । तथेत्यत्र प्रकार एव निषिद्धः, न स्वरूपतो महत्त्वं निषिद्धम् । गृहस्थितानां च विहितं भवतीति गृहगमनमाज्ञापितम् ॥ २७ ॥

एवं तासां गृहगमने बोधिते तत्परित्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणं वांताशनमिव मन्यमानाः, भगवद्वाक्यं चानुल्लंघयमिति विचार्य, अतिविरोधे उभयानुरोधिशरीरपरित्यागः कर्तव्य इति निश्चित्य, तत्रापि भगवत्सम्बन्धानन्दामावात् इति कर्तव्यतामूढा जाता इत्याह इति विप्रियमिति—

विगतं प्रियं यस्मादिति, उभयथापि प्रियाभावः । किं परीक्षार्थमाह, आदोस्त्रिदभिप्रेत एवायमर्थ इति । आ समन्तात् श्रुत्वा, वाक्यतात्पर्यं निर्धार्य, सत्यं गमनमेव वदतीति निश्चित्य, अनभिप्रेतत्वेऽपि तत्प्रसवहेतुमलम्भमानाः, गोप्यो नैपुण्यरहिताः, गोविन्दस्य स्वामिनः देवभाषितत्वेन अनृतशङ्कारहितमीश्रवाक्याच्च निर्द्धाररहितमाकर्ण्य, विषण्णा जाताः, मनसि परमं विषादं प्राप्ताः । तत्र हेतुर्भग्नसङ्कल्पा इति । तदा परां चिन्तां प्रापुः । कथमसद्विचारितं भग-

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
असौरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्युर्ध्वजन्य उरुदुःखभराः स तूष्णीम् ॥२९॥
प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।

नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स किञ्चित् संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥३०॥
वद्वाक्यं चैकमुखं भवतीति । सा चिन्ता त्रैलोक्यं व्याप्य चेदं जन्मजन्मान्तराणि च निर्द्वारम-
लभमाना दुरत्यया पर्यवसानरहिता जाता ॥ २८ ॥

ततः चिन्तया यज्जातं तदाह कृत्वेति—

चिन्तया प्रथमं मूर्छिता जाताः । ततः मुखान्यव अवाञ्छुखानि कृत्वा, कमपि खमुखं न
प्रदर्शयिष्याम इति अवाञ्छुखानि कृतवत्यः । अवगताः शुचः याभिस्ताः, शोकसम्बन्धिन्यो वा
जाताः । शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्यन्तिविम्बवदधराणि येषां । ताड-
घानि मुखानि कृत्वा, चरणेन च भुवं लिखन्त्यः, तथैवावस्था भवतीति । भूमिविवरमिव
प्रार्थयन्त्यः, उपात्तमपिभिः असौः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः, तूष्णीं तस्युः । मुखस्य अवाक्त्वेन
भक्तिरोभावः । श्वसनेन प्राणपीडा, शोकेनान्तःकरणस्य, विम्बाधरशोषेण कामरसस्य, पदा
भूमिलेखनेन शरीरस्य, असौरिन्द्रियाणां, कुङ्कुमाभावेन कान्तेः, दुःखभरेण आनन्दस्य, तूष्णीं
स्थित्या चैतन्यस्य तिरोभावो निरूपितः । केवलं स्थाणुवत् स्थिताः ॥ २९ ॥

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्तमालक्ष्य किञ्चिद्विज्ञापयामासुरित्याह प्रेष्टमिति—

भाषणं पूर्वोक्तमेव । अथवा । तस्मामप्यवस्थायां किमिति रोदनं क्रियते, स्वस्था भवत, गृहे
गच्छतेत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि
वाक्यान्मुत्पादितवन्ति, तदा भगवद्बोधिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयितुमारेभिर
इत्याह प्रेष्टमिति । प्रेष्टो भवत्येव । स्वसामग्र्या तथा सम्पादितत्वात्, परं वदत्यन्यथा, तथा-
प्यप्रियमिव प्रतिभाषमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भगवानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो
भवति, ईतरोऽपि भवति, सर्वभवनसामर्थ्यात् । इतरत्वे न प्रियत्वं वाच्यते । यथा जगज्जगदति-
रिक्तरूपश्च । तदाह प्रियेतरमिव प्रतिभाषणमिति । यः प्रियोऽश्नुः, तं न तिरोधारयति ।
किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति, किन्तु रूपान्तरेण, तदा तेन सह वादः कर्तुं शक्य इति ।
न हि फलं क्वचित्साधनं भवति, मां वृणुतेति वा वदति, परं वलादपि प्रतिबन्धनिराकरणं कृत्वा
स ग्राह्य एव । तदाह कृष्णं सदानन्दमिति । ननु कोऽयं निर्वन्धः, स एव काम्य इति,
महोद्देशेन मन्यते, तदा अल्पतरा अपि काम्या इति, तत्राह तदर्थविनिवर्तितसर्वकामा इति ।
तदर्थं भगवदर्थं विशेषेण निवर्तिताः सर्वे कामा याभिः । अयमेव काम्य इति निश्चित्य पूर्वमेव सर्वे
कामास्त्यक्ताः । 'काममयश्चायं पुरुषः' । यदि त्यक्तोऽपि गृह्येत, तदा भगवदुक्तमेव गृहं कथं न
गृह्येत । तस्मादयमेव कामः अवशिष्यते । स चैव भवेत्, स्वरूपहानिरेवेति निश्चित्य, फले मानम-
कृत्वा दृढीभूय, रुदितोपहृते नेत्रे विमृज्य, यथास्थानं सर्वं प्रापयित्वा, किञ्चित्संरम्भेण, वादार्थ-
मुख्यमः संरम्भः । भगवान् हि वाक्येन निराकरोति, न तु स्वरूपतः । वाक्यं तु निराकार्यमिति तदर्थं
संरम्भः । सर्वोऽप्यन्तं गत्वा परावर्तते, परं संरम्भेण गद्गदा गीर्यासाम् । वर्णानां न स्फुटनिर्गमनं,
ईश्वरवाक्यनिराकरणे यतो वाणी विभेति । एतासां तु न भयम् । यतः अनुरक्ताः । रागो हि
भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वलोऽपि, न तत्र भयं । अतः अब्रुवत उक्तवत्यः ॥ ३० ॥

श्रीगोप्य ऋतुः—मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं
संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
प्राप्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्वज्जाम्नान्
देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्येवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भव्यांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ॥ ३२ ॥

वाक्यानां वाचवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका । एकादशविधास्तेन तासां वाचो जयन्ति
हि ॥ यद्भगवता प्रथममुक्तं 'स्वागतं वो महामागा' इति, यद्यपि भगवता वयं स्तुताः, तथापि
प्रेषणामिप्रायेण, न तु स्वस्मिन्मागता इति । तथा सति नेयं स्तुतिः, किंत्वतिक्रूरं वचनम्, अनिष्ट-
पूर्ववसानात् । नन्वशक्ये किं कर्तव्यं, तत्राह मैवं विभो इति । भवान् सर्वमेव कर्तुं समर्थः ।
समर्थश्चेदन्यथा वदेत्, नृशंसमेव भवति, दयायां विद्यमानायां न वदेदिति । यच्च भगवतोक्तं
'ब्रह्मसामान्यमिति, तदस्माकं नोदेव्यं, यतः सर्वविषयानेव संत्यज्य तव पादमूलं प्राप्ताः । अनेन
त्यक्त्वापरिग्रहः अनुचितः । नापि जारत्वेन समागतमिति निरूपितम् । एकादशेन्द्रियाणामपि
विषयास्त्यक्ताः सवासनाः । तत्र विनिगमकम् तव पादमूलं प्राप्ता इति । अन्यथा पादमूलप्रा-
प्तिरेव न स्यात् । यदुक्तं 'भृतागमनकारण'मिति, तत्राहुः भजस्वेति । अन्यत् कर्तव्यमिति चेत्,
तत्राहुः हे दुरवग्रहेति । दृष्टोऽप्यवग्रहः आग्रहः, यद्भजनं न कर्तव्यम्, अन्यत्कर्तव्यमिति ।
यथा जीवानां । ते हि सर्वं कर्तुं बाष्छन्ति, न भगवद्भजनम् । यथायमाग्रहो जीवानां दुष्टः, तथात्रापि
भवितुमर्हति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्वज्ज-
ाम्नान् । अस्माभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो
गुह्यमशक्ताः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् ।
तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्थकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदिपुरुषस्तु सेव्य
एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यवभिचारजनकं भवति । पुरुषान्तरभजनेऽपि प्रथमं भर्त्ता ।
विषादितः अभजनीयो भवति । अनङ्गीकारस्तुचितः, नलभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्त-
भजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य स्वयं भजते, तथा त्वयापि कार्यम् । अतस्तत्र
प्रेषणं तवाप्यनुचितमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, यथा मुमुक्षून् भजते भगवान् । आत्मीयत्वेन परिगृ-
ह्णाति, आत्मतया स्फुरति, स्वानन्दं तेभ्यः प्रपच्छति । 'एष ह्येवानन्दपाती'ति श्रुतेः । 'स्वाप्य-
सम्पत्पोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति न्यायेन भगवान् तदर्थमात्मानं प्रकटीकरोतीति मुमुक्षून्
भजत इत्युक्तम् । अन्यथा मुमुक्षुश्च एव भगवन्तं भजन्ते, न तु भगवान्, अतः फलद्वारा भज-
न् । यथा तेषां पुनः पूर्णावस्थां न सम्पादयसि, सततं स्वस्मिन्नेव स्थापयसि, तथा असदर्थमा-
विर्ष्य स्वानन्देन वयं योजनीया इति एतत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यद्यपि भगवतोक्तं 'स्त्रीणां स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित' इति, अतः 'एषा रजनी घोररूपा, नेह
श्रीभिः स्नेह'मिति । तत्राप्याहुः यत्पत्यपत्येति । पतिरपत्यानि सुहृदश्च । एषामनुवृत्तिः स्त्रीणां
धर्म इति धर्मविदा त्वया उक्तम् । बहिर्मुखेणा हि धर्मशास्त्रज्ञाः, शारीरमेव धर्मं स्वधर्ममाहुः ।
आत्मधर्मं भगवद्धर्मं वा । यतस्ते अनात्मविदः । तथा धर्मविदोऽपि त्वया, नत्वस्मान् विचार्य,
आत्मानं वा, त्वयोक्तम् । तस्मात्पञ्चाभिर्विषयनिर्द्धारः क्रियते, न तु दूष्यते । तदाहुः अस्त्ये-

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन नित्यमिये पतिसुतादिभिरातिदैः किम् ।
 वमेतदिति । स्त्रीभिः स्वधर्मः कर्त्तव्य इति बहुलं, तदेवमेवास्तु । न हि पत्यादयः धर्मस्वरूपं,
 नाप्याधारः, किन्तु निमित्तम् । स च धर्मः अनुष्ठीयमानः प्रमीयमाणश्च भवति । अनुष्ठीयमाने
 पुत्रादयो निमित्तम् । प्रमीयमाणे गुरुः । अतः सा अनुवृत्तिः प्रथमतो गुरावस्तु, अन्यथा स्वधर्मो
 ज्ञात एव न स्यात् । न च भगवद्वाक्यमनुवादकम् । पूर्वमस्माकं धर्मज्ञानाभावात् । अन्यथा तदेव
 क्रियेत । नापि सेवाव्यतिरेकेणार्थं धर्मः स्फुरति । अन्यथा वचनमात्रेणैव गतं स्यात् । अतः
 उपदिष्टस्य सिद्ध्यर्थं सेवां कारय । उपदेशस्य पदमाश्रयः कर्त्तव्य भवति । अज्ञेति कोमलसम्बोध-
 नात् नास्माभिः प्रतिकूलतया निरूप्यते । किञ्च, स्वधर्मा अनेकविधाः, स्नापेक्षयोत्कृष्टविषयाः,
 समानविषयाः, हीनविषयाश्च । तत्र पूर्वपूर्वधर्मप्राचल्यम् । यथा स्त्रीणां पतिपुत्रादीनां स्वसमानानां
 सेवा धर्मः । एवं स्वनियामकस्येधरस्यापि अनुवृत्तिर्मुख्यो धर्मः । अन्यथा तत्प्रेरणाभावे पति-
 सेवादौ न प्रवर्त्तत । अतः प्रकृतेऽपि भवानीश्वरः अन्तर्यामी । तादृशोऽपि भूत्वा पतिपुत्रादर्थं न
 प्रवर्त्तयसे, किन्तु स्वसेवार्थमेव प्रेरयसि, अतो वाक्योक्तधर्मसिद्ध्यर्थमपि भवानादौ सेव्यः । किञ्च,
 धर्मो धर्ममूलः, तदविरोधेन कर्त्तव्यः, फलार्थञ्च कर्त्तव्यः, अन्यथा चेत्, अनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्त्त-
 यन् अनाप्तः स्यात् । अत एव धर्मशास्त्रे प्रियत्वात् शरीरस्य तदनुरोध उक्तः । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे
 द्रव्यं बलीय' इति न्यायाच्च । तत्कस्याचित् प्रियो देहः, कस्याचिदात्मा, कस्याचित् परमात्मा,
 कस्याचिर्बिर्वाहकः । भवास्तु सर्वरूपो भवति, यतः अत्यन्तं प्रेष्ठः परमप्रेमास्पदमानन्दः । बन्धु-
 र्देहनिर्वाहकश्च । किञ्च, न केवलमस्माकम्, किन्तु तनुसुतां सर्वेषामेव देहधारिणाम् । यतस्तनुभुतां
 त्वमेव प्रेष्ठः । प्रेष्ठाय च देवं प्रियं वस्तु । अत्रार्थे किलेति प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् । किञ्च, न केवलं
 देहदाता, किन्तु बन्धुरपि, येन प्रयत्नेन शरीरं विभर्ति स बन्धुः, आत्माधारकश्च । अतः अन्तर-
 ऋचहिरण्यन्यायेन नित्यानित्यन्यायेन वा भ(ग)वत्सेवैव मुख्या । यदा पुनस्त्वदनुपयोगः, तत्रापि
 चैतया प्रेरणम्, तदान्यसौ दास्यामो, नान्वयेति । धर्मविचारो धर्मादप्यधिकः । एतच्च त्वदनङ्गी-
 कृतं सर्वमेव विरुद्धं भवतीति प्रार्थयते अस्तिष्ठति । सर्वरूपत्वात् त्वमेव सेव्य इति वा । अन्यत्र
 एकदा सर्वसेवा प्राप्ता, अंशतो बाधिता स्यात्, विनिर्गमनाभावाच्च । अनेन स धर्मोऽपि न भवति,
 यः कालादिना बाध्यते, अशक्यश्च भवति । न हि प्रमाणं विरुद्धं विषये । अतः पत्यादिसेवा-
 विधायकश्च शास्त्रं त्वत्सेवामेव विधत्ते । अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानपक्षे वा भवत्सेवैवोचि-
 तेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं राजसीनां निरूप्य सात्विकीनां निरूपयति कुर्वन्ति हीति—यद्यप्युक्तं 'मातरः पितर'
 इति, 'मा कृद्वं बन्धुसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतया अस्माभिरेव क्रियते, आहोस्विदन्वेऽपि
 कुर्वन्ति । तत्रापि किमधमाः मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, आहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा अपि त्वत्सेवा-
 यामशक्ताः, आहोस्विन् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्रमाहुः ।
 येत्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वध्येव रतिं कुर्वन्ति । स्नेहेन हि
 क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि भवतीति । तदुपपादितम्, 'तच्चात्मने प्रतिबुद्धस्ये'त्यत्र ।
 श्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी
 स्यात् । 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्थ्या-
 भाव एव अन्यगामि कर्त्तव्यम्, 'यतो यतो निवर्त्तते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगा-

ततः प्रसीद् वरदेश्वर मास्म छिन्त्या आशां धृतां त्वयि चिराद्वरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेऽपि यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाभ्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

मीनि भवन्ति । तत्राप्यात्मगामीनि तदैव भवन्ति, यदि तदर्थमुपयुक्तानि भवन्ति । अतः केवलनिग्रहकर्त्रपेक्षया ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति, ते कुशल इति हिशब्दार्थः । त्वयीत्येकवचनेन च पूर्ववदेकत्र सर्वतमवो निरूपितः । किञ्च, भवान् स्वात्मा स्वरूपभूतः, न त्वध्यासन्यायेन तथा जातः । किञ्च, श्रियस्य हि सेवा कर्त्तव्या, स चेत्प्रियः कालपरिच्छेदो न भवति, स भवानेव, अन्यथा जार-सेवापि धर्मः स्यात्, जन्मवत् दिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् । किञ्च, पतिसुतादयश्च न धर्महेतवो भवितुमर्हन्ति । यतः आर्तिदाः । न हि धर्मनिमिच्चानि कदाचित् दुःखदानि भवन्ति । अन्यथा संसारो न स्यात् । अतस्तैः किम् । तेषां भयमस्तु, अन्यद्वा, न तैः किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । परमेकमेव त्वत्प्रसादं प्रार्थनीयं, यद्भावे सर्वं शास्त्रं युक्तिश्च व्यर्था स्यात् । तदाहुः तपसात् प्रसीद, त्वं प्रसन्नो भव । त्वदप्रसादादेव लोका भ्रान्ताः दुःखहेतुष्वपि प्रवर्तन्ते । ननु किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत्, तत्राहुः वरदेश्वरेति । ये हि वरान् प्रपच्छन्ति, ते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा, यतो दयालवः, अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छेयुः । तेषामपि त्वमीधरोऽतिदयालुः । तद्वारापि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि । अतो वयं क्लिष्टाः । क्लेश एव साधनम्, तपोवत् । निषिद्ध-प्रकारस्तु यद्यत्र कश्चन भविष्यति, स न कर्त्तव्यः । ननु यथैतावन्तं कालं पतिसेवा कृता, एवमे-वाग्रेऽपि कर्त्तव्या, प्राप्तत्वात् । गौणमपि कर्म समारब्धं समापयेदिति, तस्मादविचार्यैव पतिसेवां कृतेति चेत्, तत्राहुः मास्म छिन्त्या आशां धृतामिति । नास्माभिः पतिसेवा कृता, तदर्थं वा स्थितम्, त्वदाश्रया स्थितम्, मध्ये स्थितिनिर्वाहार्थमेव तदङ्गीकारः । इदानीं चेत् समागतानामभिलषितार्थो न सिध्येत्, तदा आशा भग्ना भविष्यति । तस्यां गतायां प्राणा एव गमिष्यन्तीति । अत एव केनचित् स्त्रीहृदयज्ञेन निरूपितम्, “आशावन्धो हृदयं मे रुण्ढीति” । एतस्य मूलमपि स्त्रीशास्त्रे भविष्यति । चिरात् त्वय्येव धृतम्, तस्यां लिङ्गायां अवलम्बनाभावात् अधः पतिष्याम इति । सौत्ययमर्थः प्रसिद्धः । अरविन्दनेत्रेति सम्बोधनं दृष्ट्वैवाप्यायकत्वं निरूपयति ॥ ३३ ॥

यदुक्तं ‘वनदर्शनार्थं किमागता’ इति, ततश्च वनवर्णना कृता, तत्राहुः चित्तं सुखेनेति—वन-दर्शनेच्छा तदा भवति, यदा चित्तं स्वस्मिन् तिष्ठेत् । तत् त्वयैवापहृतम्, तत्रापहारे न तव प्रयासः, तथा सति सर्वं नापहृतं स्यात्, तदाह सुखेनेति । भवता वा आनन्दरूपेणापहृतं । न हि साक्षात् परमानन्दे सति कश्चित् परम्परया पाक्षिकं साधनं गृह्णाति । वनदर्शनं दूरे, गृहेऽपि यच्चित्तं निर्विशति । अनेन ज्ञानशक्तेरपहार उक्तः । नापि मन्तव्यं वनं किञ्चित् कार्यार्थमागता इति । तदर्थं क्रियाशक्तेरप्यपहारमाह उक्तं करावपीति । यौ गृह्यकृत्ये निर्विशतः, दूरेणापास्तं वनकृत्यं, कामेन बलस्य हृतत्वात् । त्वत्स्पर्शेनैव करो सजीवो भवतः । नो चेन्मृतौ । अतः सेवाविधिरपि हस्ता-भावात् कुण्ठितः । न हि कररहितं कर्मणि कश्चिन्नियुक्ते । किञ्च, यत् व्यापुष्य गन्तव्यमित्यभि-प्रायेण वनदर्शनं जातमित्युक्तम्, तदप्यसम्भावितम् । यतोऽस्माकं पादौ द्वावपि तवपादमूलादस्मात् स्थानात् एकमपि पदं न चलतः, नान्यत्र गच्छतः । पादानां गतियुक्तानां मूलभूतो त्वत्पादौ, तस्यापि चेन्मूलं गताः, तदा कथमन्यत्र गच्छेयुः, अन्यथा वृक्षाणामपि गतिः स्यात्, मूलं गतानाम् । ‘अस्मात् स्थाना’दिति वक्तव्ये, यत् ‘तव पादमूला’दित्युक्तम्, तत् त्वद्गमनेन सर्वत्र गन्तुं शक्यते,

सिञ्चाद्गन्तव्यदधराभृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।

नो चेद्वपं विरहजाग्रुपभुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥३५॥

यद्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं कश्चिदरप्यजनप्रियस्य ।

अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमञ्जः स्यातुं त्वयाभिरमिता वत पारयामः ॥३६॥

न तु त्वद्व्यतिरेकेणेति ज्ञापितम् । अतः कथं यामः । शकटादिना प्रेषणीया इति चेत्, तत्राहुः ।

अथो अथ तत्र गत्वा किंवा करवाम । यथा शकटादिकं गृहे यातनार्थं साधनमस्ति, न चैवं

हस्तयोः कार्यकरणे किञ्चित् लोकसिद्धम् । न केवलं गमनेन प्रयोजनम्, किन्तु पित्रादिसेवार्थं

गमनम्, तदभावाद् व्यर्थमेव गमनमिति भावः । तदाहुः । अथो अथ किंवा करवामेति ।

हस्तनिरपेक्षा कृतिः भिन्नप्रक्रमेण भगवद्भावेन भवतीति तथोक्तम् । अनेन स्तनपानमप्यशक्यं

निरूपितम् । आशाभावे सर्वत्रैव शोषात् ॥ ३४ ॥

यद्गमवता शीघ्रं गच्छतेत्युक्तम्, तत्राहुः सिञ्चाद्गति—वयं शीघ्रमेव गमिष्यामः, यदि त्वं

प्रतिबन्धं न करिष्यसि । अनेन तूर्णीभावेऽपि मरणम्, परावृत्तौ तु न किञ्चिद्वक्तव्यम् । हे

अङ्ग ! त्वदधराभृतपूरकेण त्वदधराभृतप्रवाहजलेन नो हृच्छयाग्निं सिञ्च । स चाग्निः त्वयैवोत्पा-

दित इति । उत्कारणमाहुः हासावलोककलगीतजेति । तव योज्यं हासपूर्वकः अवलोकः

कलगीतं च, ताम्बां जातो यो हृच्छयः कामः, स एवाग्निः । हासः कामजनकः, अवलोकः

सन्धुक्षणकर्ता । गीतं वायुरिव, तत्रापि कलगीतं सर्वतो वायुः । सोऽपि जातो हृदये । हृदय-

गामि च त्वदधराभृतमेव । पूरो हि वस्तु प्रवाहयति, तस्मात् सिञ्चनकरणत्वेनोक्त्याऽभिरतिमहत्त्वं

ध्वन्यते । अतो युक्ता सिञ्चनोक्तिः । अलौकिकश्चाग्निः अलौकिकेनैव शाम्यति । कंदर्पो हि मृतो

ज्वलति, स हि जीवन् अव्यवस्थां त्यजति, नान्यथा, अमृतेनैव च जीवति, तत्रापि न देवभो-

ग्येन, अन्यथा तैरेव जीवितः स्यात् । सृष्टिकारणत्वात् नास्य मोक्षः । अतोऽतिगुप्तेनैवाधराभृतेन

तस्य जीवनम् । अतः सिञ्चनमेवोक्तम् । अन्यथा निर्वापणमेव प्रार्थयेयुः । कामे जीवति जीवि-

ष्यामः, अन्यथा स स्वयं ज्वलन् अन्यानपि ज्वालयिष्यति । तदाहुः नो चेदिति । सिञ्चनेन

यदि मन्त्रवादीव न जीवयिष्यसि, तदा विरहेण जनितो योऽग्निः, तेनोपभुक्तदेहाः ध्यानेन ते

पदयोः पदवीं यामः । स्वयं स्वतन्त्रमार्गाज्ञानात्, त्वञ्च सखा येन मार्गेण गमिष्यसि, तेनैव

वयमपि यास्यामः । देहे गते त्वन्तर्यामिणा कचिद्गन्तव्यम्, देहान्तरस्य तु नोत्पत्तिः, बीजस्य

दग्धत्वात् । हरेणैव दग्धो न कामः प्ररोहति, स विपरीतो रहो भवति । तत्रापि विशिष्टो विरहः

एकान्ताभावरूपो वा । अनेन त्वया सह एकान्ताभावे विरहत्वम् । यद्यपि पूर्वोक्ताग्निनैव दाहः

सम्भवति, तथापि भस्मात् करणे न तस्य सामर्थ्यम्, यावत् सर्वाङ्गेषु सङ्गभाववशेष्वप्यग्निः

प्रविश्य नोद्बुद्धो भवति । यथा वहिसम्बन्धेन शुष्कं काष्ठं ज्वलति । तत् उपाधेरत्यन्तं गतत्वात्

ते पदयोर्गमनम् । अतो गमनं दूरापास्तम्, प्रत्युत मरणमुपस्थितमिति शीघ्रं प्रतीकारं कुरु ॥ ३५ ॥

किञ्च, यदप्युक्तं 'अथवा मदभिस्नेहात् आगता' इति, यदसाकं स्नेहः स्तुतः, तत्र याथाार्थं

भृषित्याहुः यर्हीति—हे अम्बुजाक्ष, दृष्ट्वैव तापनाशक, यर्हि यस्मिन् क्षणे तव पादतलं

अस्प्राक्ष्म, तत्प्रभृति नान्वसमक्षं अञ्जः सामस्येनापि स्यातुं पारयामः । साक्षात् चरणस्पर्शो

दुर्लभः । यत्र पुनः पादः प्रतिफलितः, तत्पादतलमुच्यते । रमापि तेनैव जीवति । तदुक्तं नाग-

पत्नीभिः । 'तवाग्निरेषुस्पर्शाधिकारः यद्वाञ्छये'ति । अतस्तत् फलस्थानीयम् । रमायाः क्षणं

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्वयश्च तव पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥
तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तंघ्निमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।

सुखं तेनैव दत्तम्, क्वचिद् हृदये समागतम्, सुखं तत्रैव भवतीति तत्र स्पर्श एवास्माकं भूमि-
ष्ठस्य, न तु लक्ष्मीवत् हृदये तत्तलमायाति । अस्माभिर्विचारितम्, लक्ष्म्या चेदेतत्प्राप्तम्, तपसा
चाञ्चल्यपरिहारेण, तदाऽस्माभिरपि चाञ्चल्यपरिहारेण तन्निष्ठतया स्वातन्त्र्यम् । किञ्च, अरण्य-
जनाः प्रिया यस्याः । तेनापि सर्वसङ्गपरित्यागेन स्वातन्त्र्यम् । सङ्गाभाव एव भगवत्प्रेमहेतुरिति ।
अरण्यं हि सात्त्विकं वैष्णवं च, अतः तत्प्राप्त्यर्थं नान्यसमर्थं स्यातुं शक्नुमः । सर्वथा त्वां यो न
प्रपन्नः, शक्त्यभावः तद्धर्मप्रवेशात् । यो हि यस्याः घातकः तद्भावापत्तौ तस्याग्रे स्यातुं न शक्नो
भवति । यथा व्याघ्राग्रे देहाभिमानाः । तथा भगवदीयः । भगवद्व्यतिरिक्तो हि तद्भावं नाश-
यिष्यतीति । यत्रैवं सूक्ष्मेशिका, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् ।
अतः प्रीतिमात्रस्तुतिर्या सा अल्पीयसी । अनन्यभावा एव वयं लक्ष्मीवत् । किञ्च, यथा सर्व-
परित्यागेन लक्ष्मीः चेत् त्वां शरणं गता, तदा त्वया अभिरमिता जाता, तथा वयमपि जाताः ।
सर्वदैव स्वप्ने त्वत्सम्बन्धं प्राप्नुमः । अन्यथा जीवनमेव न स्यात् । एवं भुक्तपूर्वा वयं नान्यत्र
प्रेषयितुमुचिता इति ॥ ३६ ॥

ननु तस्या दैवगत्या सम्बन्ध आसीत्, स च प्राथमिकः, भवतीनां तु प्रथमतोऽन्यत्रैव सम्बन्धः,
अतो वैषम्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रीरिति—लक्ष्मीरपि न दैवगत्या भवन्तं प्राप्तवती । किन्तु
त्वच्चरणारविन्दार्थं महत्तपः कृतवती । सा न स्त्रीत्वेन त्वदीया, किन्तु भक्तत्वेन । अन्यथा वक्षसि
स्वतलं प्राप्य स्वतन्त्रम्, तुलस्या सह सापन्त्यमप्यङ्गीकृत्य, चरणरजो न कामयेत् । चरणरजस्तुलस्या
भवति । भक्ता हि भक्तेः । तदुपपादितं प्रथमस्कन्धे । तस्य रजसः माहात्म्यमाह भृत्यजुष्ट-
मिति । तद्रजसैव भृत्यानां श्रीरोत्पत्तेः । किलेति प्रसिद्धेः । सर्व एव भक्ताः त्वच्चरणरजसैव
सम्पादितदेहवन्तः अतस्तुलसी तत्र भक्तिरूपा प्रतिष्ठिता । तद्रजःप्राप्तिर्षेणाम्, ते त्वत्सेवका एव
भवन्ति । अतो लक्ष्मीः, अन्तःकरणे स्थानं प्राप्यापि, अन्यः स्पृश्यतीति चिन्तया, रजश्चकमे ।
तस्मिन् प्राप्ते तु न शङ्कापि । ननु किमेतावद्भवं लक्ष्म्याः, तत्राहुः । यस्याः, स्ववीक्षणकृते अन्य-
सुरप्रयासः । अन्ये सर्व एव ब्रह्मादयो देवाः तपः कुर्वन्ति, 'लक्ष्मीरस्मान् पश्य'त्विति । अन्यथा
तेषां कोऽपि पुरुषार्थो न सिध्येदिति । अतो बहुभिः प्रार्थ्यमाना भीता जाता । कश्चिदत्यन्तमपि
तपः कुर्यात्, स को वेद, किं कुर्यादिति । रजःकामनायां तु नेयं शङ्का । प्राप्ती तु सन्देह एव
न भवति । एवं चरणरजसः प्राप्ती अनन्वगामित्वं निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः तद्वद्वयं चेति ।
अस्मानपि बहवः प्रार्थयन्ति, तद्गवादेव पूर्वं चरणरजः स्पृष्टम्, ततो देहोऽपि तच्चरणरजसा
समुद्भूत इति सर्वथा तवपादरजःप्रपन्नाः । चकारात् या अपि साम्प्रतं नागताः । या वा महिष्यः,
ता एतादृशशरीरयुक्ता एव । अतोऽस्यार्थ एव समागतो भवान् । नात्मानं गोपय । नापि गुप्तः
स्यावक्षसि । तस्माद्वाग्रहः कर्तव्य इति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्य भगवदेकभोग्यशरीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति तन्न इति—पूर्वश्लोकेनैव भर्तृशुश्रूषण-
विधिर्निराकृतः । तदपरित्यागः सुतरामेव तेनैव निराकृतो भवति । अनेनापि निराकरणं प्रार्थ-
यन्ति । भगवत्कृपाभावे तादृशेनैव सम्बन्धो भवेदिति, कृपा हि सर्वतोऽधिका, तत्तत्सात्कारणात्

त्वत्सुन्दरसितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

बीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलत्रि गण्डस्थलाधरसुखं हसिताबलोकं ।

दत्ताभयञ्च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः त्रिपैकरमणञ्च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

प्रसीद, प्रसन्नो भव, त्वयि प्रसन्ने सर्वं सेत्स्यतीति । ननु भवतीनां प्रतिकूलमदृष्टं दुःखप्रापकमस्ति, अतः कथं प्रसाद इति चेत्, तत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःखजनकं पापम्, स्वभावत एव सर्वेषां येनकेनापि सम्बन्धेन तददेयसि । प्रसादे हेतुमाहुः तन्निर्मूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरण-
तलं प्राप्नोति, स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो मा भवत्विति स्वाधिकारमन्येभ्यो
व्यावर्तयन्ति विसृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमात्रमिति वसतीरिति बहु-
वचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आज्ञामा-
त्रैवैव पूर्वसिद्धं त्यक्तम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देयं प्रार्थयन्ति
त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यस्मिन् मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं । ताद-
श्चितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तप्तान्तःकरणानां अस्माकं, पुरुषाणां
भूषणरूप, अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप, स्वतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । अतो दास्यार्थिन्य
एव वयम्, न तु विवाहार्थिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षापि न लोकव्यवहारेण कर्तव्येति भावः ॥ ३८ ॥

ननु भवतीनां सर्वासामेव दास्यवरणे को हेतुः, सालोक्ययादेरपि फलस्य विद्यमानत्वात्, तत्राहुः
बीक्ष्यालकावृतमिति—अनेन लोकेप्सायां प्रतिर्न त्यक्तव्य इत्यत्रोत्तरमुक्तम् । लोके हि पुरु-
षार्थत्रयम् । चतुर्विधो मोक्षः । इन्द्रार्थैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इह लोके परमा लक्ष्मीः । तदत्र
त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्टमस्तीति तदुपपादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति
मोक्षभेदाः ते दास्ये अग्रयोजकाः । यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपसु-
खारविन्दस्य तदुपेक्ष्योत्कृष्टधर्मत्वं निरूप्यते । अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता अमराः । ते बहव एवात्र
आवृत्त्य मुखं तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वम्, तदा किं सारूप्येण । किञ्च,
मुखं कुण्डलत्रि । कुण्डलाभ्यां शीर्यस्य । कुण्डलयोर्वा शीर्यस्मात् । सामीप्ये हि नैक्यं भवति ।
अत्यन्तसामीप्यं जायमानमपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते वेत्तांरूपयोगरूपे भगवत्प्रमा-
णावलम्बिनी भगवदधीनगतिमती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्ड-
स्थलाधरसुखमिति । गण्डी स्थलरूपी विशाली । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च
सुधा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा अधरसुधा पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमधरा-
वृतपानं च । अधरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः सुम्ननायर्थमुत्तमा । अधरसस्य अधरसादुत्तम
इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन् पक्षेऽपि सामीप्यात् भक्तौ शास्त्रीयो रसः अधिको
निरूपितः, परस्परं त्वद्गुणवादरूपः । अधरादाधिक्यं तु अधररसे स्पष्टमेव । किञ्च, हसिता-
बलोकमिति । हसितपूर्वकमवलोक्यो यस्मिन् । ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः । हासो
हि सर्वरसोद्गोचरः । ज्ञानं चाविर्भूतम् । ब्रह्मानन्दे तु द्वयमप्यव्यक्तम्, जले निमग्नस्य जलपा-
नवत् । अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितो भवति । अतो भक्तिरूपमुखस्य दृष्टत्वात् तदास्यमेव फलं,
न मोक्षः । भुजदण्डयुगञ्च विलोक्य इन्द्रादिभावेनापि स्वर्गो न प्रयोजक इति निरूपयन्ति
दत्ताभयमिति । स्वर्गे इन्द्रः परमकाष्ठां प्राप्तः । तेऽपि दैत्येभ्यो निरन्तरं भीता इन्द्रादयः ।
तेषामप्यभयदातु भगवतो भुजदण्डयुगलम् । तच्चेदत्रैवास्ति, तत्परित्यज्य किमिन्द्रत्वेन । चकारात्

कारुण्यं ते कलपदासृतवेणुगीत-सम्मोहितार्थचरितान्न चलेत्रिलोक्याम् ।

त्रैलोक्यसौभगमिदञ्च निरीक्ष्य रूपं यद्भोद्विजद्रुमसृगाः पुलकान्पविभ्रन् ॥४०॥

न केवलमभयमात्रं प्रयच्छति, किंतु क्रियाशक्त्या यज्ञादिना हविरपि प्रयच्छति । यथाग्रे इन्द्रः स्थापिकारसमाप्तीं श्रुत्वा भवति । दण्डपदेनातुल्यशसनत्वमुक्तम् । उभयत्र च दण्डो युगपदेन निरूपितः । ततो हि सर्वथा दैत्यनाशो भवति । किञ्च, वक्षोऽपि विलोक्य । लोकानां शिवा रमणं भवति । श्रीरपि तत्र रमते । चकाराद्धर्मस्थापि । अतो दास एव भवामः ॥ ३९ ॥

ननु तथापि लोकविद्विष्टं स्त्रीणामभिसरणम्, अतः सन्मार्गैरक्षुणार्थं प्रमाणसिद्धमप्येतच्च कर्तव्यम्, अतः श्रवणदर्शनादिकमेव कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः का स्त्रीति—अयं धर्मः पुरुषाणां वक्तव्यः, न तु स्त्रीणाम्, असंभावितत्वात् । नखसंभावितो धर्मो भवति । एवं धर्मनाशे धर्म-स्वापकं स्वरूपमेव हेतुः, अद्भुतकर्मत्वात् । अङ्गेति सम्बोधनम्, अप्रतारणाय च । या स्त्री लोके स्त्रीशब्दवाच्या सा कथमार्थचरितान्न चलेत् । त्रिलोक्यां सत्वरजस्तमःकार्यरूपायाम् । तामसीनां मौढ्यात् आर्यचरिते स्थितिं मत्वा तन्निराकरणम् । राजसीनां स्वभाव एव । सापिक्कीनां सत्त्वा-द्धर्मबुद्धिमाशङ्क्य तन्निराकरणम् । आर्यमार्गपरित्यागे हेतुः ते कलपदासृतवेणुगीतसम्मो-हितेति । सम्मोहिता आर्यचरिताचलत्वेव । सम्मोहः पञ्चपर्वविद्यास्थानीयैः । भगवत्सम्ब-न्धात् अविद्या तु न बाधते, परमन्य एव बाधकाः । तेषां बलं ते इति, स्वदीया इति । कलान्य-व्यक्तमधुराणि यानि पदानि तत्राविर्भूतं यदसृतं तदेव वेणुद्वारा गीतं तेन संमोहः । गीतं देह-मोहजनकम्, “गायन्तं स्त्रियः कामयन्त” इति । स्त्री तु देह एव । इन्द्रियाणां व्यामोहको वेणुः, रसात्मकत्वात् । अमृतं प्राणानाम् । पदान्यन्तःकरणस्य । अव्यक्तता आत्मन इति सम्ब-न्धिमोहिताः । आर्याः प्रमाणबलविवेकिनः । प्रमाणे हि इन्द्रमहेन्द्रयोरपि भेदस्वीकारः । पृथ-गुपस्थिताः सर्व एव भिन्ना इति । अन्यथा इन्द्रयाजिनोऽपि सम्बत्सरान्ते प्रायश्चित्तश्रवणं न स्यात्, “सम्बत्सरस्य परस्तादग्रे व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे”दिति । अतो देहव्यति-रिक्तः स्वरूपेणोपस्थितोऽपि प्रमाणबले विरुध्यते । वस्तुविचारस्तु प्रमेयबलमाश्रित्य, अन्यथा विधिनिषेधविधयो व्यर्थाः स्युः । तदुच्यते वक्ष्यति एकादशे । अतो मार्गान्तरविरोधो मार्ग-न्तरेणोपयुज्यत इति मर्यादाभङ्गोऽत्र न दूषणम् । एतस्योत्तरमग्रे शुकश्च वक्ष्यति । रासानन्त-रम्, “धर्मव्यतिकरो दष्ट” इति । तस्मादत्र फलस्य सिद्धत्वात् साधनदृष्ट्या अपकीर्तिः नास्त्य-तिबन्धका । किञ्च, न केवलं नास्ती मर्यादाभङ्गः, किन्तु स्वरूपेणापि, तदाहुः त्रैलोक्यसौ-भगमिति । त्रैलोक्यस्यापि सुभगरत्वं यस्मात्, यथा स्वर्गेण दिनम्, चन्द्रमसा रात्रिः, तथा त्रैलोक्यमेव भगवद्भूषणं सुन्दरतां याति । इदमिति प्रत्यक्षसिद्धम् । चकारादनुभावाच्च । तच्छ्रुत्वा एतत् दृष्ट्वा का वा आर्यचरितान्न चलेत् । अस्ति सर्वं प्रमाणवार्ता दुर्बला, प्रकारान्तरेणापि चलेति, भगवतो रूपेण प्रमेयमर्यादाप्यपगच्छति । या कथमपि नान्यथा भवति । तदाह यद्भो-द्विजद्रुमसृगा इति । गावो हि प्रमाणवार्तानभिज्ञाः, मातरमपि गच्छन्ति, द्विजाः पक्षिणः सर्वभक्षाः, द्रुमाः स्थावराः, कदाचिदपि बहिः सम्बेदवरहिताः, निरिन्द्रिया एवेति केचित् । सृगाः सर्वतोभयाः । तेऽपि चेद्भगवद्भूषणं गीतेन वा आश्लिष्टरसाः पुलकानि धारयन्ति, रसिक-मनुष्यधर्मानाविर्गुर्वन्ति । ये भगवता अन्यथैव सृष्टाः । स्त्रियस्तु स्वभावतोऽप्यन्यथाभवन्तीति नाथैर् किञ्चिदत्र ॥ ४० ॥

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्तु च किङ्करीणाम् ॥४१॥

एवं भगवदुक्तानां वाक्यानां निवारणार्थं पुष्टिसिद्धान्तं निरूप्य एतद्भगवत्कृपैकसाध्यमिति भगवत्कृपां प्रार्थयन्ति व्यक्तमिति—नापि त्वदुक्तमसदुक्तं वा किञ्चित्साधकं बाधकं वा तथापि स्वावतारप्रयोजनं विचार्य अस्मासु कृपा कर्तव्या । तत्प्रयोजनमाहुः । भवान् ब्रजभयार्तिहर एव व्यक्तमभिजातः । ब्रजस्य आर्तिः पीडा भयञ्च त्वया दूरीकर्तव्यम् । अन्यथा साक्षाद्भगवतावतारे प्रयोजनं न पश्यामः । भूभारहरणं तु सङ्कर्षणांशेन । बभूवदेवादिप्रियं प्रसुप्तेन । धर्मरक्षा त्वनिरुद्धेन । यदि ब्रजभयार्तिनिराकरणं न क्रियेत, तदा किमवतारान्तरकार्यं स्यात् । अतो व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरः । इदानीं यथार्तिरस्माकम्, तथा न कदापि । असदपगमे तु सर्वस्यापि ब्रजस्य महती आर्तिः । अत आर्तिनिवृत्तिः कर्तव्या । ननु मर्यादयैव निवृत्तिकरणमुचितम्, न तु अमर्यादया, तथा सति भवतीनां कामशान्तिः, ज्ञानं वा, भवत्विति चेत्, तत्राहुः देवो यथादिपुरुषो इति । भगवान् ब्रह्मरूपः सर्वसमः, तथापि-इन्द्रादिषु कृपां कुर्वन् दैत्यान् मारयन् विषमतामङ्गीकरोति । न तु देवेभ्यो ज्ञानं प्रवच्छति । यत्र स्वरूपमेवान्यथाकरोति, तत्र वाचमन्यथाकरोतीति किं वक्तव्यम् । अतो यथादिपुरुषोऽपि देवो भूत्वा सुरलोकगोप्ता जातः, तथा भवानपि धर्ममर्यादारक्षकः, अस्मत्सम्बन्धं करोत्विति भावः । तदेव रसपोषणार्थं व्याजेनाहुः तन्नो निधेहीति । आदावस्माकं शिरसि हस्तं स्थापय । यथा अस्माकमभयं भवति । ततोऽस्माकं हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु च करपङ्कजममृतस्नावितापनाशकं निधेहि । अनौचित्यं तु नास्ति । यतो वयं किङ्कर्ण्यः । परीक्षार्थं वा एतत् द्रष्टव्यमिति रसोक्तिः ॥ ४१ ॥

भीष्मक उवाच—इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

ताभिः समेताभिरुद्गारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोच्यतेणाङ्ग इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

उपगीयमान उद्गायन् वनिता शतयूथपः ।

एवं प्रार्थनार्था भगवान् यत्कृतवान् तदाह इतीति—

पङ्क्त्यैश्वर्यमायेन पोढा रेमे हरिः स्वयम् । स्वरूपेणापि शृङ्गारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥१॥

सामान्यरमणं पूर्वं विशेषे मेहनं पुरा । बाष्पेन रमणं पश्चात् आन्तरञ्च ततः परम् ॥ २ ॥

ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः । विप्रलम्बस्य सिद्धयर्थं तासां मानमुदीर्यते ॥ ३ ॥

तिरोभावस्ततश्चापि नायं लौकिककाण्डकः ॥

प्रथमं तासां तापापनोदनार्थं सामान्यलीलामाह । इति तासां विह्वलितं परमवैकुण्ठव्यमापितं श्रुत्वा प्रहस्य अरीरमत् । ननु निरिन्द्रियः कथं रेमे, तत्राह, योगेश्वराणामपीश्वर इति । योगादिषु सर्वे पदार्थाः स्फुरन्ति, अणिमादयोऽपि, तथा तदैव स्वरूपमेवेन्द्रियादिमावे प्रकटीकृतवान् । न तु स्वस्य कामेन । तथा सति बीजनिवृत्तौ कामो निवर्तते । तासां यथा न कदापि-दपि स भावो गच्छति, तदर्थं प्रहस्य प्रकर्षेण हासं कृत्वा, तासामुद्गरणार्थं, न तु भिन्नगणनया मर्यादायां पातयित्वा नाशनार्थमिति । तदाह सदयमिति । गोपीरेवारमयत्, स्वयं स्वात्माराम एव । तासां रसाधारत्वाय वा सदयम् ।

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथा ॥१॥ कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटः । कामामायेन पूर्णस्तु निष्कामः स्वात् न संशयः ॥२॥ अतो न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च । अत एतच्छ्रुतो लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥३॥ भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते । अतः कामस्य नोद्बोधः ततः शुक्लवचः स्फुटम् ॥४॥ आत्मारामस्य आत्मनैव रमणं व्यावर्तयितुमपिशब्दः । अरीरमत् बहुधा रेमे । उत्तरोच्चरं रसाधिक्यं च प्रकटितवान् ॥ ४२ ॥

एवं सामान्यलीलाश्रुत्वा विशेषलीलामाह ताभिरिति त्रिभिः—

अजातकारकेलिभिः प्रथमतः ताभिः समेतो जातः मिलितः । पूर्वं भयात् पृथक् स्थिताः । तत उदारणि चेष्टितानि यस्य । अत्र औदार्यं रसविषयकम् । यथा तासां महानेव रस आविर्भवति, तथा कामशास्त्रसिद्धलीलाः सर्वा एव कृतवान् । ततस्ता अन्तःपूर्णरसाः । प्रियस्य भगवत ईक्षणार्थमुत्फुल्लानि मुखानि यासां तादृश्यो जाताः । प्रियेक्षणेन वा स्वयंकिरणैरिव उत्फुल्लानि मुखानि । यस्तुतो लोमस्त्रितरसार्यमेव तथाकरणम् । एतावति कृते रसो निवर्तते, तदभावायाह अच्युत इति । तासा-मपि रससमाप्त्यभावाच्च उदारैरिति । उदारो यो हासः पूर्णकामप्रदः, कामार्थमेव यो मोहः तेनैव श्लेहः सम्बर्धितः । तदाह । हाससहिता ये द्विजाः त एव कुन्दपुष्पाणि, आरक्तान्यपि हासेन शुभ्राणि, तेषु दीधितिर्यस्य । कुन्दत्वं श्लेहस्यैतन्मात्रपर्यवसानार्थम् । तथा सति फलभोगात् कान्त्यभावमाशङ्क्य तत्र दीधितिरुक्ता । यद्यपि भगवान् तन्निर्वन्धेन रेमे, जगद्बोधनिराकरणार्थञ्च, न तु स्वयम्, तथापि न पूर्णमनोरथ इव, किन्तु यथा लौकिकः, तदाह दृष्टान्तेन । एणाङ्गः उडुभिः नक्षत्रैः सह यथा व्यरोच्यतेति । वन्द्यातिरिक्ताः सर्वा बाष्पा एव लीला उक्ताः ॥ ४३ ॥

एषा विशेषतः प्रथमलीला बाधकफलनिवारिका । द्वितीयलीलाया उद्बोधार्थं पूर्वसामग्रीमाह

मालां विभ्रतैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमबालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनस्त्राग्रपातैः ।

क्ष्वेत्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

उपगीयमान इति—तामिरुपगीयमानः निकटे गीयमानः स्वयमप्युद्रायन् जातः । ततः वनि-
ताश्रतानामनेकविधस्त्रीणामनेकविधानेव यूथान् पातीति तथा जातः । यावतीमिमिलितो रस-
हेतुर्भवति तावतीनामेकं यूथम् । एवमनेकरूपाणि कृतानि । तेषामत्र रक्षणं दूरादेवाश्वासनेन च ।
तदा गावतो गच्छतः रूपमाह मालामिति । वैजयन्तीं नवरत्नखचितां स्वामाविकीमैश्वर्यप्रबो-
धिकां कीर्तिमयीं मालां विभ्रत्, वनमेव सर्वं मण्डयन् अलंकुर्वन्, व्यचरत् लीलामतिं कृतवान् । एषा
हि गतिः तासां कामोद्बोधिका । स तासां कामपूरकः । एकस्मात् वनात् वनान्तरं वा गत इति ॥ ४४ ॥

एवमुद्बुद्धे कामे तामिः सह बन्धादिभिः रेम इत्याह नद्या इति । नद्याः पुलिनमच्छं कोमल-
माविश्य, आसमन्तात् प्रविश्य, रमणे बन्धादिभिरतिकोमलं कृत्वा, गोपीभिरनेकविधाभिः रेमे ।
हिमाः शीतलाः बालुका यत्रेति अन्तरुष्मा निवारितः । वहिः शैत्यं चाह तत्तरलानन्दीति ।
तस्या नद्यात्तरलात्तरङ्गाः तामिः कृत्वा आनन्दयुक्तं पुलिनमेव । आनन्दयुक्तो वायुर्वा । कुमुदानां
चानन्दयुक्तसुगन्धः । तस्यानन्दजनकत्वेनेव मार्गं निरूपितम् । शैत्यं च कुमुदानां जलसम्बन्धात् ।
तादृशवायुना सहितं पुलिनम् । महाबन्धेषु वायोरप्यपेक्षा ॥ ४५ ॥

एवं सर्वमावेन तासां जातस्सरकेलित्वं सम्पादितम् । अतः परं अष्टविधालिङ्गनादिपूर्वकं चेष्टि-
तकामादियुक्तं रसविलासचरित्रमाह बाहुप्रसारेति—दूरे स्थितानामवयवं वा स्पृष्टुं बाहुप्रसार-
णम् । ततो बलादपि परिरम्भः । ततः करालकोरु नीवी स्तनानामालभनानि । करालभनं हस्ते ग्रहणम् ।
पुरुषायितलीलासम्बन्धे वा । एवं कचोभमनार्थं अलकानां स्पर्शः । ऊरुस्पर्शो बाहुबन्धार्थः । नीवी-
स्पर्शः पुष्टे रसे मोचनार्थः । स्तनयोस्तु रसोद्गमनार्थः । एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः । नर्मपरिहास-
वचनानि कामस्तम्भनार्थम् । ततो नस्त्राग्रपाताः नखधृत दन्तधृत ताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः ।
तत्तरस्थाने स्थितः कामः तैरुद्बोध्यते यथा सेनावधे राजा समायाति । क्ष्वेलिः क्ष्वेलिका प्रसो-
भनादिः, तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि । हसितानि रसस्वापकानि । एवं द्वादशविधोऽपि कामे द्वाद-
शाङ्गेषु स्थितः प्रबुद्धो भवति, तदाह व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन्निति संयुक्तः कामो रतिपतिः,
वियुक्तस्त्वधिरूपः । एवमाधिदैविकं काममुद्बोधयन् रमयांचकार । गोपीनां सुखमेव प्रकटित-
वान्, न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य विप्रयोगशृङ्गारमुत्पादयितुं तासां मानमाह एवमिति—पूर्वोक्तप्रका-
रेण भगवतः सर्वरसदानसमर्थात् कृष्णात्, सदानन्दात् फलरूपात्, लब्धकामाः प्राप्तमनोरथाः
सत्यः आत्मानमेव पूर्णं मेनिरे, न तु भगवन्तं पूर्णम्, तेन वा स्वपूर्णताम् । ननु भगवानेवं कथं
कृतवान्, न्यूना एव कथं न संरक्षिताः, तत्राह महात्मन इति । भगवान् महानेवात्मा । न क्षणाद्ये
जले प्रविष्टः अमग्नो भवति, घटो वा अपूर्णो भवति । किञ्च, आत्मानं स्त्रीणां मध्ये अभ्यधिकं मेनिरे,

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

भीष्टुक उवाच—अन्तर्हिते भगवति सहसैव ब्रजाङ्गनाः ।

अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

गत्यानुरागमितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।

भुवि चाम्यधिकम्, भुवि स्त्रीणां मध्ये वा । अत एव मानिन्योऽपि वा जाताः । न ह्यस्तस्य-
शोऽन्याः सन्ति । अतोऽस्मान् यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानयुक्ता जाताः ।
भगवद्दर्मास्तासु समागताः । तथा सति यथा प्रार्थनया पूर्वं भगवान् वक्षे जातः, एवं वयमपि
भविष्याम इति । रसार्थमेवैवं भावः, न तु दोषरूपः, भगवद्भावात् ॥ ४७ ॥

भगवांस्तु ऐक्येनैव रसं प्रयच्छन् बहिरुद्दिष्टो जात इत्याह तासामिति—मानः पूर्णता
च न दोषाय । स्त्रीषु भूमौ च यदाधिक्यज्ञानं स दोषो भवति । तदनुय तत्परिहारार्थं तिरोहित
इत्याह । तासां तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य, तस्य मदस्य प्रशमाय
अन्तरधीयत । ननु भगवद्भगणेन हि तासामेवं भावः, अतः खलुत एवेति कथं तिरोधानं कृत-
वानित्याशङ्क्याह । वीक्ष्य मानं च प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयतेति । मानापनोदनं कर्त्तव्यम् । मान-
स्त्वान्तरः । अद्यक्तो हि बहिरपनोदनार्थं यत्नं करोति । चकारात् स्वधर्मञ्च । अतः प्रसादाय, प्रथम-
स्तासाम्, पश्चात् स्वस्य च तत्रैव गोपिकासु यूथमध्ये वा अन्तर्धानं प्राप्तवान् । नन्वेतत् द्वयमपि न
कर्त्तव्यम्, उपेक्षिताः कुतो नेति चेत्, तत्राह केशव इति । यथा रजोगुणं ब्रह्मणो निवार्य, तस्यै
मुक्तिं दत्तवान्, यथा वा शिवस्य तमोगुणं निवार्य, एवमेतासामपि मदं मानं च निवार्य, मुक्तिं
दातुं तथा कृतवानित्यर्थः । कायिकतिरोभावोऽप्यम्, प्रथमाधिकारित्वाद्गोपीनाम् ॥ ४८ ॥

खानन्दस्यापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशेत्पुनः ॥ १ ॥

तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोऽविशत् । चत्वारोऽत्र निरूप्यार्था रसासक्तिर्द्वैरेः क्रियाः ॥ २ ॥

गर्वाभावश्च तत्रादौ निरूप्यन्ते क्रमाश्रयः । उद्देशतो लक्षणतः कलतश्च यथायथम् ॥ ३ ॥

सप्तविंशे तिरोधानाद्धीलान्वेषणतत्पराः । रसमन्तर्गतं चक्रुर्गोपिका इति रूप्यते ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवत्तिरोभाव उक्तः, ततस्तदनन्तरं प्रथमतः तासां रसासक्तचित्तानामापा-
ततो महास्तापो जात इत्याह । अन्तर्हिते भगवतीति—भगवति अन्तःप्रविष्टे बहुष्वैधर्म्य-
सहिते यावदन्तरनुसंधानं न कृतवत्यः, तावत् सहसैव अकस्मादतप्यन् । अन्तर्विचाराभावे हेतुः ।
ब्रजाङ्गना इति । तापे हेतुः तमचक्षाणा इति । तापः सहज एव स्थितः कामात्मा तद्दर्शनस्व-
र्शादिभिः शान्तो भवति । यदा पुनः पूर्वसिद्धं बहिर्दर्शनं न जातम्, तत्राप उचित एव । तासां तदा
स्पर्शे एव मुख्य इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह करिण्य इवेति । यूथपो महामत्तगजः । “रतिं गज
एव जानाती”ति वात्स्यायनः । ‘रत्यां विमर्दं गज’इति विशुतश्च । वने संति च सिंहाः, तथात्र कालः ।
अतः करिणीनां यूथपादर्शने महानेव क्लेशः ॥ १ ॥

यदा पुनः सन्तापः अन्तःप्रवेष्टुमैच्छत्, तावता भगवल्लीला अन्तःप्रविष्टा तापं दूरीकृत्य स्व-
मेवाभिर्भूतेत्याह गत्येति—ता भगवदीयैः कायवाच्यानोभिः वशीकृताः तद्भावमापन्नाः तास्ता
एव भगवत्प्रेष्टा जगद्गुः । प्रथमतः कायिकीमाह गत्या कायवेष्टया वशीकृताः । तत इन्द्रियच-
क्षितमनवेष्टया वशीकृता जाता इत्याह अनुरागेति । अनुरागः स्नेहो मानसः, तत्पूर्वकं स्थितम्, तस्य

आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विषेष्टा अगृह्यस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥
 गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्यः ।
 असावहं त्वित्यवलास्तदात्मिकाः न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥
 गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विधिक्युक्तमस्तकवदनाद्वनम् ।

विलासः स्निग्धतात्याजनार्थः । अन्यथैवं सति ज्ञानमेवोदयं प्राप्नुयात् । अतः स्मितेन मन्दहा-
 सेन ईषद्विमोहिताः, न बहिर्गताः, नान्तःसिताः, किन्तु भगवति मध्ये स्फुरिते तद्दर्मेण च समा-
 गताः । अनुरागस्मितेन यो विभ्रमो विलासः अलसवलितोदिः तत्सहितानीक्षितानि, सर्व एव
 कटाक्षाः । वाचिकैरपि विमोहमाह मनोरमालापेति । मनोरमयतीति, मनसि रयते इति वा,
 मनोरमः, योऽवमालापः, भगवतो मुखमाषणानि, केवलवाक्यस्य चित्ताश्लेषकर्तृ न भविष्यतीति
 प्रामाण्यावधारणं स्त्रीणां प्रकारान्तरेण न भवतीति फलमेवादौ निरूपितम् । सुखार्थं हि भगवद्वा-
 क्यानि तदानीमेव च सुखदुत्पादयन्ति । ते चालापाः कचिद्वन्धादिषोषका लीलोपयोगिन
 इत्याह । विहार इति । तत्रापि विलासाः अवान्तरभेदाः, यद्योत्तानके ग्राम्यादयः । तैः पूर्वकृतेः
 तमःसत्त्वरजोरूपैः त्रिविधमपि चित्तमाक्षिप्तमिति आक्षिप्तचित्ता जाताः । अवस्तापं न प्राप्तवत्य
 इति भावः । प्रमदा इति । प्रमदाः प्रकृत्यो मदो यासां स्वभावत एव, अन्यथा दास्यभावाच्च
 प्रच्युताः स्युः । तदा केवल भगवतः लीला स्नानुपयोगिनी साम्प्रतं च नानुभूतेति रमापतेर्ल-
 क्ष्मीपतेः, लक्ष्म्या सह विलासरूपां चेष्टां अगृह्यः । एकस्या अपि बहुव्ययेष्टा इति तात्ता उक्ताः ।
 नन्वीश्वरधर्माविष्करणं दासीनां निषिद्धमिति चेद् तत्राह तदात्मिका इति । भगवानेवात्मनि
 यासाम्, तथात्वेन स्फुरितः । अतो भगवल्लीलाग्रहणं तापनिवारकत्वेनोद्देशत उक्तम् । विस्तरमग्रे
 वक्ष्यति । क्रमहेतुत्वञ्च वक्ष्यामः ॥ २ ॥

ततो भगवतः स्वरूपपरिग्रहो जात इत्याह गतिस्मितेति—धर्माधेत् स्वस्मिन् समागताः
 तदैकश्रोमयधर्मा विरूढा इति भगवति स्वधर्मानारोपितवत्यः । कायवाक्यनसां दृष्टे चत्वारः
 प्रधानधर्माः । तेषु सर्वेष्वेव प्रतिरूढा मूर्तिर्यासाम् । भगवद्दर्मेण स्वमूर्तिरारोपिता । अन्यथा अन्यो-
 ऽन्वधर्माभिविवेक्षाभावे सम्यक् विलासो न स्यात्, तदाह । गतिः कायिकी, स्मितं मानसम्,
 प्रेक्षणमैन्द्रियकम्, भाषणं वाचिकम्, तदादयो यावन्तो विभ्रमाः बन्धादयः रतिरूपा एव । तेषु
 सर्वेष्वेव प्रियस्य सम्बन्धिषु स्वयं प्रियाः भोगावस्थामेव प्राप्ताः विपरीता जाताः । “रसाधिक्ये
 स्त्रियः पुरुषत्वमापद्यन्त” इति वात्स्यायनः । अत एव स्वयं प्रिया योग्याः प्रतिरूढा विपरीततया
 आरूढा मूर्त्यः स्वरूपाणि यासामिति । तत्र यासां भगवानल्पव्यवहितः पूर्वमासीत्, ताभिर्भग-
 वत्प्रभे कृते, अन्तर्हिताज्ञानात् तत्रोत्तरवक्तव्यो भवन्ति । ‘असौ कृष्णः’ ‘अहं कृष्ण’ इति । अथवा ।
 योऽन्विष्यते, सोसावहमिति । अन्यासां प्रतीत्यर्थं नटः कपटवेपं कृत्वापि वदति श्रीढायाम्,
 तथा न, किन्तु स्वत एवेत्याह अवला इति । अवलाः स्त्रियः भगवद्भूपाविष्कारे च बलरहिताः ।
 स्पष्टवैलक्षण्यञ्च स्त्रीपुरुषयोः । तथाकथने प्रतारकत्वमालक्ष्याह तदात्मिका इति । न केवलं
 धर्मापत्तिः, किन्तु तद्दर्माणामपीत्याह । कृष्णवत् विहारः कायवाक्यनोव्यापारः, विभ्रमाः
 तत्रत्या विलासाः यासाम् ॥ ३ ॥

एवं तापलीला भगवताद्भेदशतस्तासु सम्बन्धयुक्त्वा प्रथमं तापनिवृत्त्यर्थं अन्येषां कृतवत्य
 इत्याह । गुणानामिव प्रयाणामेषामन्योन्योपमर्द्देन भगवदिच्छयाविर्भाव इति न परस्परकार्यप्र-

पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

दृष्टो वः कश्चिद्वत्स्य हृत् न्यग्रोधो नो मनः ।

नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

तिवन्धकता आपाततः । अतो यदा प्रपञ्चसम्बेदनं, तदा पृथ्वत्य इत्याह गायन्त्य इति—
प्रथमतो मिश्रभावात् गायन्त्यो जाताः । शब्दो हि धूमवल्लोके बाष्पाभ्यन्तरयोगतः । विराजते
विनिर्गच्छन् तारतम्यं च गच्छति ।

अतोऽत्र धर्मिधर्माणामाधिक्यात्, ज्ञानमुत्तमम् । यथा भगवतो गानात् स्वयमागत्य संगताः ।
एवं स्वयं भगवत आगत्यर्थं जगुः स्फुटम् । कुत्रिमत्त्वानु भावस्य मिलिताश्च स्वतोऽन्यतः ।

ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुरत् स्फुटः ।

तदा विचिक्वुः क भगवानस्तीत्यन्वेषणं कृतवत्यः । तत्रापि न सर्वात्मना तिरोभावः स्फुरित इति
अन्वेषणेऽपि अनियतवृत्तयो जाता इत्याह उन्मत्तकवदिति । अज्ञात उन्मत्त उन्मत्तकः कुत्सितो
वा । स यथा स्वरविशेषं न जानाति, वस्त्रादिरहितश्च भवति । एवमवस्थां प्राप्ताः । एकसाद्वानात्
वनान्तरं गताः । किञ्च, न केवलमन्वेषणमात्रम्, किन्तु उन्मत्तकवत् पृच्छन्ति सेत्याह पप्रच्छु-
रिति । शुको हि भगवत्स्वरूपमिहः आनन्दमात्ररूपपादमुखोदरादिकृष्णं सर्वत्रैव विद्य-
मानं पश्यति । यदि भक्तिसहितं ज्ञानमाविर्भवति, तदा अन्योऽपि पश्यति । सर्वत्रैव तिरोधा-
ननाशात् । तादृशमेताः परिच्छिन्नं मत्वा पृच्छन्तीति, तासामज्ञानकथनार्थमाह । आकाशवद-
न्तरं बहिर्भूतेषु सन्तमिति । बाष्पाभ्यन्तर विवेकहेतुराकाश इति पूर्वं निरूपितम्, तद्वदेवावमपि ।
अत एवाकाशस्य ब्रह्मलिङ्गत्वम् । एतादृशं सर्वत्रैव विद्यमानमदृष्टा, आत्मनि विचारं त्यक्त्वा,
चेतनांश्चापृष्टा, स्वारान् पृच्छन्ति । वनस्पतीन् पप्रच्छुरिति । ते हि वैष्णवा इति । मूढा अपि
वैष्णवा एव हि विष्णुमार्गं जानन्ति, नत्वत्यन्तं निपुणा अप्यवैष्णवाः ॥ ४ ॥

तत्रापि प्रथमं विष्णुब्रह्मशिवतां लोके प्राप्ताः अश्वत्थब्रह्मवदास्तान् पृच्छन्ति । दृष्ट इति—
अश्वत्थो हि वैष्णवो बृह्मः, विष्णुवत् लोके सन्मानमर्हतीति प्रावेणायं ज्ञासति, तथाप्ययं सत्त्वः
सोत्तमभावनया न ज्ञासतीति तदर्थं हेतुभूतं नामाह । अश्वत्थस्तत्त्वसिद्धिर्ब्रह्म इति अश्वत्थः । लोका-
स्तथे तिष्ठन्ति, अस्मिन्स्त्वश्वत्थस्तिष्ठतीति । 'अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्थे तिष्ठत्' इति श्रुतेः । तर्हि
प्राज्ञापत्योऽश्वत्थ इति तदपेक्षया प्राज्ञापत्यो बृह्मः प्रष्टव्य इति पृष्ठं पृच्छन्ति ब्रह्मेति । तत्रापि
तस्याज्ञानं नाज्ञा वदन्ति । अयं हि मनुष्याणामज्ञानार्थं पावित्र्यश्चरणादुत्पन्नः अपवित्रः लोका-
नामज्ञानहेतुरेव । अतः कथं वक्ष्यतीति । 'पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्, तेऽमन्यन्त मनुष्या
नो त्वा भविष्यन्तीति, तस्य शिरश्छिन्ना मेघं प्राधारयन्, स पुण्ड्रोऽम'वदिति श्रुतेः । तर्हि कर्म-
सम्बन्धरहितः वैष्णवधर्मोपदेष्टा शिवः प्रष्टव्य इति तद्वृत्तं न्यग्रोधं पृच्छन्ति न्यग्रोधेति । तस्यापि
दृष्टम् । नितरामप्राप्त्यधो यत्सेति । अतोऽन्ते हीनभावं गच्छतीति । अग्रे गमने हेतुर्मविष्यति ।
वः पुष्पाकं सम्बन्धी पुष्पामिः किं दृष्टः । प्रश्नसम्भावनायां कश्चिदिति । दृष्टोऽस्माभिः पूर्वम्,
सर्वदेव वा, ततः किं भवतीनामिति चेत्, नो मनः इत्याह गत इति । ननु स विष्णुः कथं चौर्यं
करिष्यतीति, तत्राहुः नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेत् पुत्रो जातः, तदा तत्कार्यं कर्तव्यम् । ते हि
इष्टिदुग्धादिचौर्यं कुर्वन्ति । अतो मनश्चौर्यमपि नात्यन्तं विरोधि । भर्तृनामाग्रहणं वा । अत एव
हरणपर्यन्तं प्रहृष्ट इति न ज्ञातः । अन्वया भोगं परित्यज्य कथं गच्छेत् । नन्वन्तःस्वितं मनः

कश्चित् कुरवकाशोकनागपुष्पागचम्पकाः ।

रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।

सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रत् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

मालत्यदर्शि वः कश्चित् मल्लिके जाति यूथिके ।

प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

चूतप्रियालपनसाशनकोविदारजम्बर्कविल्ववकुलाग्रकदम्बनीपाः ।

कथं गृहीतमित्याशङ्क्य, त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मैर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासावलोकनैरिति । प्रेमपूर्वकहास्य सहितान्यवलोकनानि मनोहराणि । तमोरजःसत्त्वभावा उक्ताः । प्रेम्णा अन्तःप्रवेष्टुः, हास्येन ग्रहणमवलोकनेन हरणमिति ॥ ५ ॥

तेषामनुचरं मत्वा, एते अमुख्यफला महान्तोऽपि काकसेण्या एवेति, ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः, तान् पृच्छाम इति कुरवकादीन् पृच्छन्ति कचिदिति । कुरवकाशोकौ कामोदीपकौ । एते कामवाणपुष्पाः । नागो नागकेशरः, पुष्पागचम्पकश्च अतिसुगन्धपुष्पाः । ते हि कामिनं स्वावर्षयन्ति । अतः पञ्चाप्येते ज्ञास्यन्तीति । रामानुजः कच्चिद्भवद्भिर्दृष्ट इति पृच्छन्ति । पूर्ववदेव प्रयोजनकथनम् । मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य । व्यर्थमेव गतो भगवान्, स्मितमात्रेणैव दर्पं गच्छति, किं गमनेन । भयं तु नास्त्येव, यतो रामानुजः बलभद्रभ्राता, भर्तृनाम न ग्राह्यमिति । वयं सर्वा एव मानिन्यः स्विताः । अतोऽस्मद्वर्पदमनार्थं गतः । प्रायेणैतैर्न दृष्टः । कुत्सितत्वात् कं मुखं यस्य । रोदनप्रियोऽयम् । अशोकश्च शोकनाशक एव, न तु कस्यचित् सुखं प्रयच्छति । नागोऽयं नागैव भयानकः । गजपक्षेऽपि पुंसामपि नागः । चम्पकोऽपि परिणामविरसः ॥ ६ ॥

अफलायैते । पूर्वोक्तास्त्वपुष्पाः, एते अफलाः । फलपुष्पाभ्यां नानाविधविनियोगसंभवादज्ञानं मत्वा, तुलसास्तदुभयं नास्तीति भगवदीयत्वेन प्रसिद्धां पृच्छन्ति ॥ कचिदिति—तुलसीति सम्बोधनं सखीमिव मत्वा । सा चेत् पूर्वसम्बन्धस्मरणेन भक्तेव भगवन्तं भजेत्, तदा रसो न पुष्ट इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः कल्याणीति । एवमपि सति भक्तिप्रधानेत्यसदाद्यपेक्षया उत्कृष्टेत्याहुः गोविन्दचरणप्रिय इति । किञ्च, तव दर्शने उपायोऽप्यस्ति । तत्सज्जातीयस्य तत्र विद्यमानत्वात् । सज्जातीयो हि सज्जातीयं मार्गस्थं दृष्ट्वा गच्छति । तदाहुः । अलिकुलैः सह त्वा त्वं बिभ्रत् दृष्ट इति । किञ्च, ते भगवानत्यन्तप्रियः, यथनेन मार्गेण गतः स्यात्, अवश्यं त्वया दृष्टः स्यादिति ॥ ७ ॥

तत्राप्यरुचिं मत्वा, इयं सपत्नीवत् स्रोत्कर्षं ख्यापयन्ती कथमन्याभ्यो वक्ष्यतीति, साधारण्यः स्त्रिय एवास्माकमुपकारिण्य इति, ताः पृच्छन्ति । मालतीति—हे मालति, वः युष्माभिः प्रत्येकं नानारूपाभिः दृष्टः कश्चित् । तथैव मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके । एतावत्तस्रो लताः अतिसुगन्धपुष्पाः भगवत्प्रियाः । अतः वः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् पुष्पावचयं कुर्वन् माधवो लक्ष्मीसहितः । लक्ष्म्या सह तिष्ठति, अतस्तस्याः चूडाबन्धनार्थं पुष्पावचय आवश्यक इति ॥ ८ ॥

ननु यद्यप्येताः स्त्रियः, तथाप्यफला इति, अल्पा इति, स्वार्थपरा इति, लक्ष्मीपथपातिन्य इति न वदिष्यन्तीति ज्ञात्वा आज्ञादीनत्युत्तमान् वृक्षान् पृच्छन्ति ॥ चूतेति—चूताग्री मधुराम्लप्रकृतिकौ । कालमिश्रफलो वा । प्रियालस्तु बीजेऽप्यधिकरसयुक्तः । पनसो महाफलः । अन्ये चाशनादयो वृक्षाः पुष्पफलप्रधानाः । किं बहुना । अन्येऽपि ये मधूकादयः । परार्थमेव जन्म येषां ते

येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥

किं ते कृतं क्षिति तपो यत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।

अप्यंघ्रिसंभव उरुकमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥ १० ॥

अप्येणपल्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो यः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

परार्थभवकाः । किञ्च, यद्यपि सर्व एव वृक्षाः परार्थजन्मानः, तथापि ये यमुनोपकूलाः, यमुनाया उपकूले तपस्विन इव तिष्ठन्ति, ते क्षवश्यं भगवन्तं पश्यन्ति बोधयन्ति च । अतः सदानंदस्य पदवीं शंसन्तु । यथासद्बुद्धयं समायाति । दयार्थमाहुः रहितात्मनामिति । केचित् गृहरहिताः धनरहिताः देहरहिता वा । वयं त्वात्परहिता एव । अतः सर्वापेक्षया वयं दीनाः । अतः कृष्ण-पदवीमसदर्थं शंसन्तु ॥ ९ ॥

एवमतिविलापे दीनतायामाविष्कृतायां भूमौ भगवचरणारविंदानि दृष्टानि, भूमिं स्तुवन्ति । किं ते कृतमिति—हे क्षिति । ते त्वया किं वा तपः कृतम् । अस्माभिरपि तपः कृतमेव, परं नैवं फलमनुभूतम् । सर्वथा पुण्यव्यतिरेकेण नेष्टसिद्धिः । सुतरां भगवच्छ्रवणा । सख्य तदभावमाशंक्य वतेति खेदे । न केवलं तव पादसम्बन्धमात्रम्, किंत्वन्येऽपि भावा दृश्यंत इत्याहुः । केशवस्य ब्रह्मादेरपि मुक्तिदातुः ब्रह्मप्राथितं चरणारविन्दस्य अंघ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः । खेदो दृश्यत एष, अन्यथा पदानि स्पष्टानि न भवेयुः । अन्योऽप्युत्सवो दृश्यते, उत्पुलकिता च । सर्वत्र द्वाङ्कुरा उत्थिता इति अङ्गरुहैः रोमाश्चैः कृत्वा विशेषेण भासि । उत्पुलकिताङ्गरुहैर्वा । अंघ्रिस्पर्शोत्सवा विभासि । ननु सर्वत्रैव पुलको दृश्यते, यदि केशवांघ्रिस्पर्शेन स्यात्, तत्रैकदेशे स्यात्, खेदवदित्याशंक्य हेतुंतरमुत्प्रेक्षन्ते । अप्यंघ्रिसंभव उरुकम विक्रमाद्वेति । अपीति संभावनायाम् । अनेन चरणस्पर्शेन पूर्वस्वितचरणस्पर्शः स्मृतः । स तु सर्वत्र भूमौ व्याप्तः । अतस्तेन अंघ्रिणा संभवो यस्य उत्सवस्य । उरुकमः त्रिविक्रमः । तस्य विक्रमात् पदन्यासाद्वेति । तत्राप्यनिर्द्धारः । न हि चरणसंबन्धमात्रेण संभोगरहितेन सात्त्विकभावरूपः उत्सवो रोमांचो भवितुमर्हति । तदर्थं पक्षान्तरमाशङ्कते आहो वराहवपुषः परिरम्भणेनेति । अनेन स्वसमानता च वर्णिता ॥ १० ॥

एवं स्वावरान् पृष्ट्वा जङ्गमान् पृच्छन्ति । अपीति—हे एणपत्ति, कृष्णसारपत्ति, प्रियया क्वाचित् लक्ष्म्या अन्यया वा उपगतः मिलितः स्त्रीसहितः, अनेन मार्गेण गच्छन्, स्वगात्रैः स्त्रायवयैः, भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कश्चित् । अनेनैव मार्गेण गत इति चरणारविन्ददर्शनात् निश्चीयते । यदि दृष्टो भवेत्, तदा अस्माभिरपि द्रष्टुं शक्यत इति । त्वं त्वन्यस्य पत्नी अस्माकं च सखी भवसि । अत आहुः हे सखीति । सखि त्वं कृष्णानुरक्त्या, नेत्रतुल्यत्वेन मीरुत्वादिधर्मैः । अन्यथा भवतीनां विकसितनयनानि न भवन्तीति । ननु कुंतलीलः किमिति प्रार्थ्यते, तत्राहुः अच्युत इति । ननु कथं ज्ञायते प्रियया उपगत इति, तत्राहुः कान्तेति । कान्ताया अङ्गसङ्गे यत्कुचयोः कुङ्कुमं तेन रञ्जितायाः कुंदस्रजः कुंदपुष्पमालायाः गोकुलपतेः सम्बन्धिन्या इह गन्धो वाति । आर्द्रश्च गन्धः आर्द्रकुङ्कुमं ज्ञापयति । सात्त्विकभावा-देवार्द्रता । अतो ज्ञायते प्रियया सङ्गत इति ॥ ११ ॥

एवं हरिणपत्नीं पृष्ट्वा इयं भर्तृसमीपे वक्तुमशक्तेति पूर्वं भगवस्तुतान् वृक्षान् पृच्छन्ति बाहु-

बाहुं प्रियांस उपधाय शृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मवान्वैः ।

अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।

नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच—इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।

लीला भगवत्स्तास्ता ह्यनुचकुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

मिति-प्रियाया अंसे बाहुमुपधाय द्वितीयेन हस्तेन शृहीतपद्मः रामानुजो निर्मयः तुलसिकायाः सम्बन्धिनो येऽल्यः तेषां कुलैः कृत्वा अन्वीयमानः पश्चाद्गम्यमानः । हे तरवः । पूर्वं भगवता भक्तत्वेन स्तुताः, अतो भवद्भिः कुतं प्रणाममिहैव किमभिनन्दति, न वेति प्रश्नः । प्रियांसे बाहुमुपधायेति समतया गमनेन लक्ष्यते । उभयोः पदानां पंचवाकारेण गमनात् । कदाचित्पदानां चांचत्येन भ्रमरोपरुद्धगत्या तन्निवारणार्थं यत्नो लक्ष्यते । तरवश्च नम्राः, नमस्कारार्थमेव फलोपहारं कृत्वा भूमिसम्बद्धशिरसो जाताः । अतो ज्ञायते प्रमाणः कुत इति ॥ अनुत्थानार्त्सदेहः अभिनन्दति न वेति । अनभिनन्दने हेतुः चरन्मिति । यो हि गच्छति, सः अनवहितोऽपि भवति । ननु निकट एव स गच्छति । यद्यभिनन्दनं कुतं स्यात्, तदैव श्रूयेत, कथं संदेह इति चेत्, तत्राहुः प्रणयावलोकैरिति । प्रणयपूर्वकमवलोकैः, न तु वाचा । अतो ये निकटस्थाः, त एव जानन्ति, नान्ये ॥ १२ ॥

ते ज्ञानिनो वृद्धाः स्त्रीभिः सह सम्भाषणं न करिष्यन्तीति तत्पक्ष्य एव पृष्टव्या इत्याहुः ॥ पृच्छतेमा लता इति—वनस्पतेर्बाहुनाश्लिष्टा अप्वेताः पृच्छत । यद्यपि तासामप्यनवसरः, ताश्च पुनर्भर्तृभृजालिगिता अपि भगवत्करजैरेव नखैः स्पृष्टाः सत्यः उत्पुलकानि बिभ्रति । न हि रसान्तराविष्टानां रसान्तरार्थं स्पृष्टा भवति । अत एव ज्ञायते 'सर्वोपमर्दी भगवत्सम्बन्धिरस' इति । एवं सर्वेषामेवावचने मूर्छिता इव जाता इति । एतदन्ता प्रश्नकथा । नवविधा एता गोप्यो निरूपिताः । दशमी तु भगवता नीयते । एवमन्वेषणेन रसस्त्वैवं निरूपितम् ॥ १३ ॥

एवं तिरोधानेन जाततापनिवारणार्थं यत्नो निरूपितः । एतदुपमर्दिका भगवल्लीला प्रादुर्भूता । तस्या विलासं वक्तुं पूर्वोपसंहारपूर्वकमुपक्रमते । इतीति—इतिशब्दः प्रकारवाची । एवं प्रकारेण प्रश्नाद्योग्येऽपि प्रश्नकरणादुन्मत्तवचो गोप्यो जाताः । कृष्णान्वेषणे कातरा अपि, दीना अपि, जाताः । तनुर्वाक् श्रान्ता । मनसि तु त्रयो वर्तन्त इति । प्रथमस्वापगमे द्वितीय आविर्भूत इत्याह लीला इति । भगवत्स्तास्ताः पूर्वमुक्ताः कृताश्च तदात्मिकाः सत्यः अनुचक्रुः । उन्मत्तवच इति छांदसो हस्तः । अथवा इति पूर्वोक्तमुन्मत्तवचः । एतावदिति । ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कातरा जाताः इति । भगवतो लीलाः पश्चिधाः स्वाभाविक्यतासामपि भेदाः तास्ताः । युक्तव्यायमर्थः । भगवति हृदि समाविष्टे लीलाभिः सहिते यदा यदा भगवानवतरति, तदा तदा पूतनासु पयःपानादिकं करोति, तथैव संवत्सरलीलायां पुरुषोत्तमादिषु प्रसिद्धिः । एतासामपि मनसि आविर्भूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति । भावनवैवाविर्भूत इति अनुकरणमात्रं कृतवत्यः ॥ १४ ॥ भक्त्यातिमत्ताल्लावर्गीपन्मत्तास्तु रोपतः । द्वेषभावं समाश्रित्य क्रीडन्त्यो जातमत्सराः ॥ १ ॥ सत्त्वादिगुणभावेन नवलीलाः प्रपेदिरे । अतो न न्यूनभावोऽत्र क्षाविष्टाः क्षफटादिभिः ॥ २ ॥ सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा पादस्पर्शेच्छया पुनः । उल्लखलादिभावोऽपि तत्सम्बन्धप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

कस्याञ्चित्पूतनायन्याः कृष्णायन्यपिवत्स्तनम् ।
 तोकायित्वा रुद्वन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥
 दैत्यापित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ।
 रिङ्गयामास काप्यंग्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥ १६ ॥
 कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्यश्च काश्चन ।
 वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु वकायतीम् ॥ १७ ॥
 आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ।
 वेणुं कणन्तीं क्रीडन्तीमन्याःशंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥
 कस्याञ्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापराननु ।
 कृष्णोऽहं पश्यत गर्ति ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

प्रथमतो भगवच्चरित्रं पूतनामुपयःपानमिति, काचित्पूतना भूता जाता, अन्या 'अहं कृष्ण' इत्युक्तवती, तदा तामङ्गे भगवद्बुद्ध्या अगृह्णात् । ततस्तस्याः पूतनायन्याः कृष्णायन्ती स्तनमपिबत् । तस्यास्तु मरणभावना न स्थितेति, सा न मृता । नाप्यनुकर्णं कृतवती । कृष्णायन्ती च स्तनमात्रमेव पिबति । अलौकिकसामार्थ्याभावात् इति स्तनपानमात्रमुक्तम् । अमङ्गलतानिश्चये च शकटमङ्गलीलामाह तोकायित्वेति । तोकवदाचरति । आत्मानं तोके मन्यते वा, तोकवदात्मानं कृत्वा वा । शकटायतीं शकटवत् स्वितां, अहन् ताडितवती ॥ १५ ॥

तृणावर्तलीलामाह दैत्यापित्वेति—दैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णसार्भं बाल्यं भावयन्ती, कृष्णार्भभावनां तामेका आत्मानं दैत्यापित्वा जहार । काऽपि अंग्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः रिङ्गयामास चलितवती । यथा बाल्ये मुग्धप्रसीतवत् घोषघोषरुचिरं भगवान् गच्छति । पूर्वश्लोके चतस्र उक्ताः लीलाद्वयेन, तास्तामसतामसः । अत्र तिस्र एव राजसतामस इति । चरित्रलीलायामुक्ता विशेषा अत्राप्यनुसंधेयाः । अथवा युगलास्तिस्रो निरूपिताः । गुणातीता त्वेका । पुनः प्रकारान्तरेण बह्व्यः एकभावमापन्नाः भगवदिच्छया प्रदानगुणभावं प्राप्य रजसा अनेकधा विविक्ताः बहुरूपा जाताः ॥ १६ ॥

बुन्दावनक्रीडायां वत्सपालकरूपा जाताः । तत्र प्रकारमाह कृष्णेति—द्वे कृष्णरामायिते, कृष्णरामवत् जाते । काश्चन गोपायन्यः । गोपा अत्र बालकाः । जातिशब्दोऽयम् । वत्सरूपाश्च काश्चन जाताः । चकारेण समुचिताः । अन्या पुनर्वत्सायिता, वत्सामुखदाचरती । तां मृती च जाता । कृष्णायिता अर्थात् चकारात् फलानि पातयन्ती च । अन्या पुनः वकायन्तीं मृती जाता । वत्सवधो लोके बलमग्नकृत इत्यपि प्रसिद्धः । 'प्रलम्बो निहतोऽग्नेन वत्सको धेनुकादयः' । अत उभयोर्मध्ये एका वकायतीम्, अन्या वत्सायतीम् ॥ १७ ॥

ततःपरं गोपरूपेण बुन्दावनलीलामाह आहूयेति—गोरूपाः काश्चन जाताः, गोपालरूपाः काश्चन । तत्र यद्वत् कृष्णः दूरगाः गाः आहूय वेणुकणनं करोति, एवं दूरगा गोपीराहूय तं कृष्णमनुकुर्वती काचित् जाता । ताम् वेणुं कणन्तीम्, ततो नानाविधक्रीडां कुर्वन्तीं अन्याः गोपायिताः साधु साध्विति शंसन्ति ॥ १८ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलां कृतवती, तदाह । कस्याञ्चिदिति—अत्रापि पूर्ववत् युगलास्तिस्रः । चतुर्थेया । कृष्णरामायिते द्वे युगले ।

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तन्नाणं विहितं मया ।
 इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्युभिदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥
 आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां वृष ।
 वृष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डघृक् ॥ २१ ॥
 तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।
 बध्नुं व्याम्बपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥
 बद्धान्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र सुखलले ।
 भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥
 एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरुन् ।
 व्यचक्षत वनोद्देशो पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

साध्वान्सनसहिता वेषुनादनपरा च तृतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां खड्गं
 स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, ततोऽन्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे ललितां मतिं
 पश्यतेति । दोषाभावार्थमाह तन्मना इति ॥ १९ ॥

पूर्वं कायिकीं चेष्टां केवलां कुतवती । इदानीं वाचा सहिताम् । पुनः प्रकारान्तरेण चातुर्विध्य-
 माह मा भैष्टेति—एवैव निर्गुणा काश्चन गोगोपगोपीरूपा जाता वृष्टिमीता इव । तदा वात-
 वर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट, मया तन्नाणं विहितं इत्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती, पूर्व-
 वत् स्थापयन्ती, ऊर्ध्वं निदधे । गोवर्द्धनवत् धारितवती, यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ २० ॥

सारिव्याभेष्टामाह आरुह्येति—एकामारुह्य, पदा च आक्रम्य, शिरसि पादाघातं कृत्वा ।
 वृषेति सम्बोधनं विश्वासाय । एषा लीला कठिना । उपरि वृक्षशाखामवलम्ब्य वा तथा
 कुतवती । हे वृष्टाहे कालिय । इतो गच्छ । यतोऽहं खलानां दण्डघृक् जातः । ननु इति सम्बो-
 धनं अमारणार्थम् ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाचेति—राजसी पुनस्तत्रैका जाता । उवाच च वक्ष्यमाणम् । गोरूपाः काश्चन ।
 गोपरूपास्तथापराः । एका तु कृष्णरूपा आह—हे गोपा उत्खणं दावाग्निं पश्यतेति । विरहेण दा-
 वाग्निं दृष्टवती, भावनया वा तथा भानम् । क्रीडा सर्वापि भगवद्रूपा तत्र तत्राविशतीति दावाग्नेरपि
 दर्शनम् । अन्यासां विशेषाकारेण तस्यां भगवद्भावाभावात् न तत्प्रार्थना । एवमेव वातवर्षस्थ-
 लेऽपि । अतिमचानामेव भगवद्भावेन तल्लीलावेशात् तस्य एव दर्शनमिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

तामसीमाह बद्धेति—उल्लखले कयाचिद्बद्धा स्रजा मालया, उल्लखलस्थानीयापि काचित् ।
 अन्या तु यशोदारूपा । तदा भीता सती सुदृक् उत्तमदृष्टियुक्ता आसं पिधाय, हस्तेन सम्पूर्णं
 मुखमाच्छाद्य, भीत्यनुकरणं भेजे । अत्र क्रमे गुणा एव प्रयोजकाः तत्तदधिकारानुसारेण तत्त-
 ल्लीलाः प्रादुर्भवन्ति । भगवद्दर्शिकरणान्ता च लीला । अन्वधान्ते उल्लखललीला न कृता स्वाभावतः
 परं कर्तव्यमस्तीति लीलाया विरातेः । एवं लीलाभावमुपपाद्य भगवद्भावे वक्तव्ये भगवतो भीति-
 विडम्बनलीलायां सर्वालीलास्तिरोहिताः । ततः पूर्ववत् पुनः प्रश्न एव स्थितः । तस्य संवेदनपूर्वक-
 त्वात् । एतस्यावेशेन जातमिति संवेदनराहित्यम् । अवस्त्वस्य नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पूर्वं तु 'इत्युन्मत्तवच' इति वचनमेवोपसंहृतम्, न तु प्रश्न उपसंहृतः । अत इदानीं मध्ये लीला-
 भूत्वा तस्मास्तिरोधाने पुनरेव वृन्दावनलतास्तरुन् कृष्णं पृच्छमाना जाता इत्याह एवमिति—

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनुर्महात्मनः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाभोजनार्काकुशयवादिभिः ॥ २५ ॥

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः ।

वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समञ्जवन् ॥ २६ ॥

कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।

अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

तदा पुनरनुचरे प्राप्ते भगवानाविशन् मोहं दूरीकृत्य सर्वं ज्ञापितवानित्याह व्यचक्षतेति । तापा-
पनोदार्थ एव त्रयम्, अन्येषां लीलावेशो भगवदावेशश्चेति । तत्र प्रश्नोऽन्तरङ्ग इति स एव सर्व-
ज्ञानघटे । वृन्दावनलताः तरुन् कृष्णं पृच्छमाना जाता इति । ततो वनोद्देशे वनभूमौ भगवतः
पदानि दृष्टव्यः । परमात्मन इति । पदानां परमपुरुषार्थता सूचिता । भगवदावेशे हि सर्वज्ञता
भवति । तेषाञ्च कार्यं भगवत्पददर्शनम् । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति धृतर' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः । तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्त
इति तेषां याथात्म्यज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथमं आहुः पदानि व्यक्तमेतानीति-एतानि
पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । चिह्नैः पदानां विशेषज्ञानम् । चिह्नान्येव कथं
भवन्तीत्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान् वा ब्रह्मरूपः तस्य तत्-
त्कार्थं पदे चिह्नानि भवन्ति, प्रकृतेऽपि तेषामुपयोग इति तदभिव्यक्तिः क्रियते । तानि चिह्ना-
न्याह लक्ष्यन्त इति । अनुमीयन्ते पदानि । असाधारणधर्मैः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थः प्रसिद्ध इति
सम्मतिः । ध्वजस्य स्वापनं भक्तानां निर्भयवासार्थम् । अम्भोजस्वापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्रस्वापनं
रक्षायै । मनोनिग्रहार्थं अङ्गुलिस्वापनम् । कीर्त्तिसिंहास्यं यवः । वज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते,
पापपर्वतादिनिराकरणार्थाः ॥ २५ ॥

एवम् असाधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य, तन्मार्गेण गता इत्याह तैस्तैरिति-ज्ञानं क्रियापर्व-
वसायीति क्रिया निरूप्यते । तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः जाताः, पदान्यन्विष्य तत्पदवीं गता
इत्यर्थः । मध्ये तासां प्रतिबन्धमाह वध्वा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न स्यात्, गच्छेदुरेवा-
न्तिकम् । दोषवशाच्च परं कुण्ठिता भवन्ति । तदाह । वध्वाः कस्याविद्भोपिकायाः पदैः सुपृक्तानि
पंक्त्याकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा तानि विलोक्य च आर्ता जाताः । तदा अन्योऽन्यमेवाञ्जवन् ।
ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिता जाताः । अन्यथा शीघ्रगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् २६

तासामग्रयावाक्यान्याह । कस्याः पदानीति-पुरुषोऽत्र न संभाव्यते, नापि ग्रामान्तरस्त्रियः,
अतोऽस्मन्मध्य एव कस्याश्चिद्भविष्यन्तीति । अयं प्रश्न इतरपरिच्छेदेन विशेषज्ञानार्थः । नत्वत्र
पदे लक्षणानि सन्ति । वकाराद्भगवतः तस्याश्च श्रेष्ठाज्ञापकानि चिह्नान्यप्युच्यन्ते । सा हि नन्द-
सूनुना सहैव याता । अन्यथा भगवान् न गच्छेत् । तथैव प्रायेण नीतः । स्वापेक्षया तस्या मह-
ज्ञान्यमाहुः । अंसे न्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्यां । प्रकोष्ठभागो भगवदीयः करतलादवर्चीनीनामगः ।
तावता करेण कचित्सम्बन्धः सूचितः । तावदेव नैकञ्च पदयोरिति । किञ्च, मध्ये तयोः रसावि-
र्भावोऽपि जायत इति दृष्टान्तेनाहुः करेणोः करिणा यथेति । करेणोरंसे करिणा यथा हस्तः
प्रसार्यत इति । करेणुः स्त्री, तस्या अंसे यथा करी हस्तं प्रसारयति, तदा पदानि मिलन्ति, सं-
सृज्य भवति, उद्गृह्णन्ती वा भवति । स्वर्णसुखमेव प्रधानमिति गजो दृष्टान्तिकृतः ॥ २७ ॥

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः। यज्ञो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः २८
 धन्या अहो अमी आल्यो गोर्विदांश्च जरेणवः ।
 यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मुध्न्यधनुस्तये ॥ २९ ॥
 तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत् ।
 यैकापहृत्य गोपीनां रहो सङ्केञ्च्युताधरम् ॥ ३० ॥
 न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।

एवं त्रिविधा गोपिका उक्ताः । गुणातीताया वाक्यद्वयमाह । दोषाभावप्रतिपादकं गुणप्रतिपादकं च । तामसतामसी भगवदाविष्टा न भवतीति । अनयाराधित इति द्वाभ्यां—तत्र प्रथमं तथा सह विशेषरमणे तस्या भार्ग्यं तस्याः पुण्यं हेतुत्वेनाहुः । अनया हरिर्नूतमाराधितः । यद्यप्यस्माभिरप्याराधितः, तथापि नूनं नाराधितः । भगवदनाराधकैरपि फलत्वात् भगवतः सम्बन्धसम्भवात् । आराधिते तु फलं स्वयं भवति । तत्रापि तारतम्यम् । ननु तुल्यकर्मणां मध्ये कथं अवान्तरभेदः, तत्राह भगवानिति—सामग्रीभेदात् कर्माणि सर्वत्र विलक्षणानि भवन्ति । तदवान्तरवैलक्षण्यं स एव जानाति । अतस्तथा फलनिरूपको जातः । ननु तथापि वयं तथा न ज्ञापनीयाः, दुःखसाधकत्वादिति चेत्, तत्राहुः हरिरिति—स हि सर्वदुःखहर्ता, वैलक्षण्यज्ञापनार्थं तथा बोधितवान् । ननु भक्तिः तुल्येति कथं मत्तनुसारेण तुल्यं फलं न कृतवान्, तुल्यफलत्वेन कर्म कृतः स्वीकृतवान्, तत्राहुरीश्वर इति—कदाचिद्भक्तिगुरुरीकरोति, कदाचित्कर्म, कदाचित् स्वेच्छां । न हीश्वरो नियन्तुं शक्यः । अस्मान् भक्तिमार्गे योजयति, न कर्ममार्गे इति । अत एव नः अस्मान् विहाय गोविन्दः साधारणेंद्रोऽपि रहः एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् । कामरसः स्त्रीसमूहापेक्षयाप्येकस्मामेव मूलवतयौत्पद्यते । तथा करणे प्रीतिर्हेतुः । प्रीतौ भक्तिः कर्म वा ॥ २८ ॥

एवं तस्या भार्गवमभिनन्द्य मात्सर्येऽपि गूढे तथा वचनं भवतीति स्वभाग्याभिनन्दनमप्याहुः । धन्या इति—अहो आश्चर्यं, हे आल्यः सख्यः, अमी अग्निरेणवो धन्याः । मात्सर्याभावात् चैतदुच्यते । यथा रेणवः, तथा सेति विश्वासार्थं अप्रतारणार्थं च संवोधनम् । अनेन रेणूत्कर्षेण रेणव एव धार्याः स्वदोषनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं भवति । पूर्वमत्रैव ते रेणवः स्थिताः, न तदा तेषामुत्कर्षः, यदा पुनश्च रेणवसम्बन्धः तदा धनमर्हन्तीति । धनं कृष्णः, यथेन्द्रो देवानाम् । यथा धनेन सर्वविषयप्राप्तिः, एवं प्रभुणापि । तेषां धनवत्त्वमुपपादयन्ति यानिति । ब्रह्मा ईशो रमा च देवतारूपा पालिका भक्तिः । तेषां स्वस्वाधिकारे दोषसंभवात् तन्निवृत्त्यर्थं मूर्ध्नि दधुः । ब्रह्मानन्दरूपाया निवृत्त्यर्थं देवतापदम् । अतः कारणादेतद्वारणेन वयमपि निर्दुष्टाः नीयमानगोपिकास्तुत्या भविष्याम इति ॥ २९ ॥

अन्या रजःप्रकृतय आहुः तस्या इति—भगवच्चरणारविन्दरजसाधैव, परमस्त्राः गोपिकायाः अमूनि पदानि सङ्के गच्छन्त्याः नोऽस्माकं क्षोभं कुर्वन्ति । तत्राप्युचैरत्यर्थम् । नन्वेकाकी भगवान् गच्छेत्, तदपेक्षया ससहायो भक्तिमार्गे युक्त इति चेत्, तत्राहुः । यद्यस्मात् गोपिकानां सर्वासांमेव भारूपमप्युताधरं ता विहाय एकैवोपभुङ्क्ते । तत्रापि रहः एकान्ते तासामनुज्ञाप्यतिरेकेण । ननु विरतो भगवान् बहुस्त्रीसम्बन्धाद्भविष्यति, कुतः सा भोक्ष्यते, तत्राहुः अच्युतेति—स हि पूर्णकाम एव, न तस्य च्युतिरस्ति ॥ ३० ॥

अन्याः पुनस्ततोऽपि खेदं कृतवत्य इत्याह न लक्ष्यन्ते इति—अहो किमिति विचार्यते । अचरामृतं पिबतीति । एतावत्दूरे समागतानि तस्याः पदानि अग्रे न लक्ष्यन्ते । न च वक्तव्यं समी-

खिद्यत्सुजाताङ्गितलामुन्नित्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ।

प्रपदाक्रमणे एते पश्यताऽसकले पदे ॥ ३२ ॥

केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।

तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

रेमे तथा चात्सरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ।

कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥

श्रीशुक उवाच—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विधेतसः ।

चीनं जातमिति, तत्राहुः । तस्याः तृणाङ्कुरैः खिद्यत् पादतलं जातम् । तदा तादृशीमुन्नित्ये, ऊर्ध्वं नीतवान् । कटिभागे स्कंधभागे वा । वस्तुतस्तु हस्ताभ्यामेवोद्धृतवानिति सुतरां खेदे हेतुः । ननु कथमेवं करिष्यतीत्याशङ्क्याहुः प्रेयसीमिति—साऽप्यत्यन्तं प्रिया, स्वयमपि तस्याः प्रियः । अतो ज्ञायते न सा स्कंधमारूढा, किन्तु केवलमुन्नित्ये ॥ ३१ ॥

किञ्च । तेन प्रकारेण न बहुदूरे गमनं सम्भवति । अतः क्वचिद्विश्रम्य पुष्पावचयमपि तदर्थं करोतीत्याहुः अत्रेति—प्रसूनानामवचयो वृक्षादुत्तारणम् । न च स्वार्थं भविष्यतीति शङ्कनीयम् । सा हि भ्रान्ता । अतः प्रियार्थ एव । सा तु कर्तुमशक्यैव । तदाहुः प्रेयसा कृत इति । सा हि भगवदपेक्षया सर्वा प्रपदाभ्यामुत्पातुमप्यशक्ता । अतः प्रेयसैव कृतः । यतः प्रपदाक्रमणे पादाभ्यामेवाक्रमणं यथोक्तम् । अत एवासकले, पार्श्वभागो नाभिव्यक्त इति । पश्यतेति सन्देहाभावार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

ततोऽप्यन्या अधिकमेव सूचयन्त्य आहुः केशप्रसाधनमिति—नखैरेव केशानां प्रसाधनं, वेण्याकारेण आपीढाकारेण वा । तु शब्दोऽन्यथापक्षं व्यावर्त्तयति । न यत्र हानोपदेशः सम्भवति, तदाहुः कामिन्याः कामिनाकृतमिति । एतत् उत्थायापि भवति । चूडार्थां पुष्पप्रवेशनं तु उत्थिते न भवति । क्रोडे पुष्पाणि स्थापयित्वा क्रमेण तानि निवेशनीयानि । अतः तानि चूडयता इहोपविष्टम् । ध्रुवमिति सत्यम् । कान्तामुपकान्तासमीपे । कान्तामुद्दिश्य वा । तथैवाकृतिर्दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

एवं रसार्थं तत्त्वानयनं सामग्रीसम्पादनमलङ्कारणं चोक्तम् । यदर्थमेतावच्चदाहुः रेम इति—पुष्टत्वात् कामस्य आत्सरतः तथा च सह रेमे । चकारात् लक्ष्म्या च । अन्तःप्रविष्टाभिर्वा । सापि रेम इति वा । आत्मन्येव रतिर्यस्य । तेन निष्काम एव तस्या वधेच्छं कामं पूरितवान् । अस्यामपि दशायामात्सरत एव, रसाधारत्वाय तस्यामात्मानं स्थापितवान् । आत्मन्येव मुख्यं रतिः आत्मन्येव रमणं क्रीडा च यस्य । यतः अखण्डितः इन्द्रियैरन्तःकरणैर्विषयैर्वा । यदि स्थानन्दोऽन्यत्र गच्छेत् तदान्यत्ररतो भवेत् । ननु कथमेवमसमीचीनस्थाने एतावता प्रयासेन एवं रमणं कृतवानिति, तत्र प्रयोजनमाहुः कामिनां दर्शयन् दैन्यमिति—कामिनस्त्वेवमेव दीना भवन्ति । ‘कामार्ता हि कृपणा’ इति तेषामनुकरणं करोति । अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात् । प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याहुः स्त्रीणामिति—स्त्रीणां च दुरात्मता प्रदर्शिता । न तासां काचिदशक्तिरस्ति, नापि सौकुमार्यम्, किन्तु वशीकृते पुरुषे दौर्गम्येव कुर्वन्ति । ‘शालावृक्षाणां हृदयान्वेता’ इति । अत उभय-लोपनार्थमेवं रेमे ॥ ३४ ॥

एवं सर्ववस्तुवाथात्म्यस्फुरणं भगवदावेशाच्चासां निरूपितमुपसंहरति । इत्येवमिति—एवं

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ।

हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥

ततो गत्वा वनोद्देशं दत्ता केशवमब्रवीत् ।

न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुहतामिति ।

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा बधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

प्रकारेण भगवल्लीलाः प्रदर्शयन्त्यः चैरुः गतिं कृतवत्यः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति ।

न हि ताः शास्त्रेण भगवदीया जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्वमुपपद्यते ।

किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति, किन्तु विचेतस एव । अथवा एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो

जाताः प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नाग्रे गतिर्न वचनानि । एवमेतासां स्वरूपं

निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धैः त्रिभिः । “दोषोऽभिमानवचनं

वचनोत्तरमेव च । पूर्ववच्च तिरोभावो विज्ञेयं दोषदर्शने” । यां गोपीं पूर्वमजातदोषां

अनयत् । यतः कृष्णः सदानन्दः, तस्यामानन्दं स्थापयितुम् । अन्यास्तु स्त्रियो जाताः ।

सा तु मुग्धैव गोपी । अतस्ता वने विहाय तामनयत् । वनस्थानां विवेको भवतीति ॥ ३५ ॥

स्वयं त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्याद्यधिकारिणः ।

बुद्धिं सा नाशयामासुः साप्यन्येवाभवत्ततः ।

तदाह—सा च तदा सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं मेन इति । चकारः पूर्वसमुच्चयार्थोऽप्यर्थः । तदेति ।

पूर्वं तस्यास्तथात्वं न जातमिति । अनेन समुदायदोषेण न भगवांस्त्यजति, किन्तु प्रत्येकदोषेणेति

ज्ञापितम् । तस्यास्तथा दोषहेतुः हित्वेति । कामयाना अपि सर्वाः गोपीः हित्वा असौ मां

भजत इति । तत्रापि प्रियः, यथैव मम प्रीतिर्भवति, तथैव करोति । न तु कश्चिदप्यप्रियविषयः ।

अतोऽहं वरिष्ठा । अन्यथानुपपत्त्या तथात्वं कल्प्यते ॥ ३६ ॥

दोषाभावेनैवोचमता, न तु धर्मान्तरेण, अतस्तस्या भ्रमः, आंताया वाक्यमाह ततो गत्वेति—

ततो भोगस्थानादग्रे गत्वा । वनोद्देशमतिरमणीयं । स्वार्थमर्थं गच्छति, न तु मदर्थम् । ततश्चान्यार्थं

मया कथं खेदः प्राप्तव्य इति दत्ता । तादृशमगवत्कृपायामनधिकारिणी प्राप्तप्रसादेन जाता

जीर्णा ब्रह्मादिभ्योऽपि मोक्षदातारं देहेन्द्रियादिसर्वरहितं परमानन्दरूपं केशवमब्रवीत् । तस्या

वाक्यमाह न पारय इति । अहं चलितुं न पारये । तथापीदृशं श्रान्तव्यमिति चेत्तत्राह ।

यत्र ते मनः, तत्र मां त्वमेव नय ॥ ३७ ॥

तदा भगवानतिचतुरः तद्वाक्यस्योत्तरमाह एवमुक्त इति—प्रियेति कृत्वा उत्तरमुक्तवान् । उत्त-

रमाह स्कन्धमारुहतामिति । एषा हि नृत्यं कर्तुं बाञ्छति । स्वान्तरगतं रसमभिनेतुम् । तद्गमौ

पदस्थापने ऊर्ध्वभावाभावात् रसः व्युत्थो भवेत् । अतः स्वस्कन्धमेवारुहतामिति । स एवात्यन्तं नट-

तटुः यः स्वस्कन्धमारुह नरीनर्ति । अशक्यं क्षुपदिशति । प्रार्थितं तथेति । भगवतो हि मनः अलौकिक-

रसाभिनयने, तद्गमौ पदस्थापने न भवति । अशक्ता चेत् कथं वदेत् । अतो मम तत्रैव मनः । यदि तदा

करिष्यति, तदा नेष्यामीति । नक्षत्रधिकारी नेतुं योग्यः । भगवांस्तु नान्यथा वदतीति न स्वस्कन्ध-

सम्भावना । तथा तु मोहवशात् तथैव बुद्धम् । ततो मोहवशात् तथा चिकिर्षमाणां तां दृष्ट्वा ततो-

प्यन्तर्दधे यतोऽयं कृष्णः सदानन्दः । ततः पूर्ववदेव सापि जातेत्याह सा बधूरन्वतप्यतेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ।
 दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥
 अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विचेतसः ।
 ददशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४० ॥
 तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
 अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥ ४१ ॥
 ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाज्यते ।

वधुरिति सा अनन्यपूर्वा व्रतमध्यस्था तत्रापि गुणातीता अतः अन्वतप्यत अनुतापं कृत-
 मती ॥ ३८ ॥

न केवलमंतरनुतापः किन्तु तज्जनितो बहिरपि विलापो जात इत्याह । हा नाथेति—हा इति
 पश्चात्तापे, अनुक्तं कृतमिति । तथापि हे नाथ स्वमेव स्वामी । अतो दोष एव दूरीकर्तव्यः न तु
 त्यक्तव्या । ननु दूरे स्थित्वा पालनं करिष्यामीति चेत् तत्राह रमणेति । स्वमेव रतिवर्द्धको भोक्ता
 भोग्यरूपाश्च वयं । अतो निकट एव स्वातन्त्र्यमिति भावः । नन्वनुरोधेन केवलं पालनं करिष्यामि
 भोक्तुरिच्छामावात् । न हि भोग्येच्छया भोक्ता भुङ्क्ते तत्राह प्रेष्ठेति । न ह्यन्यः प्रीतिविषयोऽस्ति
 येन जीविष्यामि । अत्यन्तं व्याकुलाया वचनमाह क्वासि क्वासीति । मोहवशात् अन्धा
 पतिता च जाता तत उत्थापनार्थं संशोधयति महाभुजेति । महान् भुजो यस्य । महती क्रिया-
 शक्तिः । अतो दोष एव दूरीकर्तव्यो नृत्वं, यतोऽहं दासी, तत्रापि, ते तवैवाहं दासी, स्वभावत
 एवाहं कृपणा, अनालोचितयाचिका, अतो मद्वचनान्मान्यथाभावः कर्तव्यः । एवं प्रार्थनयां पर-
 मकृपालुस्ताम्रतयाप्य स्वस्यां कृतवान्, अदृश्यरूपेणैव । तदा पुनराह । हे सखे, स्पर्शेन स्वधर्मो-
 पात्ससन्निधिं दर्शय । वर्तसे निकटे, तथापि यथा साम्निध्यं दृष्टं भवति, तथा कुरु । एवमेव वदन्ती
 स्थिता । भगवानपि तत्रैव स्थितः ॥ ३९ ॥

ततो यज्जातं तदाह अन्विच्छन्त्य इति—पूर्वोक्ता गोप्याः भगवन्मार्गमन्विच्छन्त्यः अविदूत
 एव तां ददशुः । तासां क्रोधाभावावाह दुःखितामिति । न हि दुःखितायां क्रोधो भवति । दुःखे
 हेत्वंतरनिराकरणावाह प्रियविश्लेषमोहितामिति । भगवत एव विश्लेषेण परममोहं मूर्च्छां
 प्राप्ताम् । सापि तासां सखी । अतः सरूपभावेन बह्व्यः तां प्रबोधितवत्यः । “न दुःखं पंचभिः
 सहेति” । पूर्वमेताः भगवानेवमेव कौतुकार्थं गतः न त्वसादोषेणेति ज्ञातवत्यः । अन्यथा दोष-
 निराकरणार्थमेव यतः कृतः स्वात् । स्वदोषपरिज्ञानं च भगवत्कृपयैव भवति, न स्वत इति
 ज्ञापयितुं सा नीता, पश्चात् त्यक्ता कथनार्थमेव ॥ ४० ॥

अतो भगवद्विच्छया सर्वं कथितवती । तत्र वक्तव्ये यत्प्रयोजकं तदाह तथा कथित-
 मिति—मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्यादिति तथा कथितं यद्यपि बहुव श्रुतं तत्रै-
 तावानर्थो निर्धारितः । सम्माननं यत्प्राप्तं तन्न स्वगुणैः, किन्तु लक्ष्मीपतेरेव गुणैः, लक्ष्म्यंशा
 एता इति । दौरात्म्यात्स्वधर्मादेव अवमानम् । चकारात् खेदभ्रमादयः । एवं भगवतः अलौकिकं
 सामर्थ्यं दृष्ट्वा परमं विस्मयं प्राप्ताः । एवं तद्वाक्यैः पदार्थनिर्धारो जातः । अन्वेषणादिना भग-
 वात् न प्राप्तव्य इति ॥ ४१ ॥

अतः परं भगवत्प्रसादे को हेतुरिति विचार्य सर्वपरित्यागेन देहपरित्यागपर्यन्तं साधनमिति

तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्तुर्हरेः ॥ ४२ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विषेष्टास्तदात्मिकाः ।

तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४३ ॥

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्याः कृष्णभावनाः ।

समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥

निश्चित्य, तथा कृतवत्य इत्याह । तत इति—ततो वनमविशन् । मोहनिवृत्त्यर्थं वनप्रवेशः । वनं गतानामपि चेन्मोहः तदा किं वनप्रवेशेनेति । चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाष्यते तावद्दूरमेव गताः । अतिनिविष्टवर्नं तु न प्रविष्टाः । यदा पुनर्गाढे वने अन्तश्चन्द्रकिरणा न प्रविशन्ति तदा तत्र तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्तुः निवृत्ता जाताः । ननु प्रथमं यदुद्योगेन वनं गताः तदकृत्वा कुतो वा निवृत्ता इत्याशङ्क्याह हरेरिति । हरेः सकाशात् हरेः सम्बन्धिन्यो वा ततः अन्धकाराभिवृत्ताः ४२

न हि भगवदीया अन्धकारं प्रविशन्ति । भगवतैव निवर्तिताः निवृत्ताः चेत् गृहं गता भविष्यन्तीत्याशङ्क्यामाह तन्मनस्का इति—ता नात्मागाराणि सस्मरुः । आत्मानं देहमगारं गृहम् । तत्सम्बन्धिनि च वस्तुनि स्मृतवत्य एव न कुतो गमिष्यन्ति । अस्मरणे हेतवः । तन्मनस्का इत्यादिभिः पञ्चभिः पदैः पञ्च निरूप्यन्ते । स्मृतिर्मनसि जायते तन्मनस्तु केवलं भगवत्येव अतस्तन्मनस्काः भगवन्मनस्का न सस्मरुः । अन्यद्वाराप्यस्मरणार्थमाह तदालापा इति । अन्या अपि चेदन्यवार्ता कुर्युस्तदा तत्प्रसंगात् गृहादिस्मरणं भवति । सर्वा एव तस्मिन् भगवत्येवालापो यासाम् अतोऽन्यतोऽपि न स्मरणम् । ननु दैहिकी क्रिया क्षुत्पिपासाकृता आवश्यकी तथा देशादिस्मरणं भविष्यतीति चेत्, तत्राह तस्मिन्नेष्टा इति । तस्यैव भगवतः पूर्ववच्छेष्टाविष्टाः । ननु तथापि सर्वज्ञानेष्वात्माशः स्फुरति, घटमहं जानामि, पटमहं जानामीति । अतः कथमात्मस्फूर्तिस्तत्राह तदात्मिका इति । स एवात्मा यासां सर्वदा कृष्णात्मभावनेव चित्ते सहजा तासाम् । अत आत्मत्वेन भगवानेव स्फुरति इति न देशादिस्फुरणम् । ननु सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधिका इति अदृष्टवशात् कथं न स्मृतिस्तत्राह तद्गुणानेव गायन्त्य इति । यदि तूष्णीं तिष्ठेयुः, भवेदपि स्मृतिः अन्यासक्तास्तु ताः कार्यान्तरपराः । यतस्तस्य भगवतो गुणानेव गायन्ति । गुणैः कृत्वा दुरदृष्टं च नश्यति । अतो नादृष्टद्वारापि स्मृतिबोधः ॥ ४३ ॥

तर्हि किं जातं इत्याकाङ्क्षायामाह पुनः पुलिनमागत्येति—पूर्वं पुलिने स्थिता यत्र तत्रैव पुनरागताः । ननु विषेष्टरहिताः कथं तत्रागतास्तत्राह कृष्णभावना इति । कृष्ण एव भावना यासाम् । तेन भगवदिच्छया भगवत्प्रेरणया तत्रैव स्थाने भगवान् रतिं करिष्यतीति निश्चित्य, तत् स्थानमस्माकं हितकरमिति तत्रैवागताः । ततः कस्या वा भाग्यवशात् स्नेहेन कृपया वा आगच्छेदिति संदेहात् समवेता जाताः । तदा साधनान्तरमलभमानाः कृष्णं सद्भानन्दं जगुः दोषनिवारणे हरिगुणगानमेव साधनमिति । निवृत्ते पुनर्दोषे स्वयमेव यासतीति तदागमनकाङ्क्षया जगुः ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र त्रिविधा नवधा गुणैः ।

समुदायेन भिक्षा वा गतगर्वा असाधनाः ॥ १ ॥

हरेर्गानं प्रियं मत्वा जीवनार्थमपि प्रियाः ।

स्वसंदेहात्तु मिलिता जगुर्नानाविधैर्गुणैः ॥ २ ॥

श्रीगोपीगीतम् ।

श्रीगोप्य कृष्णः—जयति तेधिकं जन्मना ब्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।

दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

अष्टाविंशे हरेर्गानं स्वभावादपराधतः । कृतावज्ञा गोपिका हि स्तोत्रं चक्रुरितीर्यते ॥ १ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्याधिकारतः । एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्द्वेरेः प्रियाम् ॥ २ ॥

राजसी तामसी चैव सात्त्विकी निर्गुणा तथा । एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्यो निरूपिताः ॥ ३ ॥

तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुर्गुणाम् । गुणातीताः सात्त्विकीश्च तामसी राजसीस्तथा ॥ ४ ॥

कृष्णभावनया सिद्धा विशेषेणाह ताः शुक्रः । अनन्यपूर्विका एव पुनस्तिस्रो मुदा जगुः ॥ ५ ॥

सात्त्विकी तामसी चैव राजसी चेति विधुताः । सपूर्वाश्च ततस्तिस्रः तामसी राजसी परा ॥ ६ ॥

पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभिस्त्रिभिः । राजसी तामसी चैव सात्त्विकीति विभेदतः ॥ ७ ॥

अनन्यपूर्वा द्विविधा राजसी सात्त्विकी तथा । तमसा तामसी तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥ ८ ॥

अथवा प्रार्थनाद्यायाः सप्तान्ते द्विविधा पुनः । चतुर्थस्तु समास्तत्र तत एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥

तत्तद्वाक्यानुसारेण तासां भावो निरूप्यते । अन्यथानेकता स्तोत्रे प्रकारैर्नोपपुज्यते ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं राजस्यः काश्चन गोप्य आहुर्जयतीति मंगलार्थोऽत्र जयशब्दो यथा फलं साधयेत् स्तोत्रं तथा निर्विघ्नार्थः, अन्यथा क्रियामादौ न प्रयुज्यन्तात्, त्वदवतारेण ब्रजः सर्वोपि कृतार्थो वयमेव परमकृतार्था एवेति, यथा वयमपि कृतार्था भवामस्तथा यत्नः कर्तव्य इति वक्तुं ब्रजस्य तवावतारेण सर्वोत्कर्षो जात इत्याहुस्ते जन्मना ब्रजोधिकं जयतीति, सर्वोत्कर्षेण स्थितिर्जयः, अधिकजयो वैकुण्ठादप्युत्कर्षः, न हि वैकुण्ठे भगवानेवंविधां लीलां करोति, यद्यपि मथुरायां जन्म ज्ञातं तथापि तेन जन्मना न मथुरा सर्वोत्कर्षेण स्थिता किन्तु ब्रज एव, ननु भगवज्जन्मनः सर्वोत्कर्षहेतुत्वं न लोके प्रसिद्धमनन्यत्वेनैकत्वादतस्तादृश उत्कर्षहेतुर्वक्तव्यो यो लोके प्रसिद्ध इति चेत् तत्राह श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हीति, अत्र ब्रज इन्दिरा सर्वदा श्रयते इति भावेनाश्रयं कुरुते, वैकुण्ठे तु सैव नियता भार्येति न तस्याः सर्वदा श्रयणं कर्तव्यं भवति, इह तु तादृश्यो वयमनेका इति तस्याः स्वास्थ्याभावात् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरंतरं सेवते, अतो लक्ष्मीस्थित्या लोका उत्कर्षं मन्यन्ते सा पुनर्लक्ष्मीर्गोकुलाश्रया जाता, हि युक्तश्चायमर्थः, पतिव्रता हि सा, यत्र पतिः स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति भक्तेषु कृपां ख्यापयितुं, तदुक्तमुल्लसलप्रकरणे, तत्र उक्तायां सुतरामेवाश्रयत इति किमाश्चर्यम्? तव जन्मना ब्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीनोत्तमस्त्वय रमणे न कापि न्यूनता न वा लक्ष्म्या मनसि विपादः, अङ्गीकृतत्वात्, अतः कारणादसदर्थमागतेन त्वया दृश्यतामिदं गोकुलमेकदा द्रष्टव्यं, वाक्यार्थो वा कर्माग्रे वक्ष्यमाणः, तावकास्त्वयि धृतासवो दिक्षु त्वां विचिन्वन्त इति दृश्यताम्, एतादृशोऽनुचित इत्यनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति, लोका हि ब्रह्मादयस्त्वमवतीर्णो ब्रजे वर्तस इति निश्चित्य समायान्ति ब्रजस्थाः पुनरसदादयो दिक्षु विचिन्वन्ति, एवं महत्यनौषिती, ननु ब्रजस्थानां भक्तिर्नास्त्वन्यथा विरहे त्रिवेरक्षतो-
वका न पश्यन्तीति, पुक्तमिति चेत् तत्राहुस्त्वयि धृतासव इति, त्वदर्थमेव धृता असवः प्राणा ये, नैव त्वदनुपयोगं ज्ञासन्ति तदैव त्यज्यन्तीति भावः, अत एव त्वां विचिन्वन्ते प्राणाना-

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुया दृशा ।

सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

आसयितुं, अल्पविलम्बेऽपि प्राणा गमिष्यन्तीति, अन्यथा व्रजे गच्छेद्युः, प्रातस्त्वमेवायास्यतीत्य-
न्वेषणं व्यर्थमेव स्यात्, दिक्षु त्वदीयास्त्वयि सतीति महद् दैन्यं, अत एकवारं त्वदीयाः पश्येति
प्रार्थना, एवमेकया दर्शनं प्रार्थितं, दयितेतिसम्बोधनाद् भवदर्शनेन स्त्रीणां जीवनं युक्तमिति
निरूपितम्, यद्यपि भगवांश्चेत् पश्येत् तदा न कोपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् तथापि दैन्यं दृष्टात्मानमपि
प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना, एवं स्वदैन्यानाञ्चित्यादिनिरूपणेन तस्या राजसत्त्वं निरूपितम् ॥१॥

तामसी तु वधाभावं प्रार्थयितुमदर्शनस्य वधसाधकत्वमाह शरदुदाशय इति, शर-
त्कालीनो योयमुदाशयः पुष्करिणी तत्र साधु सम्बद्ध प्रकारेण जातं यत् सरसिजं कमलं
तदन्तर्बर्तिनी या श्रीस्तामपि मुष्णातीति तादृश्या दृशा दृष्ट्या हे वरद यो निहन्ति तस्य
किं वधो न ? अपि तु वधदोषो भवत्येव, येनैव साधनेन परस्य प्राणा गच्छन्ति तत्सम्पादन-
साधको घातको दोषभाग् भवति, अनेन भगवद्गुणैः सर्वघातुका निरूपिता, 'आयुर्मनांसि च दृशा
सह ओज आर्छ'दितिवाक्यात्, तथास्नानपि प्रायेण क्रूरदृष्ट्या पश्यसि, अन्यथा कथं प्राणवाधा
स्यात् ? रूपं त्वानन्दमयमिति तद्गुणैर्तदेव जीवयेत्, अतस्तदभावात् केवलं घातव्यसेव, किञ्च न
वयं वधाहोः यतो दासिकाः कुत्सिता दास्यः, न हि स्त्रियो प्रयोजिकाश्च हन्यन्ते, किञ्च वयं
शुल्कदासिकास्त्वं च सुरतनाथः, सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन तव सम्बोधनानि यथाधिकारं
नियतानि, यथा धर्ममार्गे हे धर्मपालक हे ब्रह्मण्य हे यज्ञेश्वरेत्यादीन्यर्थे हे लक्ष्मीपते सर्वसिद्धि-
देत्यादीनि तथा मोक्षे हे मुकुन्द हे योगेश्वर हे ज्ञाननिधे इत्यादीनि धर्मायुक्तोपायिभिरुच्यन्ते एव-
मसाभिरपि सुरतनाथेत्युच्यते, सुरतं सम्भोगो जगति यावानस्ति तस्य भवान् नाथः,
त्वदाज्ञाप्यतिरेकेण सुरतं जगति न प्रवर्तते । अतो ब्रह्मणा कामेन वा लोके सुरतप्रवृत्त्यर्थं वयं
शुल्करूपा दासिका दद्याः, शुल्कं मार्गनिर्वाहकं द्रव्यं प्रतिबन्धनिवर्त्तकं, सुरतं चेद् भवत्येव
निरुद्धं तिष्ठेत् तदा लोके रसो न भविष्यतीत्यस्मद्वारा त्वत्तल्ल लोके प्रसृतं भवत्विति वयमागताः,
तत् कार्यं दूरत एव स्थितं प्रत्युतासान् मारयसि, एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात्
तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत्, अतः सर्वथा यदर्थं वयं प्रेषितास्तु कर्तव्यं, अथवा यदाकदाचित्
कर्तव्यमिदानीं जीवयितव्या रूपप्राकट्येन, दृशो मारकत्वमुपपादयन्ति श्रीमुपेति, यस्तु चोरो
भवति स घातकोपि भवति, यथा यथा चौर्यं नैपुण्यं तथा तथा घातकत्वं, तदर्थमाहुः उदरश्री-
मुपेति, तत्रापि ये दुर्गजातास्तेतिनिपुणास्तत्रापि जलदुर्गजाः, तत् सरसिजं, तत्रापि ते दुर्म
एव तिष्ठन्ति, तत्रापि ते साधुजाताः प्रभवः, तत्रापि प्रकाशयति काले शीताशुषुद्रवरहिते, एवं
देशकालस्वरूपादिभिरशक्यचौर्यादपि पुरुषात् तदुदरवर्तिसर्वस्वनेतान्तःस्थितप्राणान् साधारण-
गोपिकादीनां नेष्यतीति किमाश्चर्यम् ? चौर्यं हि क्रियते बलिष्ठेनापकीर्त्यभावात् तदत्र तु न
भविष्यतीत्युक्तं किं वधो नेति, अथ वा, अदृशादर्शनेन दर्शनमदत्त्वा निघ्नतः किं वधो न ?
सुरतार्थमागताः, तद् गतं दूरे, अन्तरा मरणमुपस्थितं, तथा सति सुरतस्याप्रकटितत्त्वान् नाथत्व-
मपि न स्यात्, न हि योग्यधनिर्माणसमर्थोप्यश्वपतिरुच्यते, प्रकटयति चेत् तदा तथा,
किञ्च, अस्मद्वधे किमाश्चर्यम् ? तवादृशने लक्ष्मीरपि न तिष्ठेत्, तदाहुः श्रीमुपेति, उदरस्थिता
श्रीभेद् बहिरानीता तदैव म्रियते पुष्टत्वादात्मगर्भवत्, यद्यपि तस्या जीवने कालद्रव्यदेशवस्तुनि
बहून्येव सन्ति तथापि त्वदर्शने न जीवति तथा वयमपि, किञ्च त्वं सर्वेषां वरान् प्रयच्छस्वसास्तु

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमाकृताद् वैद्युतानलात् ।

वृषमयात्मजाद् विश्वतोभयाहपभ ते वयं रक्षिता सुहुः ॥ ३ ॥

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्महृक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले ॥ ४ ॥

विरचिताभयं वृष्णिधुर्यं ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

मारयिष्यसीति महदाश्चयं, वरदाता हि प्रत्यक्षो भवति, अथवा ते वयममृत्युदासिका धर्म-
दासिका अतो न हन्तव्याः, एवमनेकविधकार्यभावनया काश्चिद् भगवन्तमुपालभन्ते ।

अन्तः सितो रसः पुष्टो बहिष्तेन न विनिर्यतः । तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाङ्मयमलया ॥ १॥२॥

अन्याः पुनः कोमला बहुधा तथा रक्षिता इदानीमपि पालयेत्याहुर्विषजलाप्ययादिति, विषजलं
कालीयद्वजलं, तत् पीत्वा सर्व एव बालका गावश्च मृतास्ते पुनर्जीविताः, व्यालाः सर्पाः कालिय-
मुदर्धनादयः, राक्षसा वृणावर्त्तादयः, तेषामेकवद्भावः, तस्मादपि रक्षिताः, वर्षमाकृतादिन्द्र-
कृतात्, तत्रैव वैद्युतानि, अनलो दवाग्निश्च, तयोरप्येकवद्भावः, वृषो योऽयं मयात्मजः व्योमासुरः,
तस्मादपि रक्षिताः, न तासां भूतभविष्यद्विषयकपदार्थज्ञाननिर्वन्धोस्ति सर्वज्ञत्वात्, किं बहुना ?
विश्वत एव भयात्, पालने हेतुर्कथमेति, भवां हि पालयत्येष, अतः सर्वेदा पालक इतीदानीमपि
पालयेत्यर्थः, ते च मारका बाष्पा इदानीन्तनस्त्वान्तर इति सर्वथा पालनीयाः ॥ ३ ॥

अन्याः पुनर्भगवतो महानुभावत्वं ज्ञात्वा तस्य स्वरूपं कीर्तयन्ति ततश्च ज्ञानिभ्यो यथा मोक्षं
प्रयच्छति तथासम्बन्धमप्यसादुचितं मोक्षं दास्यतीति तं स्तुवन्ति न खल्विति, भगवतो नन्द-
ग्रन्थे सर्व उपालम्भा युक्ता भवन्ति, तदेव नास्तीति सर्वमयुक्तमुपालम्भनं, खल्विति निश्चये
नात्र तिरोहितमिव, गोपिकाया यशोदाया नन्दनः पुत्र इति न, तथा सति यथा तथा स्वाधीनः
कृतो ज्ञातो वा तथा गोपिकानामपि भवेद् गोकुलस्वामिपुत्रत्वात्, तुल्यतायामेष हि विषयो नि-
सम्बन्धः, किञ्च न केवलं भवान् वैकुण्ठाधिपतिः पुरुषोत्तमः किन्त्वखिलदेहिनां सर्वेषामेवासदादी-
नामन्तरात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति, यद्यसद्वदे तादृशं तार्पं पश्येत् तदा प्रसन्न एव भवेत्, अतो
नास्ति वक्तव्यं किञ्चित्, किञ्चागतव्यासदादीनां परिपालनार्थमेव, यदि जानीवादेता नश्यन्तीति
तदा परिपालयेत्, रक्षणार्थं च प्रार्थित एव न तु स्वेच्छया समागतः, तदाह विखनसार्थित इति,
विखना ब्रह्मा विशेषेण खनतीति सर्वथा वेदार्थविचारकः, अत एव वैखानसं मत्तं ब्रह्मणा कृतं भग-
वद्भजनप्रतिपादकं तेनैव मार्गेण पूजां भगवान् गृह्णातीति वैकुण्ठादौ तथैव पूजा, अतः सर्वेषां पूजामपि
ब्रह्मणा प्रार्थितो विश्वगुप्तये इति मुख्यं प्रयोजनम्, एवमन्तरात्मत्वात् सर्वेषामेव जीवानां
भवानुसन्ना, सादृशो लोके सत्त्वं प्रकटयितुं सात्त्वतां यादवानां वैष्णवानां वा कुल उदेयिवान्
प्रादुर्भूतः, अत एतदर्थमेवागतः, पूर्वमपि सत्त्वा यथेच्छमेव प्रेरयसि, आगतस्य पुनर्विशेषो वक्तव्यः,
स चात्मनिवेदनरूपो भवति, अतो वयं किं विज्ञापयामः ? पथोचितमेव कर्तव्यमितिमावः ॥ ४ ॥

अन्याः पुनः सात्त्विकसात्त्विकयः राजसप्रधानाभ्यो विशिष्टा अप्रार्थितं च भगवान् न
दास्यतीति भगवत्करस्य स्वशिरःसम्बन्धं प्रार्थयन्ति विरचिताभयमिति, हे स्वामिन् ! इदं
स्फुटति, अतो यथा सर्वोङ्ग आप्पायनं भवति तथा शिरसि करसरोरुहं धेहि, शीतलं हि
कमलं भवति तत्रापि सरसि जातं, तत्रापि कर एव सरःस्थानं सरसिजस्थानं च, अत उद्धरणादिना
न रसात्तापगमः, कान्तेतिसम्बोधनं, प्रथमतः शिरसि हस्तस्थापनेन स्वाधीनीकरणं धीतिरितं,
किञ्च न केवलं हस्तस्थापमेव दूरीकरोति किन्तु कामदं चाभिलषितं कामं प्रयच्छति, ननु भगवान्

ब्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ।

भज सखे भवत्किङ्करीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

पुरुषोत्तमो योगिध्येयः कथं स्त्रीणां स्पर्शं करिष्यतीति चेत् तत्राह श्रीकरग्रहमिति । श्रियाः करस्य ग्रहो ग्रहणं येन, अतो भगवान् गृहस्य इति यत्र लक्ष्म्या हस्तं गृह्णाति तत्रास्मच्छिरोग्रहणे किं भविष्यतीतिभावः, ननु लक्ष्मीर्विवाहितेति विधिवशात् तस्या इत्यग्रहणं भवतीनां ग्रहणे को हेतुरिति चेत् तत्राहुः संसृतेर्भयाच्छरणमीयुषां विरचिताभयमिति, यथा विधिर्विवाहे तथैव शरणागतपालनेपि, विवाहापेक्षया शरणागतरक्षा महती, स साधारणधर्मोयमीश्वरधर्म इति, नन्वयं निषिद्धः प्रकार इति कथं पालनमिति चेत् तत्राहुर्हे वृष्टिगधुर्येति, वृष्टिर्हि यदुर्वशो-
द्भयो बहुस्त्रीको बहुवंशकर्ता तदंशेपि भवान् धुर्यः श्रेष्ठः, तत्रापि स्त्रियः संसारभयात् समागताः, न हि संसारः स्वभावत एव दुष्टः किन्त्वसद्वदुःखहेतुरिति तथा, वयमपि महद् दुःखं प्राप्नुम इति दृष्टादृष्टद्वारा भवोत्पत्तिवर्तक इति, अनेनैव निभेयतापि सूचिता, अतः कान्तसम्बोधनाद् भवानेव भर्ता, अतः 'स्त्रीणां व्रतमनुसरन्' वाञ्छितं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

तवस्त्वामसी किञ्चिद्वैलक्षण्येन धाष्ट्येन तमेवार्थं प्रार्थयति, ब्रजजनार्तिहृषिति, हे भगवन्नेता वक्तुं न जानन्ति मया तु निर्धारितमुच्यते, हे सखे इत्यप्रतारणार्थं सम्बोधनं, नोस्मान् भजेतिहितोपदेशः, ननु कथमेवं धाष्ट्ये निषिद्धं च बोध्यते तत्राहुर्भवत्किङ्करीरिति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति हि तव प्रतिज्ञा, अतो यथा किङ्करीं वयं भवन्तं भजामस्तथा भवानपि भजतु, किङ्करीत्वं तव प्रतिज्ञा च प्रसिद्धेत्याहुः स्मेति, न केवलमसद्भजने तव सैवैका प्रतिज्ञा हेतुः किन्त्वन्येपि हेतवः सन्ति, प्रथममवतारप्रयोजनं ब्रजजनार्तिहृषिति, ब्रजजनानामार्तिं हन्तीति तथा नातः परमन्यातिरस्ति, सामान्यप्रयोजनमेतत्, विशेषप्रयोजनमाहुर्पोषितां वीरेति, कृष्णो भवान्, वीरर्हि शूरा निराकरणीया अन्यगतकामादयः, तत्र मुख्यः कामः स च बहुविधः, अन्तर्बहिःपदाद्येन पूर्णेन पूरयित्वाअथाभावान् निवारणीयः, अत एव लोके दातारः कीर्तिमन्तो भवन्ति वीरेभ्यः, अतो भवान् महावीरः, अन्तःस्थितेनानन्देनाति-
दरिद्राणां ब्रह्मणापि पूरयितुमशक्यानामिच्छापूर्कः, अयं चार्थस्तव सर्वजनीनः, अतो योषितां वीरेतिसम्बोधनं, न हि कृष्णादन्यो जगति कविदेवं सम्बोधनमर्हति, अपूर्णकामत्वात्, अतोवतारसामान्यविशेषप्रयोजनान्भ्यां च नो भज, ननु सत्यं तथापि भवतीनामभिमान-
दोषनिवृत्त्यर्थं भजनं न क्रियत इति चेत् तत्राह निजजनस्मयध्वंसनस्मितेति, निजजनाः सेवकास्तेषां स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसनार्थं स्मितं यस्य, निजजनानां स्मयदूरीकरणार्थं परित्यागो नोपायः किन्तु तदर्थं स्मितमेव कर्तव्यं, स्मितं हि मन्दहासः, 'हासो जनोन्मादकरी च माया' तस्या 'मन्दत्वं' भक्तेष्वप्रवर्तनं, न हि मायामोहव्यतिरेकेण कस्यचित् स्मयो भवति, अत एव हाससङ्कोच एव साधनं, निजजनानामपि धर्म एव दुष्टो न तु धर्मी, अन्यथा निजजनत्वमेव न स्यात्, इत्यलौकिकोपायः, लौकिकेपि तव हासेन ता अप्यात्मानं तुल्यं मन्यन्ते, यदा पुनर्हासे सङ्कोचस्तदैव तासां गर्वा निवर्तते, किञ्चाभिमानो हि दोषः स तावदेव तिष्ठति यावत् तव स्मितयुक्तमाननं न पश्यति, न हि काचित् तादृशमप्याननं दृष्ट्वा स्वाभिमानं पालयितुं शक्ता, नन्वेतल्लोके अप्रसिद्धं साधनत्वेनेति कथं ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्याहुर्जलरुहाननं चारु दर्शयेति, जलरुहं कमलं, तत्सदृशमाननममृतस्त्रावि, न क्षमते पीते कस्यचित् दोषस्तिष्ठतीति युक्तिः, साधनत्वे चेत् सन्देह एकवारं प्रदर्श्य पश्येत्यर्थः, किञ्चाभिमानो हि मनोधर्मस्तवाननं तु चारु मनोहरं, न हि धर्मिणि हृते धर्मस्तिष्ठति, सख्युः सखिभजनं युक्तमेव ॥ ६ ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्दि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

मधुरया गिरा बल्लुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।

विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

राजसी तु तव उत्तमा तमेवार्थं प्रकारान्तरेण प्रार्थयते । प्रणतदेहिनामिति, ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु कृणुष्व, हृन्दि सो लोपः, स्थापय, तस्य प्रयोजनं कृन्दि हृच्छयमिति, हृदये चौरवत् स्थितं कामं कृन्दि, कुचेष्विति समुदायाभिप्रायेण बहुवचनं, विरहेण भिन्नान् वा मन्यन्ते, शिरसि हस्तदानेन निकटे समानयनमुक्तं ततो भजनेन सम्बन्ध उक्तः, अनेन विपरीतरस उच्यते बन्धविशेषो वा तिर्यग्भेदः एकवचनात्, तावता हि हृदयस्थितः कामो गच्छति, स्त्रीणां समूहे लीलाशयने परितः स्थितानां तथा सम्बन्धो भवतीति वा, ननु कर्कशेषु स्तनेषु कथं कोमल-चरणस्थापनमिति चेत् तत्राहुः फणिफणार्पितमिति, नहि कालीयफणात् कूरा अस्मत्तनास्तत्र यथा चरणस्थापनं कृत्वा तदन्तर्गतो दोषो दूरीकृत एवमत्रापि कर्तव्यः, अम्बुजपदेन च प्रत्यक्षतस्तापहारकत्वं, ननु तथापि स्त्रीणां बध्नसि चरणस्थापनमयुक्तमिति चेत् तत्राहुः श्रीनिकेतनमिति, लक्ष्म्याः स्थानं तत्, लक्ष्मीः किल तत्र स्पर्शमर्हति, अन्यासु कः सन्देह इति ? ननु भवत्यो मुहाः कथं भवतीनां हितं कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुस्तृणचरानुगमिति, तृणचरा गावस्तेषामप्यनुगं पश्चाद् गच्छति तद्वितार्थं, ते किं भगवता प्रेषमाणा इति तृणं परित्यज्यामृतं मलयन्ति ? तेषां तृणमेवामृतं तथास्माकमपि काम एवामृतं नैतावता परमकृपालोः कथनार्थः शीयते, ननु भवतीनां जितेन्द्रियत्वाद्वाभावात् पापमस्ति तदपगमे पश्चात् पदं स्थापयिष्यामीति चेत् तत्राहुः प्रणतदेहिनां पापकर्षणमिति । वयं प्रकर्षेण नता नास्माभिः प्रकारान्तरेण निवर्तयितुं शक्यते किन्तु तव चरणप्रसादादेव नम्राणां पापं गच्छति तत्रापि देहिनाः, प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग उक्तः, देहाभिमानस्य विद्यमानत्वान् न ज्ञानमपि, प्रणतानां हि नाप्यधोगतिः, अतस्तव पादमेव तेषां पापनाशकं चिन्तितं दृष्टं स्पष्टमालिङ्गितं वा ॥ ७ ॥

इयमेवार्थं ततोऽप्युत्तमा प्रकारान्तरेण प्रार्थयते । मधुरया गिरिति ।

हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मता । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता वयुः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत् स्पष्टं न भाषते । तावत् सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः ॥ २ ॥

हे स्वामिन्, मधुरया गिरा मुह्यतीरिमा गोपीराप्याययस्व, मोहो हि मरणपूर्वावस्वारूपः,

तासामाप्यायने हेतुर्विधिकरीरिति, आज्ञाकारिणीः सेवाकारिणीर्वा, असामर्थ्यं तु तव नास्तीत्याहु-

र्हे वीरेति, शौर्यं क्षार्तानामार्तिनिराकरणार्थं, इमा इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविलम्बेन मरिष्यन्तीति

प्रचितं, ननु बाध्यायेण कथं मोहनिवृत्तिरिति चेत् तत्राहुर्मधुरयेति, मोहो हि मायारूपः स भव-

त्स्वरूपेणैव निवर्तते सखिदानन्दरूपेण तत्र तव वाण्यानन्दरूपेत्याहुर्मधुरयेति, मध्वसाधारणो

रसस्तुक्ता मधुरा, बल्लु मनोहरं वाक्यं यत्र वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यप्रियप्रतिपादकत्वेन,

अतः सद्पता निरूपिता, बुधानां मनोशाह्लादकारिणी, अनेन ज्ञानरूपा निरूपिता, ते हि ज्ञानेनैव

रता भवन्ति, मुखे नयने वर्तते इति तयोरपि व्यापारं कृत्वाैव वक्तव्यमित्याहुः पुष्करेक्षणेति,

कमलवत् परतापापहारके ईक्षणे यस्य, किञ्चाधरसीधुनाधरामृतेन चाप्याययस्व वक्तव्या

दृष्टव्याः पापयितव्या इति, मूर्च्छितानां हि मूर्च्छोनिवारणार्थं महापन्थाः पत्यन्ते कमलादीनि

च शीतलद्रव्याणि स्थाप्यन्ते, सर्वथासाध्येतुमपि पाप्यतेति गोप्यान् वा रसान् पाययन्ति, इयं

तु मूर्च्छा नाल्पेन निवारयितुं शक्येति वीरेतिसम्बोधनं, अनेनान्तिपावसा प्रदर्शिता, पूर्वप्रा-

र्यिताधार्याः स्मारकत्वेनाधिकमूर्च्छाहेतवो जाताः ॥ ८ ॥

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कलमपापहम् ।

अवणमङ्गलं श्रीमदात्मनं भुवि गृणन्ति ते भूरिदाजनाः ॥ ९ ॥

एवं पदार्थचतुष्टयं सम्प्रार्थ्य तददाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तव कथेति, ननु सर्वमिदं प्रार्थितं भक्तेभ्यो देवं न त्वमभक्तेभ्यः, अमक्तत्वं च विरहेऽपि जीवनादवसीयते, भगवांस्तु सर्वनिरपेक्षो न तस्य भवजीवनेन कार्यं लक्ष्मीसदृशो यस्य कोटिशो दास्योतस्त्वयि धृतासव, इत्यप्यसङ्गतं, तस्माद् व्यर्थमेव प्रार्थनमित्याशङ्क्य परिहरति, नेदं जीवनमस्मात्कृतितार्थं किन्तु तव कथा विरहेण प्राणानां गमने प्रतिबन्धं करोति, कथायाः पुनर्व्यासं तव सामर्थ्यं तथा सापि पशुणात्मिका मोक्षदायिनी परमानन्दरूपा च, तदाहुस्तव कथामृतमिव, अमृतं भगवद् रसात्मकं सर्वेषां मरणादिनिवर्तकं यद् रूपं तदमृतशब्देनोच्यते, अतो मोक्षदातृत्वं परमानन्दरूपता च सिद्धा, इदानीं पशु मुणान् निरूपयन्ति तप्तजीवनमित्यादिषडभिः पदैः, तस्मा ये संसारे तेषां जीवनं यस्मात्, अमृतं हि तापनिवर्तकं प्रसिद्धमेव, वैराग्यं च भगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकं, यत् संस्कारयोग्यं तज् ज्ञानेन नश्यति यद्योग्यं तत् परित्यागेन, अत एव स्मार्तैः संस्काराशक्तैः परित्याग एव बोध्यते, अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशकं भवतः, आपाततस्तापनाशकत्वं जलादावपि वर्तत इति तदर्थमाहुः कविभिरीडितमिति, कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थसिकैर्ज्ञानिभिरीडितं ज्ञानं वैराग्यं वा, आपाततः स्त्रीषु तथात्वमस्तीति तज्ज्ञातृत्वर्यमाहुः कलमपापहमिति, कलमपं पापमपहन्तीति, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्ये'त्यपि कचित् पाठाः, अलौकिकसाधकं च वीर्यं महत् तद् 'धर्म'रूपमेव भवति, धर्म्यं च पुनः कलमपनिवर्तकं भवति पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च, कथायाश्च तथात्वं सर्वत्र प्रसिद्धं, प्रायश्चित्तादीनामप्यापाततस्तथात्वमस्तीति तज्ज्ञातृत्वर्यमाहुः अवणमङ्गलमिति, तद् गोमयादिलेपनात्मकपुष्पासात्मकं च स्वरूपतोऽप्यमङ्गलं घोरान्तकत्वाच्च पूजयेत्पुष्पमङ्गलं, इदं तूदारचरितं ध्रुतमेवानन्दं जनयतीत्यनुभवसिद्धत्वाच्च अवणमङ्गलं, तेन कीर्तितुल्यता निरूपिता, पुत्रजन्मादिअवणस्यापि किञ्चिद्धर्मसाम्याच्च अवणमङ्गलत्वमाशङ्क्य तज्ज्ञातृत्वर्यमाहुः श्रीमदिति, तद् धनव्ययसाधकं न तु धनसाधकं, कथामृतं तु लक्ष्म्या अप्यपेक्षितत्वात् तद्युक्तं भवति तेन श्रोतुर्वक्तुश्च तसिद्धिः, राज्यप्राप्तिश्रवणं तथा भवतीति तज्ज्ञातृत्वर्यमाहात्म्यमिति, आ सर्वतस्तत् व्याप्तं राज्यादिकं तु परिच्छिन्नं, भगवत ऐश्वर्यं तु न तथा, अन्तर्बहिः सर्वेषां सर्वथा व्याप्तमिति, कथामृतं च पुनः सर्वलोकान् व्याप्य तिष्ठति, स्वसामर्थ्यं सर्वत्रैव सम्पादयति तस्मात् स्वरूपतो धर्मतश्च भवत्सदृशी भवत्कथेति तथा कृत्वा जीवनं न तु स्वतः, अनेनोत्कर्षोप्युक्तः, एवं कदाचिन् मारयस्यापि कथामृतं तस्मिन्पि काले जीवयतीति, भगवान् स्वतः कथामृतं परतश्चित्येतावान् विशेषः, एवं चावतारे ब्रह्मादिभिः प्रार्थितं भुवि गृणन्ति त एव भूरिदा बह्वर्थादातारः, य इति प्रसिद्धा व्यासादयः, भूरिदाश्च ते जनाश्च, ते केवलं भगवद्वा जननादिदोषरहिता वा, परं विरलममृतं केवलं मरणोपस्थितौ तन्निवर्तकमेवेति न तु सम्भूयैकत्र रसजनकं, रसपिण्डयोरिव तव कथायाश्च विशेषः, अन्यथा कथार्थमेव यत्नः कृतः स्यात्, परं विरहे मरणनिवर्तकत्वेन तदुपयोग इति भगवत्त्वेन सूयते, अतस्तेर्भगवत्कथाकार्यैर्कथं दत्तमिति तदशाश्च जीवनं, एतत् सापिक्कथाः ॥ ९ ॥

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षितं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।

रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

चलसि यद् व्रजाच्च चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।

शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनःकान्तं गच्छति ॥ ११ ॥

तामसा वचनमाह प्रहसितमिति, यद्यपि कथया स्नातुं शक्यते यदि त्वदीवर्धनैः क्षोभो नोत्पादितः स्यात्, यथा भगवति पद्मगुणाः सन्ति तथा पद्मव्यामोहका अपि गुणाः सन्ति, अन्यथा कथयैव चरितार्थता स्यात्, तदर्थं भगवान् मायया कुहकलीलामपि करोतीति स्वभावबोधोपाद् भगवति तथा स्फूर्तिरिति यथा ज्वरितस्त्रात्रे विरसताप्रतीतिः, अत आह तव प्रहसितादिकं नो मनः क्षोभयतीति, प्रकर्षेण हसितं, स्वभावत एव खिन्ना तां त्यक्तवान्यथा सह स्थित इति ततश्चेत् समागत्य प्रकर्षेण हसति सुतरां क्षोभं प्राप्नोति, प्रियेति सम्बोधनात् तव सम्बन्धोपि स्मृतः क्षोभजनको जायते, अत एव यासां न सम्बन्धस्तासां न क्षोभः, किञ्च तव यत् प्रेमवीक्षितं प्रेम्णा वीक्षितं तदपि क्षोभयति स्मृतं सत्, अन्यविषयकं वा विश्वासजनकत्वाद् वान्तःकपट-रूपमिति क्षोभजनकं, अन्यथा कार्ये विसंवादो न स्यात्, मनस उचोलकं वाञ्छाजनकं, आशया च भ्रमः, तव विहरणमपि क्षोभजनकं विहरणं यच्च चलनं वेषुवादनदिना, रसो भगवदीय आकाराद् बहिः स्थाप्यत इति विशेषेण हरणं यस्मादिति त्रिमङ्गललितादिकं भवति, तत् पूर्वमस्माभिर्ध्वीतमिति ध्यानं एव मङ्गलं त्वल्लक्षणं शुभफलं प्रयच्छतीति, तदपीदानीं क्षोभजनकं तिरोहितत्वात्, त इति सर्वत्र सम्बन्धः, अन्यन् माययापि करोतीति मुख्यतयात्रोक्तिः, एवं रूपसम्बन्धे चतुष्टयं क्षोभकशुक्तं, नामसम्बन्धि द्वयमाह रहसि संविद् इति या हृदिस्पृश इति, रहस्येकान्ते संविदो ज्ञानरूपा भगवद्वाचो ज्ञानान्येव वा शास्त्रजनिता नि वन्धाघमिज्ञा-रूपाणि, तत्रापि या वाचो हृदिस्पृशो हृदयगामिन्यो भवन्ति, असादतुगुणा एव बन्धसंविदो वा न तु केवलं नायकानुगुणाः, अत एवमेते सुखहेतवोपि भवान् वञ्चयति चेत् तदा क्षोभं जनयन्ति, अचमर्यः सर्वानुभवसिद्ध इत्याह हीति ॥ १० ॥

राजसा वचनमाह चलसीति, अस्माकं तु श्रेहवशात् त्वद्विषयिका समीचीनेपि खेद-बुद्धिर्जायते तव तु नास्द्विषयिणी सत्यखेदेपि जायत इति न्यायविरोधमिवाह, यद् व्रजात् पशून् चारयन् चलसि, तत्र चलने नलिनापेक्षयापि सुन्दरं कोमलं हे नाथ ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः शिलाः पाषाणास्तृणान्यङ्कुरा दर्भादीनां तामसानि सात्त्विकानि राजसानि अथ वा शिलारूपं यत् तृणं शिलतृणं कठिनतृणं तस्माङ्कुरैरतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि हे कान्त भर्तृमनः कलिलतां गच्छति, व्रजादिति प्रातरारम्य खेदः सूचितः, चलनादेव च खेदः, अतः प्रथमतस्तदेवोक्तं, वस्तुतस्तु तव पदेस्तत्स्थानं विहाय न गच्छतस्तथापि भवानेष तथा चालयति, किञ्च व्रजस्थिता माचोरण्ये नीयन्ते तासां चारणं न मार्गगमनेन भवत्यतोमार्गेपि गन्तव्यं, भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणं, पात्स्यानां चर्म च न परिधेयमतो नलिनसुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति, जल एव स्नातुं योग्यं जलपूर्णं वा, नलिनादपि सुन्दरं चेत् लक्ष्म्यामस्मां वा स्नातुं योग्यं, नाथेति सम्बोधनाद् बहव एवात्रार्थे नियोज्याः सन्ति तथापि स्वयमेव गच्छसीति, वने हि त्रिविधा भूमिः पर्वत-रूपारण्यरूपा कच्छरूपा च, तत्र क्रमेणैकमेकत्र भवति सर्वं वा सर्वत्र, अवसादोद्यत्यैकत्र स्थितिः, तदा चिन्ता भवति, स्वयं गत्वा सहृदये स्थापनीयमिति, मनःकान्तेति च, तेन मनः स्थापित-मपि न तिष्ठतीति, एवं सप्तविधा अनन्वपूर्वा निरूपिताः, चतस्रश्च ताः ॥ ११ ॥

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्बनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।

घनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

चरणपङ्कजं शान्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

अतः परं क्रमेण पट् ता एव निरूप्यन्ते तत्र प्रथमं राजसतामसा वचनं ता हि बहिर्गत्या
ब्रह्मवृक्षा अतो यदा सन्ध्यायां भगवानायाति तदा भगवन्तं दृष्ट्वा मनसि कामो भवति ततो
बन्धप्रार्थनाधरामृतप्रार्थना च रजसा सत्त्वेन च भविष्यतः, अनन्यपूर्वाणां तु नित्य एव कामः,
दिनपरिक्षय इति दिनपरिक्षये सन्ध्याकाले, क्षयोक्त्या दिने द्रेष्यत्वं ज्ञाप्यते, रजोगुणस्यायं
समयः कामस्य च कालः, नीलकुन्तला भ्रमरा इव रसबोधकाः, ये हि मुखकमललावण्यामृतं
पिबन्ति त उद्बोधका भवन्ति, अतस्तैरावृतं वनरुहवत् कमलवदाननं बिभ्रद् हे वीर नो
मनसि स्मरं यच्छसि, घनेन गोभी रजस्वलं मुहुश्च प्रदर्शयन् मध्येमार्गं गच्छन्मुमयतः
स्थिता गोपीः पर्यावेण पश्यतो मुहुः प्रदर्शनं, अग्रे गच्छन् पुनःपुनर्वापुष्य पश्यतीति वा तथा,
तादृश दर्शनं स्नापेच्छाज्ञापकमिति स्मरजनकं, निरन्तरदर्शनेन तत्रैव रसास्वादनमिति न
सरोत्पन्धवसरः स्वादतो वारंवारं प्रदर्शनं स्मराग्रेः सन्धुक्षणमिव भवति, तादृशं कृत्वा तत्पूरणार्थं
तभिराकरणाथं वा युद्धमवश्यं कर्तव्यं, तत् सूचयन्ति वीरेति, घनेन रजस्वलं च भ्रमवृक्षकं
भवति, भ्रमनिवृत्तिश्चास्माभिरेव, वनरुहमिति, वन एवैतत् सर्वथा भोग्यं, अतोत्रैव समागमनं,
अनेन गृहे रतिं दास्यामीतिपक्षो व्यावर्तितः, बिभ्रदिति बलात्कारेण तामेवावस्थां स्थापयति,
यदि मुखसम्मारजनं कृत्वा समागच्छेत् तदा प्रसन्नमुखदर्शनाद् ज्ञानं वा भवेद्, घनसम्बन्धि
रज इति काम एव न तु क्रीडः, यथा पात्रं धृत्वा तस्मिन्मन्त्रं भोगार्थं दीयते तथा मुखं
धृत्वा तत्रत्यो रसः कामात्मा मनसि स्थाप्यत इति मुखधारणस्य हेतुत्वमतो भोगार्थं दत्त इति
भोगः करणीयः, अयं काम आगन्तुक इति नास्यान्येन पूरणं भवति ॥ १२ ॥

तत उत्तमा अनन्यपूर्वावत् स्तनयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति प्रणतेति, अत एव न पौनरुक्त्यं,
परं पूर्वापेक्षयात्र चरणमाहात्म्यमधिकं गुणाधायकमेतत् पूर्वं तु दोषनिवर्तकं, हे रमण रतिकर्तनः
स्तनेषु चरणपङ्कजमर्पय, प्रयोजनमाहुराधिहन्ति, आर्तिहन्ति वा, हृदयतापशान्ता च
निवारणीया, दृष्टोपकारेणैव तापो गमिष्यति, अस्माभिर्हृदये स्थापितं न बहिः समायाति, अतस्त्वया
बहिः स्थापनीयं, चरणपङ्कजस्यापि भगवत इव पद् गुणानाह तत्र प्रथममैश्वर्यं प्रणतकामदमिति,
प्रकर्षेण ये नत्ता अनन्यधरणास्तेषां कामदमभिलषितार्थदात्, 'ईश्वर एव तथाविधो भवति', तत्रत्यः
कामः सन्धैर्ब्रहीतुं न शक्यत इति प्रणतत्वमुक्तं, पद्मजार्चितमिति धर्मरूपता निरूपिता, ब्रह्मप्रार्थन-
यैवात्रागतमिति, कीर्तिरूपतामाह धरणिमण्डनमिति, धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपं श्रीरूपं वा,
आपदि ध्येयं श्रीरूपं कीर्तिरूपं वा, पङ्कजसाम्बात् स्वरूपोत्कर्षं उक्तं, शान्तमं कल्याणतमं ज्ञान-
रूपं आर्तिहन्तिस्त्वोघनात् ते चरणपङ्कजमिति सम्बन्धनिरूपणाद् वैराग्ययुक्तं च, रमणेतीह-
प्रापक आर्तिहन्तित्वनिष्ठनिवारकः, अथवा यत् लोके पञ्चविधमुपकारं करोति तदस्मात्वेकमेव
करोतिवति प्रार्थयते, प्रणतास्तु कामं ददाति, तत् पूर्वमुक्तं 'मनसि नः स्मरं वीर यच्छसी'ति, प्रकर्षेण
नग्रेषु वा कामं दयति खण्डयति, पद्मजेन पद्मत्रया वार्चितं, ऐश्वर्यार्थं कामार्थं वा पद्मजैरर्थितं
तद्युक्त्यं वा, अन्यथा तानि चरणपङ्कजजन्मकथं प्राप्नुयुः ? चरणयपि क्लृप्तलङ्घना न भुज्यत इति
तस्यां पदस्थापनं, भगवदपेक्षयापि चरणो महान्, आपदि ध्यानमात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति, अथैतेषां
सर्वोपकारकर्तृ तथास्माकमपि करोतिवति प्रार्थना, अनेन सर्व एव सुरतबन्धा आश्लिष्टाः ॥ १३ ॥

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।

इतररागविस्मारणं मृणां वितर वीर नस्तोषरामृतम् ॥ १४ ॥

अटति यद् भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।

कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पद्मकृद् हशाम् ॥ १५ ॥

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेन्यच्युतामताः ।

गतिविदस्तबोद्गीतमोहिताः कितवयोषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

तदनन्तरं तत उचमाः प्रार्थयन्ते सुरतेति, अधरामृतं वितरेति, अत्राप्यधरामृतं गुणाधारकं, एतस्य चतुर्गुणत्वमेव विवक्षितं ज्ञानवैराग्ययोरत्रानुपयोगात्, तस्यैश्वर्यमाह सुरत-
वर्धनमिति, गोपिकासु परिच्छिन्नः कामोपरिच्छिन्नेन सह संयोगे क्लिष्टो भवति, यथा रसाः
क्षुद्रोद्योषका भवन्ति यथायं रसः कामोद्योषकः, किञ्च न केवलमयं काममेव पोषयति किन्तु
सर्वानेवान्तःकरणदोषान् निवारयति, अतः शोकनाशकत्वं ज्ञानवैराग्यरूपता च निरूपिता, ऐश्वर्य-
धर्मरूपता च, यशोरूपतामाह स्वरितो नादयुक्तो यो वेणुस्तेन सुष्ठु चुम्बितमिति, यथो हि
नादस्यैः कीर्त्यते वेणुश्च परममत्त इति तेनापि चुम्बितमेव न तु पीतं, इतररागविस्मारणमिति
धियो रूपं सा हि सर्वं विस्मारयतीति, स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्रमेयबलमुक्तं पूर्वेण प्रमाणबलं शोक-
नाशनमिति फलबलं सुरतवर्धनमिति साधनबलं, एवं चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं स्वतःपुरुषार्थरूपं
मृणामस्माकमधिकारिणां दुर्लभपुरुषार्थानां वा, यद्यपीदं देयं न भवति तथापि वितरणगुणेन दातुं
शक्यत इति वितरेत्युक्तं, वीरेतिसम्बोधनाच् छौर्यं नान्यथा सम्भवतीति निरूपितम् ॥१४॥

एवं त्रिविधा निरूप्य पुनस्तामसस्त्रिविधा निरूप्यन्ते देवनिन्दिका सात्त्विकतामसो भग-
वन्निन्दिका तामसतामसो राजसतामसः सनिन्दिका इति, अटतीति, भवानह्नि काननं यदटति
तत्र दिवसे त्रुटिर्युगायते, तत्र निमित्तं त्वामपश्यतामिति, यदा पुनः पश्यामस्तदा कुटिलकुन्तलं
श्रीमुखं त उदीक्षतां मोक्षाकं यः पद्मकृद् ब्रह्मा स जडः, यथा देवानां पद्मं न करोत्य-
लौकिकद्रष्टृत्वात् तदपेक्षयाप्यलौकिकद्रष्टृत्वादस्माकमपि पद्मकरणमनुचितमतो नुचितकरणज्
जडः, देवा हि बहुकालं जीवन्ति तथा वयमपि त्रुटिर्युगायत इति, त्रुटिश्चन्दोस्त्रिधा यदि सार्थकं
गमनं भवेत् तथापि न काचिच् चिन्ता, परमहि काननमेवाटति न तु कानने कश्चन पुरुषार्थः, अस्माकं
च न बहिर्गमनं सम्भवति, एवं देवत्वं भगवता सम्पादितं मूर्खो ब्रह्मा तादृशीनां पद्मकृद् ॥१५॥

तदपेक्षया हीना आहुः पतीति, हे अच्युत स्वतः कामनिवृत्तिमयरहित पतिः सुता
अन्ययो वंशो भ्रातरो बान्धवाः सम्बन्धिन एते सर्वथा अविलङ्घ्या तानप्यतिविलङ्घ्य
तेन्ति समागताः, त्वं सर्वेषां गतिं जानासीति गतिवित्, सर्वेषां वती गतिः सम्पाद्यते तां
भवानेव दास्यतीति, वयं वा गतिविदस्तेषां भजने भगवद्भजने च तारतम्यविदः, किञ्च तबो-
द्गीतेन च मोहिता अतो मोहयित्वा समानीयोभयभ्रंशार्थमरण्ये निशि योषितः कस्त्यजेत् ?
सर्वदेव स्त्रियो न त्याज्याः सुतरामरण्ये सुतरां निशि, यदर्थं वा समाहृतास्तदप्यदत्वेत्यभिप्रायेण
सम्बोधनं, कितवानां वयं सम्बन्धिन्यः, अतोस्माकं तेषु न प्रवेशः ॥ १६ ॥

तत उचमा आत्मानमेव निन्दन्ति रहसीति, नो मनोतिस्पृहं सन् मुञ्चत इति तत्र
कारणत्रयं गुणत्रयसहितं,

वाक्यं हास्यमुरब्धैव कामानन्दाधिकारिणः ॥ ३ ॥

रहसि संविदं हृच्छयोदयं ग्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।

बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहं मुञ्चते मनः ॥ १७ ॥

ब्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

लज मनाक् च नस्तत्स्पृहात्मनां खजनहृदुजां यन् निषूदनम् ॥ १८ ॥

यत् ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय वधीमहि कर्कशेषु ।

तेनाटवीमटसि तद् व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १९ ॥

रहस्येकान्ते या संविद् ज्ञानं वा, पूर्ववद् हृच्छयस्य कामस्योदयो येन तादृशं, ग्रहसित-
युक्तमाननं प्रेमपूर्वकं वीक्षणं च यस्मिन्, श्रियो धाम बृहदुरः, भगवद्भूषणं वा वृणुणत्व-
मुच्यते, रहसि संविदो यस्मादिति, एतादृशं त्वां, हृच्छयस्योदयो यस्मात्, ग्रहसितमाननं
यस्य, प्रेमपूर्वकं वीक्षणं यस्य, बृहदुरः श्रीधाम च वीक्ष्य, प्रमाणादिवलरूपता भगवद्भूषे
निरूपिता, वक्षसि च स्वस्वित्यर्थं वक्षः श्रीश्च निरूपिता, मुखदर्शनेनैव ग्रहसितयुक्तत्वात्
पूर्वस्वित्यभावस्ततः कामः प्रेमवीक्षणेन च तस्य स्वीकरणं ततः स्वयोग्यता ततो भोगचातुर्ये
प्रथमविशेषणेन, एवं सर्वं भविष्यतीत्यतिस्पृहायुक्तं मनो मुञ्चते, केवलं मोहं प्राप्नोति, पदार्था-
लभान् मुहुर्मूर्च्छां समायातीति जीवनमरणान्यतराभावाद् धिग् जीवनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनरनन्वपूर्वा एतावत्कालं मनोरथाभिनिविष्टा किञ्चिद् प्रार्थयते ब्रजवनौकसामिति,
इयं ते व्यक्तिर्व्रजवनौकसां वृजिनहृद्वी पापनाशिका, विश्वस्वाप्पत्यर्थं मङ्गलरूपं दोष-
निवर्तकं विशेषाकारेणास्माकमेव गुणाधारकं सर्वेषां, अत एतादृशं मनाक् लज, त्यागावश्य-
कत्वे हेतुस्तत्स्पृहात्मनामिति, त्वय्येव स्पृहायुक्त आत्मान्तःकरणं यासां, किं त्यक्तव्यमि-
त्याशङ्क्यायामाह खजनेति, खजनानां गोपिकानां हृदुजां हृदयरोगाणां कामरूपाणां यदेव
निषूदनं भवति, नितरां सूदनं नाशनं यस्मात्, केषाञ्चित् पापनाशकः केषाञ्चित् फलदाता
तादृशोऽस्माकं रोगनिवर्तको भवत्विति ॥ १८ ॥

काचिद् राजसतामसी सखेदमाह यत् न इति, सुजातं यच्च चरणाम्बुरुहं चरणकमलं
भीताः सत्यः स्तनेषु शनैर्दधीमहि शनैर्धारणे हेतुः कर्कशेष्विति, प्रियेति सम्बोधनात्
स्नेहाद् धारणं, सुजातमिति तथैव महत् सम्यक्प्रकारोत्पन्नं शीतलं सुगन्धि तापनाशनं भवति,
अतः स्तनेषु स्थापनं, प्रियत्वाद् घ्राष्ट्येन स्थापनं, तेनैवातिकोमलेनासां त्यक्त्वा सखेदोपेक्षेदानी-
मटवीमटसि, स्वयमदुःखेन स्वित्वा वधन्यसौ दुःखं दातुं शक्नुयात् तर्हि प्रयच्छेत् न तु स्वयमपि
दुःखं प्राप्य, तत्रास्माकं सन्देहः किं व्यथते न वेति, स्वदित्युत्प्रेक्षायां, किं न व्यथते ?
अपि तु व्यथत एव, कूर्पादिभिः शर्करादिभिः, कूर्पशब्देन विषमाः शर्करा उच्यन्ते, तर्हि
व्यथत एव कथमुत्प्रेक्ष्यते ? तत्राह भ्रमति धीरिति, बुद्धिः केवलं परिभ्रमति, यदि व्यथत
इति निश्चयः स्यात् तदा बुद्धिः शान्तैव भवेत् पुनर्यदायाति तेन सन्देहः, तत्र हेतुर्भवदायुषामिति,
भवल्लीलार्थमेवायुर्येषाम्, पूर्वं तु खेदेन मनःपीडा निरूपितेदानीं तु मूर्च्छा निरूप्यत इत्यन्त-
स्थितिः, एवं सर्वासां मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिर्ज्ञातव्या, पुनर्लीलाप्रवेशे प्रलापः पुनः स्वरूपस्थितौ
गानमिति, एवं साधनपरीक्षयोर्भावत् तावत् तासां तापो निरूपितः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे गोपीगीतं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

हातं गोप्स्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

कुरुतुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

तासामाविरभूत् शौरिः स्रयमानमुखाम्बुजः ।

पीताम्बरधरः खग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्फुल्लहशोऽबलाः ।

एकोनविंशकेऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयज्ञा इतीर्यते ॥ १ ॥

नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥ २ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा, ततः पूर्वाध्याये तासां प्रलापमुक्त्वा, उभयमप्युप-
संहरन् तयोरसाधनतायां जातायां रोदनं कृतवत्य इत्याह इतीति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव
गोप्स्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च जाताः । अस्माभिरैकः प्रकार उक्तः । तास्तु चित्रधा विला-
पयुक्ता जाताः । यदा तयोरसाधनत्वं जातम्, तदा सर्वाः सम्भूय महद्रोदनं कृतवत्यः । रोदने
निमित्तमाह कृष्णदर्शनलालसा इति । न तु स्वदेहरक्षार्थम् ॥ १ ॥

ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णुं रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात इत्याह तासामाविरभूदिति—
तासां मध्य एव भगवानाविर्भूतः । मायाजबनिकां दूरीकृत्य भगवान् प्रकटो जातः । यतः
शौरिः । शूरस्य पौत्रः । शौर्यमत्र प्रकटनीयमिति सर्वेषां दुःखनिवारणार्थमेव यदुर्वंशोऽवतीर्ण इति ।
तदा तासां दोषनिवृत्त्यर्थं स्रयमानं मुखाम्बुजं यस्य । ईषद्वसन्मुखः । तासां वैकुण्ठेन सन्तुष्टः ।
सितयुक्तं स्रयमानम् । स्रयमानाभ्यां वा सहितं मुखाम्बुजं यस्य । भक्तानां दोषः भक्तेभ्यो नि-
र्गतः भक्तौ समायातीति ज्ञापनार्थम् । तदानीन्तनं रूपं वर्णयति पीताम्बरधर इति । पीताम्बरं
हास्यसङ्कोचार्यं हस्ते धृत्वा तिष्ठति । अथवा । व्यापिवैकुण्ठरूपेण एतावत्कालं लक्ष्म्या सह रमणं
कृत्वा तेनैव रूपेण प्रादुर्भूतः । खग्वी वनमालायुक्तश्च । मध्ये ब्रह्मादिपूजां च गृहीतवान् । लक्ष्म्या
या । अतो विलम्ब इत्यपि सूचितम् । अत एव प्रथमश्लोके पूर्वाध्याये 'श्रयत इन्दिरै'त्युक्तम् ।
इदानीं तु उपेक्षा कर्तुमशुकेति प्रादुर्भूतः । अत आगमनमुक्तमग्रे ननु कन्दर्पेण कथं न वशी-
कृतः, स्वपुत्रना खिञ्चेति, तत्राह । साक्षान्मन्मथस्यापि मन्मथः । आचिमौक्तिको मन्मथः देवता-
रूपः । तत आध्यात्मिकः सर्वहृदयेषु साक्षान्मन्मथः । तस्याप्यर्थं मन्मथः आधिदैविकः । सर्वस्यापि
सर्वत्वात् । अतः कन्दर्पेऽपि मुग्धः । कन्दर्पस्याप्यशक्यमोहः । कन्दर्परूपश्च । अतस्तासां दैन्ये प्रादु-
र्भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान् । अतस्तेन पूर्ववत् कामसम्पत्त्या ताः कृताः ॥ २ ॥

ततो यज्जातं तदाह तं विलोक्येति—तमागतं विलोक्य युगपत् सर्वा उत्थिताः । पूर्वमा-
विर्भावमुक्त्वापुना यदागमनमुक्तं तद्विलोकनसमये स्नामिनीभावानुवादरूपम् । पूर्वमन्तःस्नि-
तोऽप्युना बहिरागत इति वा ज्ञापनाय तथोक्तिः । ननु किमाश्चर्यं भगवत्यागते उत्थिता इति ।
तत्र न श्रेताः सजीवाः स्निताः, किन्तु निर्जीवा इति वक्तुं दृष्टान्तमाह । तन्वः करच-
रणाद्यवयवाः । प्राणमागतमिवेति । प्रयत्ने हि एकमेवाङ्गं व्याप्तं भवति, प्राप्ते तु सर्वाणि सम्भूय ।
अतो बहुवचनं युगपदुत्थानार्थम् । उत्थानं पञ्चानां भाव्यं, देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवानाम् ।
तत्र जीवस्यान्याधीनमुत्थानम् । परं तस्मिन्मागते सर्वाण्युत्तिष्ठन्ति । स तु भगवति प्रविष्टः, भग-
वत्सङ्गे समागतः, भगवत्पुत्थित एवोत्थितः । अन्तःकरणं तु उत्थितमित्यत्र हेतुमाह प्रेष्ट-

उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।

काचिद् दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्गिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

एका भुक्कुटिमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

ग्रन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

अपराऽनिमिषदग्भ्यां लुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ।

मिति । अत्यन्तप्रियो भगवान् । तं दृष्ट्वा उरिथतम् । भगवति या प्रीतिस्तया कृत्वा उत्फुल्ल हृद् यासाम् । अनेन प्रीत्या इन्द्रियाणामुत्थानम् ॥ ३ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पञ्चभिः—पूर्वमनेकविधा अपि भगवत्याविर्भूते सप्तविधा एव जाताः । एको भगवान् सर्वार्थं प्रकटीभूतः । तत्र या अग्रे स्थिताः ता अतिनिकटस्थिता एव पूर्वमुच्यन्ते । शुद्धसात्त्विक्यः शुद्धरजोयुक्ता रजःसात्त्विक्यश्च, निर्गुणाश्च, शिष्टाः सप्तविधा गण्यन्ते । काचिदत्र शौरेः कराम्बुजं मुदा अञ्जलिना अगृह्णात् । एक एव हस्तो भगवता प्रसारितः । पीताम्बरधर इति द्वितीयेन हासनिवारणार्थं पीताम्बरग्रहणात् । बहुमानेन ग्रहणमञ्जलिना भवति । शौरेरिति वीरत्वज्ञापनाय । मुदेति पूर्वोक्तकेशव्यावृत्त्यर्थम् । अन्या पुनस्ततोऽप्यन्तरङ्गा भविष्यामीति तद्बाहुमंसे दधार । यथालिङ्गितैव भवति । अग्रे एतस्या विनियोगो वक्तव्यः । 'भुजमगरुगुग्मं भूर्भुवःधास्यत् कदा तु' इति । अत एव तदीयो धर्मान्तःसितस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिप्तम् । चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेपि ॥ ४ ॥

एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितम् । एता आरोडुकामाः देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमञ्जलिना अगृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वह्निःस्थिता साक्षात्सम्बन्धमलभमाना उत्थातुं वा अशक्ता उपविश्यैव तदङ्गिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्थाने धारणे च हेतुः सन्ततेति । सा ह्यत्यन्तं विरहातुरा एकेति ॥ ५ ॥

अन्या पुनर्दृष्ट्वा तामसी तमसा भुक्कुटिमावध्य कटाक्षेपैः ग्रन्तीव ऐक्षत् । अत्र सवर्णे वर्णलोपः । कटाक्षक्षेपैरित्यर्थः । प्रेम्णा सहितो यः संरम्भः क्रोधः तेन विह्वला । सम्बद् दष्टः दशनच्छदो यथा । तादृशी च जाता । भुक्कुटिबन्धनेन चित्तकौटिल्यम् । प्रेमसहितसंरम्भेण इन्द्रियवैकल्यम् । सन्दर्शने देहशोभः । ग्रन्तीवेति प्राणैर्वलरूपकृतिः । ज्ञानसाधनमपि तस्या विकृतम् । प्रान्तदष्टिः कटाक्षः । तत्रापि आक्षेपमावः । यथा बाचावगुरणं तथा कटाक्षा एव आक्षेपरूपाः निरन्तरं प्रवृत्ताः । तादृशभावस्य पूर्णत्वाय कालनियमनार्थं वा भुक्कुटिभङ्गः । स्वभावनियमनार्थं च संरम्भः । लोभनाशार्थं दंशः । मोक्षाभावात् ज्ञानवक्रता । प्रमाणनिराकरणार्थं हननमिति । यतो लौकिकी भक्तिः पुष्टा भवति । एतदर्थमेवा निरूपिता ॥ ६ ॥

एवमतिपुष्टां निरूप्य अत्युत्तमां निरूपयति अपरेति—एषा हि भगवद्दर्शनेन गतदोषा अतोऽप्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र लावण्यामृतं पेयं, मुखसाम्बुजत्वोक्तं । अनिमिषदग्भ्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवे-

आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तत्करणं यथा ॥ ७ ॥

तं काचिल्लेचरन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।

पुलकाङ्गुपगृह्यास्ते योगीवानन्दसम्प्लुता ॥ ८ ॥

सर्वास्ताः केशबालोकपरमोत्सवनिर्घृताः ।

जहृर्धिरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

शनं पानम् । मध्ये रसविच्छेदो भविष्यतीति अनिमिषदग्म्यां पानम् । नेत्रयोरञ्जलित्वं लाव-
ण्यामृतस्य विरलत्वात् । प्रीतिसेवनमश्रमिप्रेतम् । यद्यपि आसमन्ताद्दर्शनसहितं सर्वमेवाभिनिविष्टं
स्वाधीनं जातम् । यदैवेच्छति तदैव हृदये पश्यतीति तथापि नातृप्यत् अलंभावं न कृतवती ।
तत्र हेतुर्विषयसौन्दर्यम् । न तु प्रयोजनाभावः प्रतिबन्धकः । एतदर्थं दृष्टान्तमाह सन्तः तच्च-
रणं यथेति । सन्तो हि जातकार्याः । तथापि चरणारविन्दे सहजो रसः । न तु किञ्चित्
प्राप्तव्यं निवर्तनीयं वा ॥ ७ ॥

एका पुनर्दृष्ट्या अनया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह तं काचि-
द्विति—पूर्वं लौकिकी । पश्चाद् भक्तिमार्गानुसारिणी निरूपिता । इयं योगानुसारिणी । अतोऽस्याः
सर्वावयवे दृष्टिः । उभयोरेकीकरणं, अन्यथा दृष्टिभेदः स्यात् । पूर्वस्यास्तु दर्शनमेव प्रयोजनम् ।
एषा विरलेति काचिदित्युक्तम् । तं पूर्वोक्तम् । 'न खलु गोपिकानन्दनो भवानिति' यया निरू-
पितम् । नेत्ररन्ध्रेणेत्येकवचनं रूपप्रवेशार्थम् । हृदि कृत्येति । हृदि कृत्वा । असमासेऽपि व्यप् ।
हृदि कृत्येत्यल्लङ्कसमासो वा । ततोऽन्तःप्रविष्टो बहिर्भा गच्छति इति निमीलनं कृतवती । न हि
तस्या बुद्धौ भगवान् बहिरवशिष्टोऽस्ति । स्वकीयो वा भागस्तया गृहीत इति चकारात् सर्वेन्द्रि-
यनिवर्तनम् । ततोऽन्तरानन्दे पूर्वं पुलकाङ्गी जाता । केवलानन्देन पुलके गोपीत्वं न भविष्य-
तीति तदर्थं विशेषमाह उपगृह्यास्त इति । अयं रोमाञ्चः सात्विकभावे प्रविष्टः । अत एवा-
न्तरूपगृह्याल्लङ्क्य आस्ते । तामेव स्थितिं धारितवती अवस्थान्तराभावात् । ननु तस्या उत्तरत्र
कार्यम्, भगवता सह सम्भोगः कर्तव्यः, आलापाः, गृहे च गन्तव्यमिति कथं तामेवावस्थां स्थापि-
तवती, तत्राह योगीवेति । योगी हि तथैवाग्रे सर्वकार्यं साधयति, तथेयमपि तथैवावस्थया सर्वं
साधनीयमिति स्थिता । किञ्च । आनन्दसम्प्लुता । आनन्दे निमग्ना । अत एव बहिःसंवेदन-
रहिता । संवेदनायामेव सत्यां कार्यानुसन्धानम् । नहि पूर्वं आनन्दे कथनं कामोस्ति ॥ ८ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यश्रुत्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति—
यो हि बलिष्ठरजस्तमोभ्यां व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणशोभयुक्तानामासामुदारे कः
प्रयास इति वक्तुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योगमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत
एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्घृताः सर्वा
एव जाताः । एवं तासामिष्टसिद्धिरुक्ता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जहृर्धिरहजमिति । नन्वेवं सति
शुक्ला एव ता भवेयुः । नहि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्घृतो सत्यां कथनं पुरु-
षार्थोऽवशिष्यते । तत्राह प्राज्ञं प्राप्येति । प्राज्ञः सुप्रसिद्धिः । स्वाप्यये भगवदाविर्भावो निरू-
पितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः
पुनरायान्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः । न तु उत्तमाधिका-
रिणः । स्वसम्बन्धस्थापनार्थमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

ताभिर्विभूतशोकाभिर्भगवानच्युतो ब्रुतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

ताः समादाय कालिन्ध्या निर्विश्य पुलिनं विभ्रुः ।

विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥

शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ।

कृष्णाया इस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा ताभिर्भगवत्कृत्यमाह ताभिरिति । तासां सम्बन्धे प्राकृतीनां भगवतोऽन्यथात्वं शङ्केत, तन्निवर्त्यते । अन्यथा स्वार्थमेव भगवत्तिरोधानं स्यात् । 'स नैव व्यरमेत्, तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः । लोकोपि केवलं भगवन्तं पश्यन् न निर्दुतो भवति, किन्तु सर्वशक्तियुक्तं परम् । 'पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न'तिवाक्यात् । पूर्ववत् ता दुःखिताश्चेत्, तदोचमता न भवतीत्याह विभूतशोकाभिरिति । ताः पूर्वोक्ताः । गुणास्तासामुक्ता एव । सर्वथा प्रपन्ना इति । मध्ये शोकः समजनि । तस्मिन्निष्ठे यथापूर्वमेव ताः । भगवांश्च गङ्गणैश्वर्ययुक्तः । तथापि प्राकृत इव यदि परिच्छिन्नकामः स्यात् । तथापि वैलक्षण्यात् न रोचेत् । भगवांस्तु पूर्णकाम इत्याह अच्युत इति । अतः ताभिर्वृतः अधिकं व्यरोचत सहजापेक्षया । उक्तायैविश्वासेन हि श्रोता वक्तारं पुणातीव पितेव पुत्रं स्वार्थम् । अत एवाग्नेतिगुप्तार्थकथनेन वक्ता श्रोतारं सुखयति । अन्यथानाधिकारिणं मत्वा न वदेदलौकिकमर्थम् । प्रकृते चास्मिन्नर्थे राज्ञो विश्वासं दृष्टातिसन्तोषेण स्नेहेन च पितृत्वेन सम्बोधयति तातेति । नन्वेवं सति भगवत्कान्तेः तारतम्यात् सहजत्वं न स्यात् । अत आह पुरुषः शक्तिभिर्यथेति । यथायं प्राकृतोपि पुरुषः सर्वसामर्थ्येषु लीनेषु लोकप्रतीत्या न रोचत इव, स चेत् क्रियाज्ञानादिशक्तीराविष्करोति, तदाधिको रोचते । तथा अयमपि भगवान् रोचमान एव प्रकटासु शक्तिषु गोपिकासु सर्वप्रतीत्या भावुकानामप्यन्तःकरणेन अधिकं व्यरोचत । अतिसौन्दर्यं प्राप्तवान् । ततो भगवान् परमानन्दयुक्तः स एव । 'एष क्षेवानन्दयाती'ति श्रुतेः ॥ १० ॥

तासामानन्दजननार्थं यत् कृतवृत्तदाह ताः समादायेति—ताः सम्पक् आदाय समीचीने पुलिने निर्विश्योपविश्य विभ्रुः जातः । कालिन्दी कलिन्दकन्वा । कलिं घटीति कलिन्दः । अतस्तस्याः पुलिने तासामन्योन्यं भगवता वा कलहो न भविष्यतीति ज्ञापितम् । पुलिनं वर्णयति क्रीडायोग्यत्वार्थं सार्धेन । सर्वत उपरि अधश्चेति । प्रथमतः सर्वतः सौभाग्यमाह । विकसन्ति कुन्दमन्दारपुष्पाणि तेषां सुरभ्यनिलः षट्पदा भ्रमराश्च यत्र । वायोस्त्रयो गुणाः स्पष्टाः । मकरन्दोपि पुष्पेष्वधिकः । तेन मघा भ्रमरा अपि नादसाधकत्वेन गानादाबुपयुज्यन्ते । विकसतो वाय्वर्थ एव । कुन्दगन्धः शान्तः । मन्दारगन्धः पुष्टः । तेन गुप्तागुप्तकामयोरुर्वोषको निरूपितः । स्वतंत्रतयापि सौरभ्यप्रतीत्यर्थं सुरभिरनिल उक्तः । एवं परितः जलं, परितः सुगन्धः, परितः पुष्पाणि, परितो वायुः, परितो नाद इति निरूपितम् ॥ ११ ॥

उपयुक्तमतामाह शरदिति—शरत्कालीना ये चन्द्रांशवः, तेषां ये सन्दोहाः समूहाः, तैर्ध्वस्तं दोषाया राज्यास्तमो यत्र । तेन अत्यन्तं शिवं कल्याणरूपम् । अन्धकारे गतेपि यदि भूताद्यभिविष्टं भवेत्, तथापि तदाप्यसमञ्जसमिति कल्याणरूपता निरूपिता । निर्विघ्नमग्निमेष्टकार्यसम्पादकत्वज्ञापनाय च । परितश्च निकृष्टाः पदार्थाः नोपर्यध्व । अभस्तस्य पुलिनस्य गुणानाह कृष्णेति । सापि

तदर्शनाद्वावधिषूतहृद्भुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।

स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीरूपस्त्रासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिव्रजतोऽर्चितस्त्रैलोक्यपलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

भगवत्सनाङ्गी भूतस्कारं कृतवती भगवद्रमणार्थम् । कृष्णाया हस्तरूपाः तरलास्तरङ्गाः तैः आचिताः
कोमलवाल्मुका यत्र । अन्यथा हस्तरूपताभावे समता न स्यात् । तेन शैत्यं कोमलत्वं समता चोक्ता ।
तदर्थं पुलिनं निर्विषयं तत्र गत्वा वा स्थितः । उपवेशनमग्रे वक्ष्यति । भावेनैवोपवेशनम् ॥ १२ ॥

ततो गोपिकानां कृत्यमाह तदर्शनाद्वादेति—शोके गतेपि कामस्त्रापात्मको वर्तत एव,
सम्बन्धस्याजाततात् । यदा पुनस्तद्वक्ष्याने तदर्थं गतः, तदा तदर्शनेन तस्य तदवस्थामापन्नस्य
दर्शनेन योऽवमाद्वादः भाव्यर्थनिधयात् तेन विधूताः हृद्भुजो यासाम् । एवं निवृत्ते दोषे तासां
वजातं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । तामिर्थयाकथञ्चित् सम्बन्धोऽभिलषितः । जातस्तु
ततोऽनन्तरगुणसामग्रीसहितः । अतो मनोरथस्याप्यन्तो यत्र तदर्थं ययुः । नन्वभिलषितं कथं
प्राप्नुयुः, तत्राह श्रुतयो यथेति । श्रुतयो हि निरन्तरं भगवद्गुणवर्णनपराः । तेन धर्मेण, वाचः
पूर्वरूपं बन्धनः, तस्यापि यदगम्यं भगवत्स्वरूपं, तत् प्राप्तवत्यः । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सहे”ति । भगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । तत्प्रतिपादिकाः श्रुतयो जाताः । सर्वे च
मन्यन्ते । ‘त्वं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’, ‘अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो तम’ इति, सर्वे,
वेदा यत्पदमामनन्ति” इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाणमित्यध्यवसीयते । “सर्ववेदान्तप्र-
त्यय”मिति न्यायाच्च । अलौकिको वेदार्थः । अलौकिका वेदशब्दाः । लोके च न सङ्केतः ।
तथापि निरन्तरं भगवत्कार्यं कथयतीति लोकाः तच्छ्रवणेन श्रुदान्तःकरणाः स्वयमेवालौकिक-
विषये सामर्थ्यं मन्यन्ते । श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका भगवदिच्छया । नात्र लौकिकं साधनमपेक्षते,
युक्तिं वा । तथा एतासामपि मनोरथान्तप्राप्तिः । एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्राभिनिवेशे
आधारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतार्थता न भविष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चकु-
रित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तदेवस्थानां स्त्रीवस्त्राणि ग्रीणि भवन्ति । परिधानीयं, कुचपट्टिका
उपरिवस्त्रं च । सर्वाभिरेव स्त्रोपरिवस्त्राणि आसनार्थं दत्तानि । उपरिवस्त्राप्यपि द्विविधानि भवन्ति ।
सर्वदा परिधेयानि, भोगसमये च । तानि सूक्ष्माणि भवन्ति । तान्येव भगवते दत्तानीति ज्ञाप-
यितुमाह कुचकुङ्कुमाङ्कितैरिति । शुष्काप्यपि कुङ्कुमानि क्रीडायामाद्र्गाणि भवन्ति । अतस्ते-
नाङ्कितानि उत्तरीयाणि, अचीरूपन् कल्पयामासुः । ननु स्त्रोपरिपरिधेयं कथमयः कल्पयाञ्चकु-
रित्याशङ्क्याह आत्मबन्धव इति । आत्मनः स एव बन्धुः, रक्षित आत्मा । तदर्थमेव देहः
स्वात्मा च । अत उपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनहृत्स्थिरुचिता ॥ १३ ॥

ततो भगवान् तामु सर्वत्र निविष्ट इति कथापयितुं तद्व्यासन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट
इति—भगवानिति तेषां कार्यसाधकत्वम् । ननूत्तरीयवस्त्रापगमे सभायां रसाभासो भवेत्,
अतः कथमुपविष्ट इति चेत्, तत्राह स ईश्वर इति । सः पूर्वं प्रार्थितः । ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः ।
अतस्तासां दिव्यानि वस्त्राणि सम्पन्नानीति बोधितम् । यासां जलक्रीडायां न वाससामार्द्रता ।
अतः सर्वकरणसमर्थः तत्रोपविष्टः सः प्रार्थितः । ननु भगवान् अपवित्रे भोगादिलेपयुक्ते कथ-
मुपविष्ट इति चेत्, तत्राह योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धम् ।
तत्राप्यन्तर्हृदयम् । तत्रापि कल्पितमेव भगवदासनम् । न तु रूढम् । मानसि मूर्तिस्तिष्ठति, न तु

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमकृत्वा ।

संस्पर्शनेनाङ्गकृताङ्गिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कृपिता वभाषिरे ॥ १५ ॥

कदाचिदपि स्वयमुपविष्ट इति मुख्यमासनमेतदेव । अतश्चास, परमशोभां प्राप्तवान् । पूर्ववद् गोपीनां परिपदं गतश्च जातः । परितो गोपिका उपविष्टा इत्यर्थः । समापतिर्भगवान् । तस्माभिरर्चितः । ततो भगवान् तासामर्थे त्रैलोक्ये यावन्ति लक्ष्मीरूपाणि इन्द्रपदादीनि, तासां यदेकं पदं, यस्यांशविलासाः तत्तच्छ्रीमोक्तारः, तादृशं वपुर्धृतवान् । अस्मिन्नर्थे देशकालादिभेदेन यावन्त उत्कृष्टा अर्था अपेक्ष्यन्ते, तान् प्रकटितवान्, तादृशवपुर्धारणेन ॥ १४ ॥

एवं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्वकृतमन्त्रां पूर्वं भगवति कल्पितवत्य इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतमन्त्रालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुद्यता इत्याह सभाजयित्वेति—प्रश्नार्थं प्रथमतः समाजनं स्तोत्रं कृत्वा । ननु किमनेन विचारेण साम्प्रतम्, जातं फलं भुज्यतामिति चेत्, तत्राह अनङ्गदीपनमिति । अनङ्गं दीपयति निरन्तरमेव । अङ्गामात्रं सम्पादयतीति च प्वनिः । अतो नैकेन भोगेन कार्यनिष्पत्तिः । पुनस्तोनापि भोगेनाग्रे अधिक एव खेदः स्यात् । स चेत् स्वदोषेण, तदा दोषो दूरीकर्तव्यः । भगवद्दर्शनेन चेत्, वाङ्मयैर्नृणं कारयित्वा प्रार्थयित्वा वा फलानुभवः कर्तव्य इति भावः । अनङ्गदीपने साधनमाह सहासेति । साधनाभावार्थं वा प्रार्थनीय इति साधनकीर्तनम् । हासपूर्वकं यल्लीलेक्षणं, तेन विभ्रमन्ती या भूः, तया अनङ्गं दीपयति । पञ्चात्र साधनानि । हासो लीला ईक्षणं विलासाः श्रूयेति । पञ्च चेद्वेतवः कार्यमप्रतिहतं भवति । माया व्यामोहिका स्वरूपविसरणार्थम् । लीला सासङ्गि साधयति । ईक्षणं तत्र ज्ञानजनकम् । अन्यथा ज्ञानान्तरेण तन्निराकरणं स्यात् । विलासाः पोषकाः । श्रूयमः नियन्ता काल इति । यावत्प्रसाददाता वा तत्रैव ततः प्रश्नार्थं उपवीकनं कुर्वन्ति संस्पर्शनेनेति । अङ्गे कृतः स्वापितो यो भगवदाङ्गिः, तत्सम्बन्धिनौ यौ हस्तौ, तयोः सम्बन्धस्पर्शनेन सङ्खालयन्त्य इत्यर्थः । संस्पर्शनेनसहिताः । तत आभिमुख्यार्थं संस्तुत्य । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि त्यजतीति भगवति दोषदृष्ट्या ईषत्कृपिताः । साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते, यावद् भगवान् निवर्तयतीति । अतो विवादमिव कुर्वन्त्यो वभाषिरे ॥ १५ ॥

श्रीगोप्य ऊचुः—भजतोऽनुभजन्येक एक एतद्विपर्ययम् ।

नोभयांश्च भजन्येक एतद्वो ब्रूहि साधु भोः ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थकान्तोद्यमा हि ते ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

भजन्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।

तासां प्रश्नमाह भजत इति । त्रयः पक्षाः सन्दिग्धाः, फलतः, स्वरूपतश्च, भजनाभजनाभ्याम् । तत्रैके ये यथा भजन्ति, ते तथा तानपि भजन्ति । एके पुनरभजतोऽपि भजन्ति । अन्ये तु उभयानपि न भजन्ति । तेषां त्रयाणां उभयोरपि प्रतियोगिनोः फलं वक्तव्यम् । ये भजनानुसारेण भजन्ति, ते किं कृतवन्ताः, आहोस्वित् भूताः, आहोस्वित् समीचीना इति । केनचित् पादप्रक्षालनं कृतम्, सोऽपि चेत् करोति, तदा किं स्यात् । फलार्थकरणे फलं देयम् । तेनापि तदेव कर्तव्यमिति करणे तदेव कर्तव्यम् । निरपेक्षकरणे तु सन्देह एव । अभजतो भजने क्विदोषः स्यात् । यथा निष्कामे कामिनी । क्विदुपकारः । अपेक्षितधेदर्थः । क्वचित् स्नेहः । क्वचिद्धर्म इति । एकं फलं निर्धारितं वक्तव्यम् । यो वा न भजति पूर्वः, तस्य वा किं फलमिति । ये वा नोभयविधान् भजन्ति, तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति । कृतस्य साधनस्य कुत्र वा उपयोगः । एतत् सर्वं ब्रूहि । साधु यथा भवति तथा । भो इति सम्बोधनं सावधानार्थम् ॥ १६ ॥

भजतः पुरुषाननु तदनुसारेण भजन्ति । एके पुनः भजनव्यतिरेकेणैव भजन्ति । इत्युभये भजनकर्तारः । अन्ये तु भजनरहिता एव । एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीति त्रिभिः । तत्राद्यपक्षस्य निर्धारमाह । ये मिथो भजन्ति, ते स्वार्थकान्तोद्यमाः । स्वार्थ एव एकान्तः एकं फलमुद्यमस्य । ते हि ज्ञातृवैवाभ्यन्तरे भजन्ते । तत्तत्प्रभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति । अतो न तेष्वभ्यन्तरे वञ्चनापि सम्भवति । अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुद्यमः । ननु उभये ब्राह्मणाः, अतोऽभ्यन्तरे भजनेन धर्मः स्नेहो वा भवेत्, कथं स्वार्थ एवेत्याशङ्क्याह न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्याभजनं ज्ञात्वा क्रोधकरणात् । अतो न सौहार्दम् । नापि धर्मः । 'सम्भोजनी नाम पिशाचमिक्षा नैवा पितृन् गच्छति नोत् देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवस्ते'ति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, तदापि न धर्मः । शास्त्रानुसारी चेत्, मिथोभजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इति सम्बोधनादप्रवृत्तारणा य इति । प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थ एव तेषां प्रवृत्तिः । यद्यपि धर्मादयोपि स्वार्था एव, तथाप्यभ्यन्तरे भजनेन ते सिध्यन्ति । तथा सौहार्दमपि, यद्यन्यमपेक्षेत । तस्य साधनस्य विनियोगमाह स्वार्थार्थमिति । अन्वार्थमपि प्रतीयमानं स्वार्थमेव । एवं सेवादिदानेष्वपि । दुःखनिवृत्तिस्तत्र फलम् । अत्रार्थं सर्वोपि लोकः प्रमाणमिति हिशब्दः । अन्यथा परोपकाराय न । अन्यस्यान्यस्य हृदये तत्प्रतीकारार्थं चिन्ताजननात् । अतः फलं स्वार्थसिद्धिः लौकिकी । नाममात्रेणैव तेषां धर्मत्वम्, न तु वस्तुतः ॥ १७ ॥

ये पुनः अभजतोऽपि भजन्ति, ते द्विविधा इत्याह भजन्तीति—ये अभजतोऽपि तूर्णी-स्वितान् भजन्ति । तत्र निमित्तद्वयं, लौकिकं वैदिकं वा, स्नेहो विविधः । तत्र सौहार्दं धर्मश्च फलं क्रमेणैव । यः पूर्वः तस्य सौहार्दं अवसरे कर्तव्य एवोपकारः । अन्यथा कृतवन्तः स्यात् । धर्म-शेषश्चेत्, प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदीय एव धर्मः तद्द्वारा तेषु गच्छतीति । तत्र धर्मं यत्र कर्म-

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ।

आत्मारामा आत्मकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ।

प्रधानं, यत्र वा देवता, तदुभयं न विवक्षितम् । प्रतियोगिनि भजनशङ्काभावात् । यत्र वा असमानता, गोः पक्षोद्धारणवत्, तत्रापि तथा । यत्र पुनराधारे प्रत्युपकारः सम्भवति, तत्र प्रवृत्तौ, पूर्वस्याभजने, उत्तरभजने, निरपवादो धर्मः, सौहृदश्च फलम् । अधिकारिविशेषणं तु एकत्र करुणा, अपरत्र दैहिकः सम्बन्धः । तदाह करुणाः पितराविति । अन्यत्रापि दृश्यत इति तद्वर्मातिदेशमाह यथेति । ये संसारिणः कूराः । तेऽपि कदाचिदीनेषु भजनं कुर्वन्ति, श्लिग्भा इव च भवन्ति । तेषां सङ्ग्रहार्थं यथेति । सम्बन्धस्तु जन्मान्तरीयोऽपि भवतीति उपमानोपमेययोरभेदादेकविधा एव । निरपवाद इति । एतदुपकारेण हि तस्यापवादः तदभावाभिरपवाद एव । अत्र तादृशेऽर्थे । अनेन यत्र प्रत्युपकारसम्भावनापि न, तत्र धर्म इति सूचितम् । अत एव केचित् क्रियमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । सौहार्देऽपि धर्मोऽस्तीति चकारः । सुमध्यमा इति सम्बोधनमुक्तविधासाय । धर्मेणैव उत्तममध्यमता ॥ १८ ॥

ये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति । भजनार्थं भजतः । सौहृदेन वा भजतः । धर्मार्थं तु न शङ्का । तांशुभयविधानपि केचिन्न भजन्ति । अभजतो दीनान् धर्माधिकारिणश्च तानपि न भजन्ति । तेषां स्वरूपमाह भजतोऽपीति—केचिन्महापुरुषा भजतोऽपि न भजन्ति अभजतः कुतो भजिष्यन्ति । ते पूर्वोक्तन्यायेन चतुर्विधाः । तन्मध्ये उभये समीचीनाः, उभये न । ये धर्माधिकारिणस्ते अधमाः । ये लौकिकनिमित्तास्ते उत्तमा इति । तान् गणयति साङ्ख्यार्थमावाच आत्मारामा इति । आत्मन्वेव रमन्त इति । अन्येन भजनीयो देहादिर्नापेक्षित इति भजनमेव न मन्यन्ते तेषां भजनार्थं च साधनत्वेन स्वदेहादिकमपि न मन्यन्ते । तथा अन्ये आत्मकामाः । आत्मः प्राप्तः कामो वैः । यो भुङ्क्त्वन्तं ब्रूवात्, त्वं भुङ्क्ष, मा भुङ्क्षेति वा । एकत्राप्रवृत्तिः । अपरत्र सिद्धसाधनत्वेनाब्रूवादः । उभयथापि वैयर्थ्यम् । प्रवर्तमानस्य धर्मः सेत्स्यति । अज्ञानं वा उभये तु अधमा इत्याह । ये कृतं न जानन्ति तदुपकारं, ते प्रत्युपकारसमर्था अपि उभयविधानपि न भजन्ति । तेषामज्ञानमेव हेतुरभजने । ज्ञात्वा चेदभजनं गुरुद्रोहः । यः कश्चित् स्वस्य पुरुषार्थसाधकः स गुरुः, स पूज्यः । तस्यापि स्वशक्तौ सत्यां तदुपेक्षायां तद्वद्रोहः । अनेनैव कृत इति गुरुद्रोहकर्ता भवति । एवं सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः । गोपिकानां हृदये भगवानेतन्मध्ये क इति जिज्ञासायां अभजनकर्तृत्वाद् भजनसामर्थ्यस्यापि विद्यमानत्वादिमन्थोभजनपक्षः अभजनभजनपक्षश्च व्यावर्तितः । ननु द्वितीये पक्षे गोपिकानां भजने स्नेहाद् भजनमस्तु । अतो भगवान् निरूपकत्वेन नैषामन्तर्भवतः । ईश्वरश्च नैषामन्तर्भवतीति कथमेवं विचार इति चेत्, नैवम् । गोपिका मोग्या इत्यविवादम् । ताश्च भोग्यसमर्पकत्वं एवोपधीणाः । अतो भगवत एव विचारः कर्तव्यः । ईश्वरोऽपि फलार्थं सेव्यश्चेन्न विचार्यः । व्यवहारे दृष्टार्थं श्रेष्ठं दीयमानप्रहणाप्रहणाभ्यां विचार्य एव । पूर्वं गृहीतत्वात् नात्मारामता, नापि पूर्णकामता । प्रथमप्रवृत्त्या तृप्तावपि परित्यागो नोचितः । ततस्तृतीयपक्ष एवाभिनिवेश उचितः । तदपि सर्वज्ञसानुचितम् ॥ १९ ॥

ईश्वराणां फलदाय्यां कदाचिदेवं भवतीति शङ्कायाः परिहारमाह नाहं तु सख्य इति—तुल्यशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति । नापीश्वरभजनपक्षः शङ्कनीय इत्याह सख्य इति । गोपिकास्तु

यथाधनो लब्धधने विनष्टे तथिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥

एवं मद्दर्शोऽज्ञितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

न पारयेऽहं निरवयसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विनुधायुषापि वः ।

सख्यः । रसे तुल्याः । एकार्थाभिनिवेशाच्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादिपक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न त्वात्मारामः । ममात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावाच्च व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नाप्तकामत्वम् । अतो मम भिवैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यता । नाहं तु सख्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः । अमीषामनुवृत्तिवृत्तय इति । अमीषां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टसाधनं वा । तत्राहं चेत् साधनत्वेन प्रविशामि, तदा भजनमेव नाश्रयामि । अग्रे भजनस्य प्रतिबन्धात् पूर्वभजनस्य च वैयर्थ्यापादनात् । चतुर्धा हि भगवदुपयोगः । भगवान् भोग्यो भोक्ता वा । भोग्यपक्षे कामनापूरकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा । भोक्तापि भक्त्या भक्तदत्तपदार्थस्वीकाराद्, विषयत्वेन भोगाद्वा । आद्ये भजनं नश्येत् । अल्पफलदानात् । स्वरूपतो महत्त्वेऽपि कालपरिच्छेदात् । द्वितीये तु तथात्वमतिभजनेन भवति । तद् गोपिकानां नास्तीति तस्मिन्ममभजनम् । अपेक्षाभावात् नाहं विषयन्यायेन भोक्ता । भक्त्यर्थं तु अभजनमेवेति सिद्धान्तसङ्ग्रहः । यथा अभजने अनुवृत्तिः तथा प्रकारमाह यथाधन इति । पूर्वमधनः पश्चाद्वर्धं धनं, तथेद्विनष्टं, तदा तथिन्तया व्याप्तः, निभृतः तदेकनिमग्नः सन्, अन्यन्न वेद । एतत्तु लोकप्रसिद्धम् । तथा गोपिकानामपि पूर्वमप्राप्तो भगवान् प्राप्तव्येतिरोभवति । तदा निभृताः, तत्रैव मग्नचित्ता न प्रपञ्चं स्मरिष्यन्ति । निभृतानां प्रयोजनं पूर्वमुक्तमेव ॥ २० ॥

एवं स्वसाभजने हेतुमुक्त्या प्रकृते तदभावमाह एवमिति—यदुक्तं ताभिररण्ये स्त्रियो रात्रौ कथं त्यक्तव्याः तदर्थमेवमुच्यते । इयमत्र कर्तव्यम् । भजनानुवृत्त्यर्थमभजनम् । रात्रौ रक्षार्थं भजनं च । तत् परोक्षभजनेन सिध्यतीति मया परोक्षं भजता तिरोहितम् । भजने हेतुमाह एवमिति । मदर्थमेव उज्जिता लोकवेदस्वा यामिः । वृथापरित्यागव्यावृत्त्यर्थं मोक्षार्थपरित्यागव्यावृत्त्यर्थं च मदर्थमुज्जितेत्युक्तम् । आद्ये त्यागोनिष्टहेतुः । द्वितीयेन मम भारः । त्रयः पदार्थास्त्यक्तव्याः । लोको दुस्त्याज्यः । आर्यमार्गो वैदिकः । प्रकारस्तादृश इति । मयैव लोके तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्याज्याः । तत्रापि न मयि प्राप्ते, किन्तु मदर्थं मत्कामनायामेव । तदा मे विचिकीर्षतो भवतीति । ‘सर्वधर्मान् परित्यज्ये’ति तादृश एव मम भाव इति । त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतम् । युक्तधायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अबला इति सम्बोधनात् न सतामिव प्रत्यक्षेण भवतीनां भजनं सिध्यतीति ज्ञापितम् । परोक्षं भजता अतिरोहितं वा ॥ भजनं भोगो वा । भोक्त्रैव मया भोगं कुर्यता तिरोहितम् । भवतीभिर्न दृष्ट इत्यर्थः । अनेनाभजनपक्षो व्यावर्तितः । तस्मिन् सत्यसूया सम्भवति । अकृतज्ञत्वादयोपपत्तेरप्येन मा मां असूयितुं मार्हथ । यतः प्रियम् । प्रिये दुष्टे स्वस्यापि तथात्वसावश्यकत्वात् । त्यक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च, प्रिया यूयम् । कृतज्ञत्वादयो हि धर्मा न प्रीतिविषये भवन्ति । औदासीन्यसामानाधिकरण्यात् ॥ २१ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं ताः स्तौति न पारयेहमिति—निरव-

या मा भजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृक्ष्य तद्वः प्रतिपातु साधुना ॥ २२ ॥

घसंयुजां निर्दुष्टभजनयुक्तानाम् । स्वसाधुकृत्यं स्वप्रत्युपकारकरणम् । विबुधायुषा ब्रह्मायुषा । मन्व-
न्तरपरिमितायुषा वा । विशेषेण बुधानां ज्ञानिनामनन्तायुषा वा । न पारये । भजनप्रत्युपकार-
योर्वैसाद्ययात् । भवतीनां भजनं निष्कपटम् । असद्भजनं सकपटमिति । न ह्यल्पजलस्यापि तुल्यं
बह्वपि मरुमरीचिकाजलं भवति । सत्यभजनं तु ब्रह्मणोऽशक्यमेव, जीवधर्मत्वात् । तत्रापि विशेष-
माह या मा भजन्निति । दुर्जरा हि गेहशृङ्खला, या जीर्यतोऽपि न जीर्यत इति । ताः संवृक्ष्य
छित्त्वा । याः भवत्यः प्रसिद्धाः । मा मामभजन् । यैः पूर्वं बद्धाः स्थिताः स्वार्थे तेषामर्थमात्मानं च
मय्येव समर्पितवत्यः । बहिःशृङ्खला त्यक्तुमपि शक्या । न तु सर्वत आहूते गृहं शृङ्खला । एवम-
लौकिककर्त्रीणां यद् भजनं तद् भवतीनामेव । साधुना भावप्रधानो निर्देशः । साधुत्वेन प्रतिपातु
प्रत्युपकृतं भवतु । साधवो हि महत् कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यन्ति । न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ।
अतो मयि भजनं नास्ति । भजनस्य जीवधर्मत्वात् । अतोऽग्रेऽपि यदि स्वत एव सन्तुष्टाः तदा
भजत । नो येद्यथासुखं विधेयमिति भावः । न ह्यशक्यं कथित् कर्तुं शक्नोतीति ॥ २२ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमे हरिः प्रीतो लीलां कामकृतामपि । इन्द्रादिदुर्लभां चक्रे खानन्दार्थमितीर्यते ॥ १ ॥
अस्याः सर्वोपकाराय फलश्रुतिरुदीर्यते । लौकिक्यपि यदा दृष्टिस्तदा सिद्धान्त इर्यते ॥ २ ॥
रसात्मकस्तु यः कामः सोत्पन्नं गूढ एव हि । अतः शार्ङ्गं प्रवृत्तं हि तृतीयं भारतं तथा ॥ ३ ॥
अतोत्र भगवांश्चक्रे नृत्यं कारितवांस्तथा । सर्वाङ्गेषु तु यो लीनः स यथा व्यक्ततां व्रजेत् ॥ ४ ॥
अलं वायुश्च सामग्री श्रमात् शीताच्च जायते । अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् ॥ ५ ॥

कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्क्ते न चापरः ॥ ५ ॥

भीष्मक उवाच—इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।

जहुर्बिरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥ १ ॥

तन्नारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।

स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्यावदबाहुभिः ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये तासां सर्वभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःखमज्ञानतथेत्, तदैव दूरीकृतमवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता त्यक्त्वा न गतमिति न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने गते तन्मूलकं दुःखमपि गतमित्याह इत्थमिति—भगवतो वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जहुः । अमादेवास्माकं विरहो जात इति । ननु वचनमात्रेण कथमज्ञाननिवृत्तिस्तत्राह भगवत इति । गोप्य इति । विपरीतभावानानिवृत्त्यर्थम् । ननु ता वाचः कथं न मनसि सन्देहमुत्पादितवत्यस्तत्राह सुपेशला इति । अतिमनोहरा इति । मनसि विचिकित्सायामेव सन्देहः । शब्दस्वाभाव्यादेव मनसि सन्देहो न जातः । अतो विरहजं तापं जहुः । नास्माकं विरहो जात इति ज्ञातवत्यः । यथा स्वमादुत्थितः स्वामिकं दुःखं न मन्यते । तस्य भगवत अङ्गैरुपचिता आशिषो यासाम् । भगवत्कार्यव्यतिरेकेणैव भगवदवयवैरेव सर्वमनोरथाः पूरिताः ॥ १ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकरूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्तव्यमारभते तन्नारभतेति—गोविन्द इति । एतदर्थमेवेन्द्रो जातः । अतोऽसाधारणो भोगश्च तस्यावश्यक इति च । अनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः रासक्रीडामारभत । बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रासः । रसस्याभिव्यक्तिर्वसादिति । रसप्रादुर्भावाथर्ममेव हि नृत्यम् । रासे क्रीडा लीला स्वस्य । क्रीडायां मनसो रसस्योद्गमः । नृत्ये देहस्य । कामस्तु भोक्तृनिष्ठ इति स्वप्राधान्यम् । समाजेनापि रस उत्पद्यत इति एकवचनम् । तदाहीनुरसवद् भक्तिरसवद्वा कामरसोऽप्युत्पद्यते । गोपिकानां रसयोग्यतामाह अनुव्रतैरिति । अनुव्रतं यासां तासामपि रसोत्पादनमावश्यकमिति । यादृशो भगवतोऽभिप्रेतस्तदृश एवेति च । नन्वयं रसः अलौकिकः न लौकिकेऽप्युत्पद्यते अतो व्यर्थ आरम्भः । न हि सिकतासमूहात् तैलमुत्पद्यत इति चेत्तत्राह स्त्रीरत्नैरिति । स्वभावतः स्त्रियस्त्रिविधाः, लोकमेदेन । तत्रापि मानुषीषु जातिभेदाश्चत्वारः, पशिन्यादयः । वासनाभेदाश्चतुर्दश अश्वप्रकृत्यादयः । सर्वास्त्वेवैता रत्नभूताः । सासाधारणधर्मैस्तद्गर्भप्रकाशिकाः । अतः सर्वभावेन रसोत्पत्तिरयोग्यता । तैरन्वित इति । स्वयं नाचकमणिः । तद्योग्या एते मणय इति । एकरसत्वाय च मेलनम् । अनेन रसप्रकटनार्थं शुद्धदासिका भगवते दत्ता इति यदुक्तं, तदपि समर्थितम् । नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, कथं वैषम्याद्रसोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह प्रीतैरिति । ता अपि भगवत्सदृश्यो जाताः ।

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।

योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ।

प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे खनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥

यं मन्येरन् न भस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।

सर्वतः प्रीता इति । तासामभिनवेशप्रकारमाह अन्योन्यावद्वबाहुभिरिति । ताः परस्परमा-
समन्तादुभयतः बद्धौ बाहु यासाम् । न तु भगवता सह ॥ २ ॥

भगवान् पुनः हस्तमण्डलाद् बहिःस्थितो यथा सम्बध्यते तथा सन्निवेशमाह रासोत्सवः
सम्प्रवृत्त इति—सर्वेषामेव गुणभावाद् रसप्राधान्याद् रासोत्सव एव सम्बद्ध्यते प्रवृत्तः । उत्सवो
नाम मनसः सर्वविस्मारक आह्लादः । उत्सवत्वसम्पादनाय सजातीयानेकरसोत्पादनार्थं विशेषे-
षमाह गोपीमण्डलमण्डित इति । गोपीनां मण्डलैरनेकविधैर्मण्डितः । उत्सवोऽप्यनेकवि-
धैर्बाष्पणादिमण्डलैर्मण्डितो भवति । अत्रापि तुल्यस्वभावाः रसार्थमेकीकृताः पृथक्मण्डलमाजः
तैरपि मण्डितः । पोषकाश्च रसास्तत्र उत्पादिता इति उत्तरोत्तरमण्डलैः पूर्वपूर्वरसः पोष्यत इति
नार्यं रसोन्यत्र भवितुमर्हति । सम्बद्धप्रवृत्तिर्निरन्तरमाभिर्भावः । ननु कालकर्मस्वभावानां प्रति-
बन्धकत्वाद्नेकत्र जायमानो रसः कथमेकीभवति, तत्राह योगेश्वरेणेति । स हि सर्वोपायवित् ।
सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवद्दर्शयार्थं योग एवोद्घाटयतीति साधनेषु योगः प्रधानम् । तत्रैव सर्वे
सर्वत्रैव मूलभूतो रस उत्पादयितुं शक्यत इति सिद्धमेव । किञ्च कृष्णोऽयमिति । स्वयमेव सदा-
नन्दः । उद्गतोऽग्निः सर्वत्रैवाग्निं लीनं जनयितुं शक्नोति । तस्य भगवत्त्वासु सन्निवेशप्रकारमाह
तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरिति । मण्डलीकृता यावत्यो गोप्यः तासां द्वयं द्वयं भिन्नतया भाव-
नीयम् । द्वित्वद्वयस्य नैकाधिकरणता भाव्या । अतो मण्डलमध्ये यत्र हस्तद्वयप्रस्थितिः, तत्र भगव-
दुदरं यथा भवति, तथा भगवानुत्थितो जातः । तथोद्गतस्योभयत्र सम्बन्धमाह, द्वयोर्द्वयोर्मध्ये
प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानामिति । हस्तद्वयेन पार्श्वस्थितयोः कण्ठे ग्रहणम् । एवं वोढश्च
गोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः स्यात् । कृष्णद्विविध्यप्रतीतिः । इमेवार्थमाह
खनिकटं स्त्रियः यं मन्येरन्निति । खल्वैव निकटे न त्वन्यासाम् । स्वसम्मुखस्थितगोपिका-
कण्ठालिङ्गितभगवद्दर्शनमपि भगवदिच्छया तासां न जायत इति । प्रयोजनार्थं हि रूपकरणम् ।
तदर्थसङ्गणयैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्ख्या मृग्या । 'यावतीर्गोपयोपित' इत्यग्रे समसङ्ख्यां
भगवतो वक्ष्यति । यत्पुनः कैचिदुक्तं 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे भाषव' इति तत्रापि सविस्मयः पाठो
ज्ञेयः । द्विवचने बहुवचने प्रयोगश्च । अन्यदेव वा तन्मण्डलं, न भागवतोक्तम् । मध्ये वेषुना-
दस्योक्तत्वात् । अत्र तु रसार्थं नृत्तमिति । गानार्थमपेक्षायामपि देवैरेव तत्सिद्धिः । 'मध्ये
मणीनां हैमाना'मित्यत्र तु दर्शनार्थमुक्तत्वात् । गोपिकानां देवानां च दर्शनं तथैवेति नानुप-
पन्नं किञ्चित् ॥ ३ ॥

एवं रसार्थं सर्वसामग्र्यामुक्तायां स रसः प्रादुर्भूतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अलौ-
किकज्ञानयुक्ता दर्शनार्थभागता इत्याह न भस्तावद्विति—तावन्नभो विमानशतसङ्कुलमासीत् ।
मण्डपे हि नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् ।
यथा रसोत्पादनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सम्बद्धाः नानाबन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते । तदर्थं भगवता
ते चित्रप्रायाः स्थापिताः । अत्र एवाग्रे औत्सुक्यापहृतात्मनामिति वक्ष्यति । खलीलार्थं सर्वं
तथा प्रेरयतीति न औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः । तासां रसग्रहणार्थमागमनं भगवदिच्छा तु चि-
१ गोपिजनानां मध्येऽग्रेति पाठः सुचितः ।

दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।

जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

बलयानां नूपुराणां किङ्किणीनाञ्च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दः तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।

त्रार्थम् । विमानस्थितान् तत्सम्बन्धिनो वर्णयति दिवौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं येषाम् । सदाराणामिति तेषां भावान्तरव्युदासार्थम् । स्त्रीणां गुणसज्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसाभिज्ञा रसयोग्याश्च भवन्तीति । नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थे प्रवृत्तिः तत्राह । औत्सुक्येन विचाररहितलीलाश्रितमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्वा येषाम् । अतः स्वधर्मादेव प्रवृत्ताः, न तु भगवद्धर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

ततो नृत्यारम्भे यद् भाष्यं, तज्जातमित्याह तत इति—आदौ दुन्दुभिवादनम् । 'परमा वा एषा वाग् वा दुन्दुभा'विति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्पवृष्टिर्मङ्गलार्थी । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः तदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धर्वपतय इति । भगवान् श्रोष्यतीति उच्चमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वासुप्रभृतयः ते श्रवणकारिण इति नटानामिव तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवदस्त्यक्तेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । 'अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीया'-निति न्यायात् । तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका इति । वैपयिकदोषव्यापृष्यर्थाह अमलं तद्यश इति । तद्धि मलनिवर्तकम् । अतो न तासां तेषां वा तत्कालोपयोगिपदार्थादतिरिक्तो भाव उत्पद्यते ॥ ५ ॥

एवं बाष्पगीतवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादित्राण्याह बलयानामिति—स्थानत्रये हि वादित्राण्यपेक्ष्यन्ते । नीचस्थाने भूमाविव मध्ये उपरि च तथैव तालमेदाः । अतोऽत्रापि उपरि बलयानां शब्दः । अधो नूपुराणाम् । मध्ये किङ्किणीनाम् । अन्योन्यपदवाहव एव मध्ये मध्ये हस्तद्वयं योजयन्तीति बलयानां शब्दः । अधवाग्रे शब्दोत्पत्त्यर्थं प्रकारं वक्ष्यति 'पादन्वासै' रिति । सप्रियाणां कृष्णसहितानामत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः । सर्वासां भगवत्सम्बन्धार्थं च । शकारात् अन्येऽपि कृजितशब्दाः सुखशब्दाश्चोक्ताः । सर्वैः एकीभूय तुमुलो भूत्वा । यथा दूरस्थानामवाप्तान्तरग्रहणं न भवति । तथा सति किं स्यादत आह रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले । यथानधिकारित्वेन शूद्रस्य वेदश्रवणे तदध्येतुर्मन्त्रस्य च शक्तिहासः, शूद्रे च पापसम्भवः । तथैतद्वक्तातिरिक्तानामेतच्छ्रवणेऽप्यनधिकारादस्य रसस्थालीकिकत्वादतच्छ्रवणे मण्डले सर्वेषां रसो गच्छेत् । श्रवणे सति तदन्वेषणपरत्वं स्यात् । तच्चेवामेवानिष्टकरमिति तदेव पापरूपम् ॥ ६ ॥

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचिन्न भासेतेत्याशङ्क्य सार्वजनीना भगवच्छोभा तदा जातेत्याह तत्रेति—स्वभावशो भातोऽप्यतिशयेन शुशुभे । तदुक्तं शक्तिभिः सहितोषिकां शोभां प्राप्नोतीति । कदाचित् स्वत एव शोभां प्रकटयेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तान्निरिच्छुक्तम् । ननु सहजशोभायुक्तस्य कथं तामिरितिशोभा, तत्राह भगवानिति । यथा गुणैः । ननु गुणाः सर्वोत्तमाः न तथैता इति चेत्तत्राह देवकी सुत इति । भक्त्या यथा देवक्या अपि

मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रुविलासैः

भङ्ग्यन्मध्येअलकुचपदैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।

स्वियन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो

गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचके विरेजुः ॥ ८ ॥

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।

कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

पुत्रो जातः । स्त्रीणामेवोपकारायविर्भूतः । अतस्तास्यपि स्वसामर्थ्यमेव दत्त्वा शोभां प्राप्तवान् । सहजस्य कृत्रिमैः शोभा न भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह मध्ये मणीनामिति । महामरकतो गरुडोद्गारी स मणिः सहजः । सुवर्णमणयः कृत्रिमाः । तथापि ते परितः क्लृप्ताः सहजमणिमप्यतिशोभयन्ति ॥ ७ ॥

एवं पूर्वपीठिकासुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह पादन्यासैरिति—पादन्यासाः सर्व एव चारीकरणरूपाः । भुजानां विधुतवध सर्वहस्तकभेदाः । एकेनावयवेन शिष्टावयवाः तथा संविधानयुक्ता इति हेयम् । मन्दहाससहिताः सर्व एव कटाक्षा उक्ताः । भ्रुभेदाश्च । तत्तद्गसे हृदयाविष्टे तथैव भवन्तीति । भङ्ग्यद् भङ्गयुक्तानि मध्यानि उपरिभागपरिवर्तनात्मकानि । रसामिनिविष्टानां तासां सर्वावयवातिभ्रमणेन रस एकीभवतीति । परिवर्तनादिभिरेव वा । चलेषु कुपेषु पटा इति सर्वाण्येवकम्पनान्युक्तानि । कुण्डलैर्गण्डलोलैरिति सर्व एव शिरोभेदा उक्ताः । शिरोभेदेष्वेव वक्तव्येषु कुण्डलानां वचलननिरूपणं, तद्विद्युतामिव शोभार्थम् । गण्डलोलैरिति सर्वा कान्तिस्तत्रोपक्षीणेति ज्ञापनार्थम् । गण्डे हि केवलो रसः । पेयो रसस्तत्र एव पीयत इति विद्योतनं तस्मैवामिव्यक्त्यर्थम् । ततोऽन्तस्त्वितो रसः पुष्टोऽभिव्यक्त इति ख्यापनार्थमाह स्वियन्मुख्य इति । स्वियत् स्नेदयुक्तानि मुखानि यासामिति । कवररशनासु च अग्रन्थयो जाताः । रसेन सर्वावयवस्थेन एकीभूतेन देहः सङ्गमतामापन्नः । अतः केशपाशे रशनायां च ग्रन्थिः शिथिला । नन्वेवं कथं श्रमस्तत्राह कृष्णवध्व इति । सदानन्दस्य हि फलस्य ता उपभोक्तव्यः । अतः क्रियायां श्रमो भवत्येव । एतादृशयोऽप्यन्तः सन्तोषेण गायन्त्यो जाताः । एवं कायादिश्रमैरपि ता विरेजुः । अतिशोभायुक्ता जाताः । ननु लोकानां दर्शनसापेक्षा शोभा । तास्तदा कथं सर्वैर्दृष्टा इति तत्राह तडित इव ता इति । नहि तडित् बहुकालं दर्शनयोग्या भवति । मेघचके शोभामेव परं सम्पादयति । तथा कृष्णसमूहे मगवता आच्छादिताः । परितः कदाचिदेवोद्गताः । केनचिदंशेन दृष्टा भवन्ति । अतस्तासां शोभा न दोषावहा जाता किन्तु विशिष्टैव जाता ॥८॥

गाढनृत्यमुक्त्वा मध्यनृत्यमाह उच्चैर्जगुरिति—नृत्यमाना नृत्यं कुर्वन्त्य एव उच्चैर्गानयुक्ता जाताः । अथवा आदायुच्चैर्जगुः । ततो नृत्यमाना नृत्यन्तो जाताः । उभयत्र हेतुमाह रक्तकण्ठ्यो रतिप्रिया इति । रक्तः रजकस्यरेण युक्तः कण्ठो यासामस्तीति । रतिरेव प्रिया यासामिति । गानेन व्यामोहनम् । नृत्येन च तासां प्रसिद्धम् । ननु पूर्वनृत्येन जातश्रमाः कथमेवं कुतवत्य इत्यत आह कृष्णाभिमर्शमुदितम् इति । मगवत अभितोमर्शः प्रोच्छन्नादिविशेषरूपः तेन मुदिताः । अन्तःपूर्णानन्दाः । इतरविस्मरणार्थं नादाधिक्यमाह यद्गीतेनेदमावृतमिति । यासां गीतेनेदं जगद् व्याप्तम् । अथवा । यदर्थमेतन्नृत्यादिकं, तत् सकलं जातमित्याह यद्गीतेनेति । लोकैः क्रियमाणेन गीतेन एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद् रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोके रसप्राप्त्यर्थमेवैतत् कुत-

काचित् समं मुकुन्देन खरजातीरमिश्रिताः ।

उत्तिन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति ॥

तदेव ध्रुवमुत्तिन्ये तस्यै मानं च बह्वद्वात् ॥ १० ॥

काचित्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्यस्य गदाभृतः ।

जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वल्यमल्लिका ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्रोतपलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाघ्राय हृष्टरोमा चुजुम्ब ह ॥ १२ ॥

मिति । उत्पन्नस्य च नादस्मामृतमयत्वाय भगवतापि नादः कृतः । स च मधुर एव कर्तव्यः । तेन च जगत् पूरणीयम् ॥ ९ ॥

ततोऽष्टमानमेतदिति तदर्थमाह काचिदिति—मुकुन्देन समं अमिश्रिताः खरजातीः काचिदुत्तिन्ये । काचित् सम्यग् भगवद्भावं प्राप्ता । भगवतो नादकरणे हेतुः मुकुन्देनेति । मोक्षदानार्थमेव उपनिषदि स्वनार्दं पूरितवान् । उभयोरेकता । नादे तुल्यता । मोक्षे कार्यद्वयम् । पूर्वसङ्घाताभिवर्तनं ब्रह्मप्रापणं च । तदर्थमितरनिवारणार्थं ध्रुवनिपदामुपयोगः । खराः पद्मादयः । तेषां जातिभेदाः । यथा मयूरः पद्मं वदति । तथा अन्येऽपि पक्षिणः । मनुष्या अन्येऽपि जीवाः पद्मं वदन्ति । तथापि तेषामवान्तरजातिरस्ति । ते चेद्यथाक्रमेण यथारसामिष्यकि यदभिप्रायेण सुष्टुष्टुत्पादिताः, तास्तथैव योजिताश्चेत्, तदा खरजातयः अमिश्रिताः भवन्ति । तद् भगवता कर्तुं शक्यम्, नान्येन । तासां चेदुन्नयनं, तदा युक्त एव सन्तोषः । तदाह पूजिता तेन भगवतेति । स्वस्य ब्रह्मत्वात् स्वविचारितानुपूर्वीति स्वस्य तथा गानं नाधर्यहेतुः । अन्ये तु तत्स्वरूपमेष न जानन्ति, कृतः पुनः करिष्यन्तीति तेनैव पूजिता । किञ्च, कार्यमपि उन्नयनेन जातमिति । साधु साध्विति । प्रीयता प्रीतिं कुर्वता भगवता । स्वरूपतः फलतश्च साधुत्वाय हिरुक्तिः । प्रीतिश्च तुल्यत्वात् सर्वथा कार्यानुगुणत्वात् । अन्या पुनः उन्नीतमेव वावद् भगवता पुनर्गृह्यते, तावत्तथैवोन्नयनं कृतवतीत्याह तदेवेति । तदेषोन्नीतं ध्रुवं निश्चलं यथा भवति, तथा उत्तिन्ये । तन्नार्दं ध्रुवनादे योजितवती । ध्रुवनादः कारणनादः स्थायी स्वरः । 'यत्रोपविशते रागः स्वरः स्थायी स कथ्यते' । भगवन्नाद एव वा । भगवता तथैव गीतमिति । ध्रुवतालादिषु योजितवतीति केचित् । तन्न विचारक्षमम् । एवं ध्रुवयोजनायां भगवाँस्तस्यै बह्वैव सन्मानमदात् । चकारादभीष्टमपि । एवं तासामन्तःसामर्थ्यं जातमिति बहिःसामर्थ्यं किं वक्तव्यमिति भावः । बह्विति सर्वानोपपधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्याद्यतसः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

कीर्तिर्हि भगवन्तमेवावलम्बते । अतः काचिकं व्यापारं द्वयोराह काचिदिति—रासेन परितः श्रान्ता स्वस्वैकस्मिन् पार्श्वे विद्यमानस्य स्कन्धं स्वबाहुना जग्राह । गदाभृत इति भगवतः स्मरत्वाय । अधिकप्रयत्नेन अन्वया क्रियमाणे रासो भज्येत । परिश्रमो रसाधिक्यात् । अन्यथा रसार्थे प्रवृत्तिर्न स्यात् । मण्डलपरित्यजे मण्डलसिद्ध्यर्थं भगवतापि हस्तग्रहणं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठग्रहणं बुद्धाधिरूढालिङ्गनं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता तथापि भगवानेव गृहीत इति मित्रवत् स्थितिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह श्लथद्वल्यमल्लिकेति । श्लथन्ती वलयाकारा मल्लिका यस्याः । कवरे वलयाकारेण मल्लिकामाला बद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आप्रता च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

अन्या पुनः स्वस्य एकांसगतं बाहुं उत्पलापेक्षया अधिकपरिमलधुक्तं चन्दनेनालिप्तं बाहुमाघ्राय अन्तःप्रविष्टामोदा पूर्णानन्दा सती हृष्टरोमा बाहुमेव चुजुम्ब । रूपस्पर्शा पूर्वमेव स्थितौ ।

कस्याश्चिन्नाद्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ।

गण्डं गण्डे सन्दधत्या अदात्ताम्बुलचर्चितम् ॥ १३ ॥

नृत्यती गायती काचित् कूजझूपुरमेखला ।

पार्श्वस्याच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं क्रान्तं श्रिय एकान्तवल्गुभम् ।

गृहीतकण्ठ्यस्तदोभ्यां गायन्त्यस्तं विजह्निरे ॥ १५ ॥

गन्धरसयोरप्यनुभवं कृतवतीति । हेत्याद्यर्थे । तत्रेति । तस्मिन्नेव समये, तत्रैव भगवति वा । उभयपार्श्वस्वयोगोपिकयोस्तथा सति विनियोग उक्तो भवति । एकांसगतमिति वा । सैव तथा कृतवतीति केचित् । सदानन्दत्वात् सर्वत्रैव समरसता । उत्पलं हि रात्रिविकासि । तत् स्त्रीणां मनोह्रम् । आघ्राणे चन्दनजसौरभमेव न हेतुः, किन्तु ततोऽपि विलक्षणं साधारणजनावेषं तदपेक्षयापि सौरभयुक्तत्वेनात्यलौकिकभाववतीनामेव वेषम् । सहजसौरभमित्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । चन्दनालेपः विवेकधैर्यनाशनार्थः । घ्राणेनान्तःप्रवेशनमस्या विशेषः । एषा श्रीरूपा ॥

कयाचिद् भगवद्गृहीतताम्बुलं ज्ञानवद् गृहीतमित्याह कस्याश्चिदिति—कस्यचित् ताम्बुलचर्चितमदादिति । स्वगण्डं भगवद्गण्डे सन्दधत्या इति तस्या अपेक्षालाघवं सूचितम् । सम्मुखत्वाभावेऽपि लाघवेनैव प्रादात् । अनेन तस्यै स्वविद्या दत्तेति ज्ञापितम् । तेनेयमेवोपदेष्ट्री भगवदसन्निधाने सर्वासां भविष्यति । तस्याः विद्यायोग्यतां वक्तुं लौकिकक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वमाह नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितमिति । नाट्येन विशिष्टस्य कुण्डलस्य शिवा मण्डितं गण्डम् । नाट्ये क्रियाशक्तिः प्रतिष्ठिता । कुण्डले ज्ञानशक्तिः । क्रियाशक्त्या विज्ञेपोऽल्यभ्यासः । योगात्मकत्वात् साधनानि वा तस्य कान्तिरनुभवः । तेनालङ्कृता भक्तिः । भगवत्प्रेम्णा सम्बद्धा यथा सा भगवति रता । एवं तस्यामपि भगवान् रतः । तत्रापि गण्डमिदं साध्यरूपा भक्तिरुच्यते । तां लक्ष्मीं प्रति मूलपर्वटनमिति । लक्ष्मीवन्तं प्रति पुनः पुनरावर्तत इति ज्ञानताम्बुलयोस्तुल्यता । चर्चितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ १३ ॥

अपरा पुनः वैराग्यात्मकं क्रियारूपमच्छिद्रं ज्ञाने सहायार्थं भगवद्वत्तं स्वहृदये स्थापितवतीत्याह नृत्यतीति—सा नृत्यं गानं च कुर्वती स्थिता । तत्राभिनये यथान्यहस्तः स्थाप्यते, सहस्तो वा, तथा भगवद्वत्तमेव स्थापितवती । शब्दं ज्ञानं तदर्थानुष्ठानं च तस्या वर्तत इति ज्ञापनार्थं नृत्यगानयोः कथनम् । कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः । उपरि गानाभिनयनम् । पादयोर्नृत्यम् । अत एव नूपुरयोर्मेखलायाश्च शब्दः । स च भोवोदीपकः । अनेन तस्याः पूर्वस्थिता सर्वैव क्रियाशक्तिः सफलेति सूचितम् । एकस्मिन्नेव पार्श्वे विद्यमानस्य भगवतः श्रान्ता सती तत्तापहरणार्थं स्तनयोरधात् । तापहारकत्वमजस्य प्रसिद्धम् । भगो निर्भुतिघृचकः । स्वस्याः पूर्वक्रियापरित्यागः बाह्यत एवेति भगवत एकस्मिन् भागे स्थितिरुक्ता । भगवत्क्रियाशक्तेरक्षयत्वसूचनायाच्युतेति । अग्रे सम्बन्धस्यापि करिष्यमाणत्वात् तदविधातार्थं च । तस्य पुनः कामाद्युद्बोधकत्वेन तापानाशकत्वमाशङ्क्याह शिवमिति । तदेव कल्याणरूपं आनन्दरूपत्वाच्च भगवतः ॥ १४ ॥

एवं पण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलामाह गोप्य इति—अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति । अन्तर्बहिश्च नित्यानन्ददायी । अत एव सर्वस्त्रीणां मूलभूतायाः श्रिय एकान्ततो वल्गुभः परमः श्रियः । तादृशं लब्ध्वा तमेव गायन्त्यो विजह्निरे । ननु परमानन्दे

कर्णोत्पलालकषिटङ्कपोलधर्मवक्त्रभ्रियो बलयनूपुरघोषवाद्यैः ।

गोप्यः समं भगवता ननुतुः स्वकेशस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

एवं परिष्वङ्ग करामिमर्शस्निग्धे क्षणोद्दामविलासहासैः ।

रेमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥

तदङ्गसङ्गप्रमदाकुलेन्द्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिका वा ।

नाञ्जः प्रतिप्योद्गमलं ब्रजस्त्रियो विस्त्रस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ १८ ॥

प्राप्ते क्रियाया अपगम एवोचितः न तु पुनः क्रिया, तत्कथं विहार इति चेत्तत्राह तद्वोभ्यां गृहीतकण्ठ्य इति । भगवत्क्रिययैव व्याप्ताः न तु स्वक्रिया काचित् । कण्ठे क्रियायाः स्वापि तत्वाद् गानं क्रिया च सम्भवतः । इयं क्रियाशक्तिरूपेति स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ १५ ॥

अतः परं राधादामोदरवद् उभयोर्नृत्यमाह कर्णेति—रासार्यमेवैतदपि परं प्रत्येकं रस उत्पद्यत इति गोष्ठीमात्रमुक्तम् । उभयोर्गानृत्ये विनियोगात् । भ्रमरो गायकः । वाद्यं तु पूर्ववदेव भविष्यति तदाह बलयनूपुरघोषवाद्यैरिति । बलयानां नूपुराणां घोषशब्देन किङ्किणीनां शब्दा एव बाधशब्दाः । अत्यन्तं नृत्याभिनवेशार्थं स्वकेशात् स्रजो—यासामित्युक्तम् । नृत्यारम्भे तासां शोभामाह कर्णेति । अन्यथा पूर्वोक्तनृत्येन भ्रान्तानां पुनर्नृत्यमनुचितमेव सात् । न वा रसालम् । कर्णे उत्पलस्वापनं तस्य अपातने चातुर्यार्थम् । तत्सहिता अलङ्काः भ्रमरा इव रसपातारः । तेषां विटङ्गः अलङ्करणरूपं स्थानम् । एतादृशीं कपोलीं । तत्र यो धर्मः अन्तरुद्रत-भ्रमजलं नृत्याभिनवेशाज्जातम् । तैः कृत्वा वक्त्रे श्रीरलीकिकी काचित् सम्पन्ना । यथा मुक्ता-भिर्मण्डितं भवति कपोलद्वयम् । अनेन मुखे भ्रमो निवारितः । ताभिः सह भगवतो नृत्ये अनुभावकश्च भवति । स्वतो वा । क्रीडानिष्ठचित्रनेन सूचिता गोप्य इति । भगवत् एव तासामेतावत्त्वम्, न स्वत इति ज्ञापितम् । अतो भगवता समम्, यथा यथा भगवान् नृत्यति, तथा तथा ता अपि नृत्यन्तीति ॥ १६ ॥

एवं प्रादुर्भूते रसे अत्यन्तोद्गमनार्थं साक्षात्कामशास्त्रोक्ताधेष्टा निरूपयति एवमिति ।

आलिङ्गनादचलत्र निरूपिताः । एवमेव रसोद्गमनार्थं परिष्वङ्गः आलिङ्गनम् । ततः कर-मिमर्शः, तत्तदवयवेषु भगवद्गतस्पर्शः । ततः स्निग्धेक्षणं भाषोद्धारि । तत् उद्दामो विलासः, अमर्यादो भोगः । ततो हास्यानि पूर्णमनोरथानामेवम् । एवं परिष्वङ्गादिहासान्ताः सर्वास्तु । ननु प्राकृतीभिः कथं रेमे, तत्राह रमेश इति । रमाया ईशः । सर्वत्र तासु रमापि भगवदाङ्गया निविष्टा । ता अपि अधिष्ठानयोग्या इत्याह ब्रजसुन्दरीभिरिति । नन्वात्मारामः कथमेताभिः रेमे, लक्ष्मीस्तु ब्रह्मानन्द इति रमणमुचितमपि । एतास्त्वोद्योग्यनुचितः, ब्रह्मभावाभावात्, इति चेत्, तत्राह यथार्भक इति । बालको हि दर्पणजलादिकं पुरतः स्थापयित्वा, तत्र तत्रात्मानं पश्यन् रमते । तथा भगवानपि स्वसामर्थ्यं स्वरूपं वा तत्र स्थापयित्वा, ब्रह्म ब्रह्मानन्दं चाविर्भावयित्वा रेमे । नन्वेदमप्यनुचितं, किमनेनेति चेत्, तत्राह यथार्भकः । यथा बाललीलां कृतवान् तथैतदपि कृतवानित्यर्थः । एतेन यथा प्रहसद्भावो वा, तथैता एतद्भावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् । अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च । अत्रे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

एवं सर्वभावेन भगवद्दर्मावेशे तासां देहादिविसरणपूर्वकं महारसामिनिवेशमाह तद्वेति—तस्य भगवतः अङ्गसङ्गेन यः प्रकृष्टो मदः देहादिविसारको भाव उत्पन्नः । तेन आकुलानी-

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।

कामार्द्रिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीगोपयोषितः ।

रेमे स भगवोस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।

प्राप्तुजत् करुणः प्रेम्णा शान्तमेनाङ्ग पाणिना ॥ २१ ॥

न्द्रियाणि यासाम् । सर्वा इतिकर्तव्यतामृदा जाताः । ततः केशपाशं परिहितदुकूलं कुचपट्टिकां वा स्वयमञ्जसा सामस्त्वेन प्रति सम्मुखतया विशेषेण बोद्धुमलं न जाताः । पुनरल्पेनैव तथा-विधा जाता इत्यत्र हेतुमाह व्रजस्त्रिय इति । श्रमोऽपि जात इत्याह विस्मस्तमालाभरणा इति । आकुलेन्द्रियत्वाच्च विचारो लौकिकः । गोपिकात्वाच्च पारमार्थिकः । श्रमोऽपि दैहिकः । अत आद्यन्तमप्येषु तामु युक्ता भगवतैव धृता न तामिरित्यर्थः । यद्यप्यन्वप्रतीत्या श्रियमाणा इव, तथापि न खतो धारणम् । कुरुद्वहेति सम्बोधनमभ्रमाय विश्वासार्थं च ॥ १८ ॥

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केषामपि न जातमिति वक्तुं देवस्त्रीणां चन्द्रस्य च विषयमाह कृष्णेति—नहि कस्याभित् पतिः परमानन्दो भवति । नहि निरानन्देनानन्दो दातुं शक्यते । 'एष सेवानन्दयात्री'ति श्रुतेः । एवकारेणेतरेतिपेक्षश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । नहि जीवो विशेषक्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनार्थं भगवत्तो वरो निरूपितः । स्त्रीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः । न तु परिज्ञानम् । रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्मकत्वात् तदेहस्य । 'सोमः प्रथम' इति श्रुतेः । साधारण्यश्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह शशाङ्क इति । स हि कलङ्की । आनन्दमयोऽपि । सगणो नक्षत्रसहितः । तेनोदीपनेऽपि न तस्यान्यासु चित्तसम्भवः । चकारात् सोऽपि मुमुहे । यथा पुनरेताः मोहनानन्तरं पुनःपुनर्दर्शने उदुङ्क-कामा जाताः । गत्वास्ताभिरपि कामरूपतया क्रीडा कर्तव्येति कामार्द्रिता जाताः । तथा च-न्द्रोऽपि भगवति निवेशनार्थं यत्नं कृतवान् । अतः कामार्द्रितो जातः । अनेनाग्रे निसर्गात् सुखमिति पक्षे उपपत्तिरुक्ता । अस्मैव चन्द्रस्य अंशास्ततो निवर्तिष्यन्त इति । अन्यथा 'सहस्रदर्शनान्मुक्ति' रित्येतत्स्रं विरुध्येत । सहस्रवर्णाभावात् । किञ्च, सगणः खस्त्रीसहितोऽपि विस्मितो जातः । विस्मयस एवोत्पन्नः, नान्यो रस इति ॥ १९ ॥

एवमाधिभौतिकानामाधिदैविकस्य च भगवद्गुणादितरसाभिनिवेशमुक्त्वा 'नन्दमोपमुतं देवि पतिं मे कुर्वि'ति प्रत्येकप्रार्थनया अतं कृतमिति प्रत्येकं रेम इत्याह कृत्वेति—गोपजातीया योषितो यावत्पस्तावन्तमात्मानं कृत्वा तत्र तत्र मायोद्घाटनेन तथा तथा प्रकटो भवति । एतन्म-हासीरतम् । एवं करणे सामर्थ्यं, यतः स भगवानिति । स इति तदर्थमेवावतीर्णः । अत्र तासां व्रतार्थं ताभिः सहैव रेमे । न त्वात्मारामता पूर्ववत् । इममर्थमाह आत्मारामोऽपीति । न त्वामाराम एव चन्द्रप्रवेशाद्दूरमर्थं सम्भवति । अस्यापि दशायामात्मारामत्वमेव । 'अ-धिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति तत्रापि आत्मरमण एव मुख्यतेत्याह लीलयेति । यथा महानपि लीलया विसदृशं करोति । स्वयं पदातिरिव मृगयायां गच्छति । यथा अन्या अपि अवतारलीलाः, तथैतामपि कृतवानित्यर्थः ॥ २० ॥

तवस्तासां मुरवान्तो जात इत्याह तासांमिति—अतिविहारेणानेकधनैः सम्बद्ध श्रान्ता

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विङ्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।

मानं दधत्य कपभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-घृष्टस्त्रजः स्वकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।

गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजीभिरभिराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥

जाताः । ततोऽग्रिमलीलार्थं तासां वदनादि सहस्रेण प्राप्तवत् । यतः स कुण्डलः । तदर्थमेवावतीर्णः । सर्वत्रैव तथाविधं जातमिति ज्ञापयितुं बहुवचनम् । तथा करणे हेतुः करुण इति । करुणायुक्तः । सा करुणा उदासीना न भवतीत्याह प्रेम्णेति । मार्जने केचन एव निवर्तत इति ज्ञापयितुं श्रान्तमेनेत्युक्तम् । अङ्गेति सम्बोधनमप्रतारणाय । एवं तासां दुःखनिवारणपूर्वकं परमानन्दं स्थापितवान् ॥ २१ ॥

ततोऽतिमुदितानां कृत्यमाह गोप्य इति—गोप्यो मानं दधत्यः तत्कृतानि जगुः । गाने हि रजोगुणाभिनिवेशो हेतुः । तदर्थं सहजमेकं भगवत्कृतं च हेतुद्वयमाह । तत्र प्रथमं सहजं निरूपयति । स्फुरद्यत् पुरटं सुवर्णं दाहोर्चीर्णमुडवलीकृतं च, तस्य ये कुण्डले कुन्तलाश्च, तेषां त्विषा सहिता या गण्डश्रीः । उडवला गण्डश्रीः पीता वा । उडवला नीला चेतरे । एवं कान्तिवर्षं मूलभूतगुणकार्यरूपम् । तेनासां सर्वोत्कर्षयोग्यता । सुधितं सुधामिव प्राप्तं यद्वासपूर्वकं निरीक्ष्यम् । अत्राप्यन्तःस्थितो रागः निरीक्षणं हासयेति त्रितयमुक्तम् । भगवदीयमेतत् । अत उभाभ्यां सन्मानमभिमानं वा दधत्यः सहृदयकृतविपरीतगुण्वा जातदोषनिराकरणार्थं तत्कृतानि जगुः । तेषां न केवलं पापनिवर्तकत्वं, किन्तु पुण्यरूपत्वमपीत्याह पुण्यानीति । भगवता कृतानि पापनिवर्तकानि पुण्यजनकानि च । अतस्तासां दोषाभावः । अग्रिमलीलायां पुण्योपचयश्चेतः । पूर्वकेशविस्मरणार्थमानन्दविभवाह । तस्य भगवतः कररुहा नखाः, तेषां स्पर्शेन जातपीडया स्मृतसम्मोहाः प्रमुदिताः जाताः । अन्तःपूर्णानन्दा गानेनापि जाता इति अन्ते विशेषणम् ॥ २२ ॥

ततस्तामिस्तुल्याभिर्भगवान् जलक्रीडां कृतवान् इत्याह ताभिर्युत इति—ताभिः सर्वाभिरेव युतः । महारात्रसमये यमुनायां जलक्रीडार्थं प्रविष्टः । तत्र प्रयोजनं श्रममपोहितुमिति । तासां सर्वाङ्गश्रमं जलक्रीडयैव दूरीकुर्वन् । भगवत्स्ताभिः सह गमने जायमानां शोभां वर्णयति स्त्रजः गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत इति । यमुनाया वा विशेषणानि । गन्धर्वाणां रक्षकाः गन्धर्वपाः गन्धर्वोत्तमाः । ते च ते अलभ्य तैरनुद्रुताः । सङ्गे शीघ्रं गतः वाः आविशत् । आमोदस्य निवारणार्थं च तथाकरणम् । सम्भोगेन श्रमोदके पथिनीनां कमलरूपो गन्धोभवति । तदुपरोधेन च द्रुतपदविन्यास इत्यनुद्रवणम् । ते च अमरा भगवदीया एवेत्याह । अङ्गयोः सङ्गेन घृष्टा या सक् तस्याले । यस्या वा सक् तादृशी । सा चासी कुचकुङ्कुमै रञ्जिता च । भगवत एव माला । कालिन्दी च कुचकुङ्कुमै रञ्जिता । तत्र देहामोदः पुष्पामोदः कुङ्कुमामोदश्चेति । स्वकीयत्वेनासाधारण्यं च । आधिदेविकालं श्रमरास्तद्गन्धमोक्तारः इति विशेषणं गन्धर्वपेति । श्रान्तः इभिराडिवेति अविचारेहेतुः । श्रान्त इति विशेषणं लीलया गमनार्थम् । प्रत्येकसम्मोगावधि भगवतोऽन्यो भावो निरूपित इति तदपगमात् श्रमलीलाप्लाविष्कृता । गजीभिरित्यन्यश्रमो निवारितः । सेतवो बध्यन्ते जलरक्षार्थम् । ते सर्वे भिन्नाः तादृशगजेन भवन्ति । भगवतापि मङ्गमर्यादा आत्मारामत्वरूपा जीवानां च मर्यादा तथा सति निवृत्ता । कामरूपस्पर्शात् परदारानामभिर्गर्प-

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिपिच्यमानः प्रेम्णेश्रितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीक्ष्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्कटे ।

चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः ससत्यकामोऽनुरताबलागणः ।

सिषेव आत्मन्युपरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

भाव । पूर्वं तासां भगवत्स्पर्श एव स्थितः, न तु भगवता ताः स्पृष्टा इति कामाभावात् । देश-
कालमर्यादा च भग्ना । अतो हस्तिश्रेष्ठ इव जलक्रीडार्थं जलदेवतां दूरीकृत्य, स्वयं तत्र प्रविष्ट
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र जलक्रीडां च कृतवानित्याह स इति—स पूर्वोक्तः स्त्रीसहितः । अम्भसि अलं युवतिभिः
परिपिच्यमानो जातः । ततः प्रेम्णा ईक्षितश्च । प्रहसतीभिः कौतुकाभिनिविष्टाभिः इतस्ततः सि-
च्यमानः, यदभिमुखमेव व्रजति, तथैव सह रेम इति । एवं सर्वाभिः । यथा स्वयं माहात्म्यज्ञान-
पूर्वकं निर्भरस्नेहेन निर्दोषभावेन वदति शुकः, तथैव राजापि शृणोतीति ज्ञात्वा स्नेहेन स्वमध्यपातित्वं
सूचयन् सम्बोधयति अङ्गेति । अत एव तुभ्यमिमां लीलां वदामीति भावः । ननु देवैः कथं न
निषिध्यते, तत्राह कुसुमवर्षिभिर्वैमानिकैरीक्ष्यमान इति । सर्वे देवा अभिनन्दनमेव कुर्वन्ति,
न तु निवारणमिति । अन्यथा लोके कामरसो न व्यक्तो भवेदिति । युवत्य इत्यविचारे । परि-
षेके वीररसो मा भवतिवति प्रेम्णैव ईक्षितः । स्वयमिति पदेन बलात्कारेणापि तथेति सूच्यते ।
तदापि स्वसिन्धेव रतिर्यस्य । परं स्त्रीकृता गजेन्द्रलीला येन । यथा यथा जलेनोष्णं, तथा तथा
सुखमिति गजदृष्टान्तः । महासौरतं च ॥ २४ ॥

ततः पुष्पावचयक्रीडामाह तत इति—जलक्रीडानन्तरं कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलस्थ-
लप्रसूनानां ये गन्धाः तत्सम्बन्धिना वायुना जुष्टाः दिक्कटाः सर्वदिग्भागा यस्मिन् वने तत्र
पुनश्चचार । भृङ्गैः प्रमदागणैश्चावृतः । पुनर्भृङ्गानां गमने हेतुं दृष्टान्तेनाह । यथा मदच्युद् मद-
सात्री गण्डयोरन्यत्र च । द्विरदो हस्ती करेणुभिः सहितो भवति भ्रमरैश्च सहितः । सहज एवान्तः
स्थितो रस आविर्भूत इति भ्रमराणामनुद्रवणं । चचारेति सर्वत्र नानाविधा लीला निरूपिता ।
क्वचिल्लतानां भङ्गः, क्वचिद् वृक्षशाखानां । तथा मर्यादामार्गः लौकिकश्चान्यथाकृत इति । एषा
त्रिविधा लीला अत्यलौकिकी । तत अविचारेण रमणमिति ॥ २५ ॥

एवं लीलावृत्त्योपसंहरति एवमिति—शशाङ्कांशुभिः चन्द्रकिरणैः लौकिकैः या विरा-
जिता निशाः ता एवं रेमे । पूर्वोक्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलारूपः । स केनापि न विरुध्यते । नन्वेवं
रमणे को हेतुरिति चेत्, तत्राह ससत्यकाम इति । सत्यः कामो यासां ताः सत्यकामाः । ताभिः
सहित इति ससत्यकामः । स इति तथा प्रार्थितो वा । एवमपि क्रीडायां कामः सत्य एव स्थितः,
न क्षीणः, असद्विषयको वा जातः । अनुरता अबलागणा यस्य । सर्वथा रतासु नित्यसम्बद्धासु
स्वविवाहितासु न कापि शङ्का, सर्वथा प्रपन्नासु च । अग्रे मर्यादामङ्गो रसपोषाय । तदुक्तं “शा-
स्त्राणां विषयस्तावद् यावद् मन्दरसा नराः । रतिचके प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम” इति ।
तथापि तासु सत्य एव कामः स्थापितः । यो मोक्षपर्यवसायी । स कामो भगवन्तं प्रापविष्प-
त्येव । एवं निशाः सिषेवे । तदनन्तरमात्मन्येव उपरुद्धं सौरतं यस्य तथा जातः । न तु तासु
रतिं स्थापितवान् । तथा सति तासु स्वसात् पुत्रा भवेयुः । सर्वा एव निशा एवं नीताः । शर-
दपि नीता काव्यकथा अपि नीताः । काव्योक्तप्रकारेण गीतगोविन्दोक्तन्यायेनापि रतिं कृत-

राजोवाच—संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।

अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां कर्त्ता वक्ताभिरक्षिता ।

प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिर्मर्शनम् ॥ २८ ॥

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।

किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच—धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयसां न दोषाय बह्वैः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

वान् । तत्र हेतुः रसाश्रया इति । कामरसलोभेव प्रसिद्धः । यावत् पुरुषो रसे गौणमात्रं न प्राप्नोति, तावच्च रसिको भवतीति । श्ररद्वर्णनायां वा यत् काव्यं, तत्र याः कथाः, तासां रसाश्रया इति । निश्चा एता न लोकप्रसिद्धाः, किन्तु काव्योक्ता एव । तत्र हि नियतिकृत्यादिरादित्यं ह्या-
दैकता अनन्याधीनता, तथा अन्येऽपि गुणाः । तथा भगवल्लीलारात्रयो जाता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रि-
भिः—अवतारविरुद्धं लोकवेदविरुद्धं प्रमेयविरुद्धं चेति । तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः ।
तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदव-
तारः । ‘धर्मसंस्थापनाय चे’तिवाक्यात् । अधर्मनिवृत्तये च । तदुभयार्थमेव भगवदवतारः ।
दैत्यादिवघ्नो भूभारहरणं च अधर्मनिवृत्तये । एतदर्थमेवावतारः, नान्यार्थमिति हिंशब्द आह ।
भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकामस्त्ववतारो न घटेतेति । लोकोपकारश्च एताभ्या-
मेव । अंशेन बलभद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । स हि सर्वरक्षकः । अतः
पालनार्थमेव कृतवान् ॥ २७ ॥

किमतो यद्येवम्, एवमेव दित्वाह स कथमिति—धर्ममर्यादापालकानां निर्माता । स्वयं वक्ता
च । उपघातेऽभिरक्षिता च तादृशः प्रतीपं प्रतिकूलमाचरत् । धर्मो नष्टः, अधर्मः स्थापितः । अधर्मः
कृतः उक्तः रक्षितश्च । अतः प्रतीपाचरणमयुक्तम् । तत्र हेतुर्वक्तव्य इति ब्रह्मभिति सम्बोधनम् ।
ये पञ्चपदार्था उक्ता, तेषां स्वरूपमेकत्रैवेति तत्र निर्दिशति परदाराभिर्मर्शनमिति ॥ २८ ॥

ननु कामात् करणमिति चेत्तत्राह आप्तकाम इति—स्वत एवाप्ताः कामा येन । किञ्च, सुव्रत
हे सदाचार लक्षणव्रतयुक्त । यदीदमसङ्गतमिव स्यात्, त्वया नोक्तं स्यात् । यदि वा अधर्मः
स्यात्, तव रुचिर्न स्यात् । प्रतीयते च, विपरीतम्, अतो निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवानिति यदुक्तं, तत्रोत्तरमाह धर्मव्यतिक्रम इति—किमेतदी-
श्वराणां चरित्रं न भवतीत्युच्यते । आहोस्विदन्त्यार्थमागतोऽन्यत् करोतीति । नहि किञ्चिद् घट-
नार्थमागतः किञ्चिन्न विघटयति । न ह्यन्यार्थमप्यागतः स्वधर्मं परित्यजति । प्रकाशनार्थमा-
गतो दीपः गृहेण स्पृष्टश्चेत् दहत्येव । अत ईश्वरधर्मोऽयम् । अन्यथा ईश्वर एव न भवेत् । नहि
वणिज्जामिव प्रयोनियमोऽस्ति सर्वकर्मसु । ईश्वरधर्माश्चैते इति तान् गणयति धर्मव्यतिक्रमः साह-
समित्यादयः । धर्मव्यतिक्रमो विद्यमानोल्लङ्घनम् । साहसम् अविद्यमानकरणम् । एतदुभयमीधरे
दृष्टम् । ‘नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम’ । चकारादीश्वरसेवकानामपि वीर्यादिमतां वा । एतदेव वा
साहसं, सहसा क्रियमाणत्वात् । नन्वेवं सति तत्कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्क्याह तेजीय-
सामिति । अतितेजस्विनामेतन्नाधर्मजनकम् । विधिनिषेधवाक्यानां नियोज्यविषयत्वात् । यथा

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
 विनश्यत्याचरेन्मौल्यादयथाकद्रोऽग्विजं विषम् ॥ ३१ ॥
 ईश्वराणां वचः स्तथ्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
 तेषां यत् स्वयचो युक्तं बुद्धिमाँस्तत् समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
 विपर्ययेण चानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥
 किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मूर्त्यदिवौकसाम् ।
 ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

लोके, तथा वेदेऽपि । अतितेजस्विनां सर्वकर्मदहनसमर्थानां न दोषजनकं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह षष्ठेः सर्वभुज इति । नहि सर्वान् दहन् बह्विर्वधभाम् भवति । सर्वं भक्षयन् अमक्ष्यमक्षको वा । तथा सर्वं पिबन् सर्वत्र प्रविशन् सर्वसम्बद्धः तत्तत्कारी भवति । मिथ्याज्ञानसलिलाव-
 सिकायामेवात्मभूमौ कर्मपीजं धर्माधर्माङ्कुरतामारमते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्पीतसलिलत-
 योपरायाम् ॥ ३० ॥

ननु “तेजीयसामपि क्षेतन्न सुश्लोकव”मिति न्वायाद् ‘यद्बुद्धचमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पत’ इति विरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्तत्राह नैतत् समाचरेदिति—एत-
 दीश्वरकृतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति । अतः जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना मनसापि । ऐश्वर्यतुल्यमेव तेषां तत्कर्म । यथैश्वर्यकामनावामपि अनीश्वरो वधमर्हति । यथा महाराज्यानधिकारी तदिच्छां कुर्वन् । अतो मनसापि न समाचरेत् । विपरीते बाधकमाह विनश्यतीति । मौल्याद् ऐश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं तत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकं, इतरथा नाशकमिति चेत्, तत्राह । असद्रः रुद्रो व्यतिरिक्तः रुद्र-
 समानपराक्रमरहितः अग्विजं विपं कालकूटमाचरन् आसमन्ताद् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः । निन्दितं कर्मापि कालकूटवन्नाशकम् । तदीश्वरस्यैव शोभाकरं, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव गोपीजनबल्लभ इति ॥ ३१ ॥

ननुक्तं ‘यद्बुद्धचमनुतिष्ठ’मिति, तत्राह ईश्वराणामिति—ईश्वराणां वच एव तथ्यं, न त्वाचरि-
 तम् । क्वचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् । ईश्वराणां बहवो धर्माः । यथैश्वर्यं, तथा धर्मात्मत्वं,
 तथा दया । तत्रैश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति, तत् स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमान् तन्न समाच-
 रेत् । ते ह्यन्यथा न वदन्ति । अन्याथं कथनमन्याधिकारेणेति । अतस्तदिरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

ननु यथान्यथै न कथयन्ति, तथा स्वयमपि कुतो न कुर्वन्ति, तत्राह कुशलाचरितेनेति—
 एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तकलस प्राप्तत्वादेव । विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोऽपि न विद्यते ईश्वराणामेव निषिद्धकर्मणा अनिष्टाभाव इति न किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहङ्कारिणामिति । अहङ्कारर-
 हितानाम् । न केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानाभावात् । प्रभो इति सम्बोधनं ईश्वरस्य लोकवि-
 लक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकं, किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति—

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ताः योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।

खैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नष्टमानाः तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।

योन्तश्चरति सोऽप्यक्षः श्रीकृष्णेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न काचित् शङ्का भवति । यथैहिकी, तथा पार-
लौकिकी । नियामकाद्भि शङ्का । भगवतो न नियामकोऽन्योऽस्तीत्याह । अखिलसत्त्वानां सर्व-
जीवानाम् । तिर्थेभ्यर्त्यदिवौकसां गुणप्रयकार्याणां जीवजडानामप्राकृतप्राकृतानां वा सर्वेषामेव
ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य । चकारादात्मनश्च । ईशितव्यानां सेवकानां सम्बन्धी । तत्कृतगुणदो-
षाभ्यां कुशलकुशलयोरन्वयः कुतः । नहि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य
ऐहिके पारलौकिके वा कश्चनापकारः सम्भवति । अन्तरङ्गैरेव तथा ज्ञायत इति न सुश्लोक्ष-
तानिष्टुतिः । नापि कर्ममार्गविचारेण कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि दोषः शङ्कनीयः ॥ ३४ ॥

यथा 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्' 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'स आत्मानमेवावैत्'
इत्यादिश्रुतिषु यथा ज्ञानकर्मभ्यामुत्कर्षः, एवमपकृतज्ञानकर्मभ्यामपकर्षोऽपि सम्भाव्यत इति, तत्राह
यत्पादेति—नहि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्मणा समानं फलमुपलभ्यते । अन्यथा शास्त्र-
वैफल्योपपत्तिः । उत्कृष्टकर्मादौ प्रवृत्तौ नापकृतकर्मणा कादाचित्केन अपकृतो भवति । तत्र मार्ग-
त्रयम् । त्रिष्वपि प्रवृत्तौ नापकर्षं यातीत्याह । तत्र प्रथमं भक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य, तत्र पुष्टस्य, न
केनाप्यपकर्षं इत्याह । यस्य भगवतः पादपङ्कजस्य परागभूता ये सेवकालेपां निषेवो निषेवणं
तेन तृप्ताः । भगवज्जैः सह भगवद्गुणस्मरणेनैव विस्मारितदृष्टसुखलेशाभासाः खैरं चरन्ति । न
तेषां कर्मोत्कर्षापकर्षौ साधकबाधकौ । तथा कर्ममार्गेऽपीत्याह योगप्रभावेति । योगो हि
महान् धर्मः । 'अयं हि परमो धर्म' इति स्मृतेः । तस्य प्रभावः अणिमायैश्वर्यसम्पत्तिः । ज्ञाना-
दयश्च । तेनैव विशेषेण धृताः । पूर्वकर्मजनिता अपि अखिलकर्मबन्धाः विशेषेण धृता भवन्ति ।
तेऽपि खैरं चरन्ति । ज्ञानमार्गेऽप्याह मुनयोऽपि खैरं चरन्तीति । सर्व एव न नष्टमानाः
अवध्यमानाः । नह्यबन्धने । सर्वत्रैव असम्बध्यमानाः । यत्र भगवत्प्रवर्तितमार्गेभ्यप्येषा व्यवस्था,
तत्र भगवतः किं वक्तव्यमित्याह तस्येच्छयात्तवपुष इति । इच्छया भोगार्थं आत्तानि
वर्षूणि 'यावतीर्गोपयोपित' इति तावन्ति येन । तस्य कुत एव बन्धो भवेत् । यो हि तावद्गो-
पयति, कार्यं कृत्वा तान्वाच्छादयति, तस्य केन कर्मणा बन्धो भवेत् । कर्म हि प्रतिनियतं व्यव-
स्थितम् । तत्र यदि भिक्षो भिक्षो जीवः स्वात्, तदा तेन कर्मणा बन्धो वा भवेत् । आकाशवद्
भगवद्गोपाणि प्रतिपदमन्वान्येव भवन्ति । यथान्तमेदेनाप्येकदेशव्यवहारः, एवं देशमेदेनापि
भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । स्वामिनीनां वा वर्षूणि ।
अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

ननु तथापि लोकमर्यादाया भग्नत्वाद् 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायेन शब्दबलविचारेण
बन्धो भवेत् । ते ह्यवधूतास्त्रयोऽपि, न ते व्यवहारनियामकाः । अतो विषमो दृष्टान्त इति
चेत्, तत्राह गोपीनामिति—नहि स्वस्पर्शः स्वस्य कापि निषिद्धः । परा चासीत् स्त्री च परस्य
च स्त्री । उभयमपि न भगवति । यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां च आत्मा । बान्धवाः सर्वे

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः ।

भजते तादृशीः क्रीडाः याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान्स्वान्द्वारान् ब्रजौकसः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

लौकिकाश्च न मन्यन्त इति चेत्, तत्राह । सर्वेषामपि देहिनामयमात्मेति । यो भगवान् अन्त-
श्चरति । आसन्नो जीवो वा । सर्ववादिसिद्धान्तसङ्ग्राह्य सामान्यवचनं योऽन्तश्चरतीति । स
एवायं भगवानभ्यक्षः प्रत्यक्षः क्रीडनेन कृत्वा नटवत् पुरुषदेहं भजते । वस्तुतस्तु नायं पुमान्,
न स्त्री, नाप्यन्यः कश्चित् । 'न स्त्री न पण्डो न पुमा'निति श्रुतेः । अतः केनापि विचारेण नास्य
दोषसम्भवः ॥ ३६ ॥

ननु तथापि एवंकरणे कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह अनुग्रहायेति—भक्तानामनुग्रहार्थमेव
भक्तसमानरूपं देहमाश्रितः । विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति । ततो यथा मनुष्यानु-
ग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं गोपिकानामभ्यनुग्रहाय स्वानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः क्रीडाः
भजते । तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य दोषस्य । निवृत्तत्वाद् । यद्वा । भक्तानां मानुषं देहं
प्रति आस्था सञ्जातास्मिभिति स तथा । तत्रापि महान् पूर्णकामः सर्वं दातुं शक्तः । न त्वेवं
निषिद्धप्रकारेणात्मानं दातुमिति । अत एवां लीलां निरोधपूर्वकादेयदानरूपां यः श्रोष्यति, सः
सर्वथा भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथाचरणं कृतम् । तदाह याः श्रुत्वा तत्परो
भवेदिति ॥ ३७ ॥

ननु तथापि लोकव्यवहारे स्त्रिवोज्ज्वालीना इति अदोषादानं गोपानां मनसि खेदस्तैः
क्रियमाना अपकीर्तिश्च भवेदित्याशङ्क्याह नासूयन्निति—ते भगवन्तं नासूयन्, अक्षयवान् न
रहन्तः । प्रथमतः प्रवृत्तिं ज्ञात्वापि भगवन्मायया मोहिता नामूयन् । अग्रे तु स्वपार्श्वस्थानेव
खलु स्वान् द्वारान् मन्यमाना जाताः । यतो ब्रजौकसः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः । सर्वबाह्यी-
कृता इति वा । एतादृशानां प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति भावः । अयमर्थः सर्वजनीन इति
संस्क्रियुक्तम् । भगवत्सामिध्येऽपि मोहार्थं तस्येति । बुद्धिरेव तेषां भ्रमात् । शिष्टं भगवत्
एवेति । मननमात्रेणैव सर्वदोषपरिहारः । अनेन तत्त्वपि दोषारोपो निवारितः ॥ ३८ ॥

एवं प्राप्तजिह्वं परिहृत्य उक्तां लीलां प्रसहरति ब्रह्मरात्र इति—अरुणोदयो ब्रह्मरात्रम्,
तस्मिन् उपावृत्ते सम्पद्यते । तदन्तर्यामितया प्रविष्टो भगवान् गृहे गन्तव्यमितीच्छामुत्पा-
दितवान् । ततः भगवतानुज्ञाताः । यतो भगवान् मोक्षदाता । तावत् आसन्नभ्यमन्तःस्पर्शं करि-
ष्यन्ति, तदा मोक्षभिकारिण्यो भक्षिष्यन्तीति वासुदेवेनानुमोदिताः । यद्यपि तासामिच्छा न स्थिता,
सर्वभरित्वात्मेन भगवद्भजनस्य कृतत्वात्, किं गृहेण लोकैर्वेति, तथापि गोप्य इति, विपरीतबुद्धि-
र्हत्तुद्विष्य तासां नालीति, समृद्धान् ययुः । तथापि तासां न गृहाः प्रियाः, किन्तु भगवानेव ।
नापि संतापमर्षं, यतो भगवतः प्रियाः ॥ ३९ ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।

भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

मोक्षार्थमिदं चरित्रमिति ज्ञापयितुं एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह विक्रीडितमिति—
व्रजवधूभिः सह भगवत इदं विशेषेण क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् कथ्यमानमुपशृ-
यात् । अथवा वर्णयेत् । श्रवणानन्तरमेव कीर्तनमित्यशब्दः । य इति नात्र वर्णादिनियमः,
किन्तु यः कथन । भगवतो माहात्म्यश्रवणादेवमपि मोचयतीति । भक्तानां च सर्वथा प्रतिप-
त्तिश्रवणाच्च । भगवति परां भक्तिमुपगतः । ततो भक्त्वा अन्तःसिरीभूतया हृदयस्य रोगरूपं
काममाशु शीघ्रमेवापहिनोति । यः पूर्वं हृदयबाधकत्वेन स्थितः, शीघ्रमेव च बाधकर्ता, तमाश्वेव
दूरीकरोति । श्रवणमात्रेणैव । ततः पूर्ववासनया पुनरुद्गमे अचिरेणैव धीरो भवति । अत इदं
साभिप्रायं भोतव्यमिति फलप्रकरणत्वात् फलमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतमहापुराणसुबोधिण्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशाध्यायविवरणम् ।

श्रीयुगलगीतम् ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वने याते तमनुवृत्तचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

वामबाहुवृत्तवामकपोलो वल्गितचुरधरार्पितवेषुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कदमलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशेऽन्तर्गोपिकानां स्नानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥१॥

अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः । पुनर्निवेशयते सम्पक्व तदा भवति सुखिरः ॥२॥

शब्दार्थयोर्मुख्यताश्च युग्माः श्लोकास्ततोश्च हि । सर्वेषु चैव मासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥३॥

अतोत्र मासयुग्मा हि प्रक्रमः फलमेव च । आयन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥४॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दिवसेषु

भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन् गुणवर्णनाया आवश्यकत्वायारम्भे दुःखं पर्यवसाने सुखमिति

निरूपयन् प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखजातमित्याह गोप्य इति, केवल-

पदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः, सदानन्दे वने गते तमन्वेव वृत्तं चित्तं यासां, वस्त्वन्तरग्रहणाश्रमं चित्तं

जातं वृत्तशब्दाद् विलय उक्तः, ततः सर्वतः प्रसृतं सूक्ष्मभावापरं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवद्,

अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः, यथा स्वरूपं सदानन्दरूपं तथा तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं

च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतमन्वधा तत्पदमेव वदेत् तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं

प्राप्येत न तत्करूपत्वं, अवश्यं वाच्यं चैतद् यतः स्वरूपवियोगे तदतिरिक्तस्य न जीवनहेतुत्वं ततो

हीनत्वात्, ततो यथाकथञ्चिन् महता मानसदुःखेन वासरान् निन्युः, यदा पुनस्तच्चित्तं प्रकीर्णं

भगवच्चरित्रे विलीनं सदेकभावं प्राप्स्यति तदा पूर्णमनोरथा भविष्यति, इदानीं सर्वा सामग्री वि-

शकलितेति दुःखेन दिननयनं, वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥१॥

सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेषुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्यर्थे प्रथमेषु निरूप्यते ॥१॥

देवस्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पश्विणश्च तथा मेषा ब्रह्माद्या गोपिकास्यथा ॥२॥

हरिण्यो देवगन्धर्वा द्विषा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेषुनादने ॥३॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्ययीः ॥४॥

अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधामु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥५॥

त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्व एवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥६॥

एवं वेषुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥६३॥

तत्र प्रथमं स्त्रीप्राधान्याद् देवस्त्रियो मुख्या इति तासु वेषुनादप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेषुनाद

उत्तिष्ठति तं प्रकारमाहुर्वामबाहुकृतवामकपोल इति, यत्र मुकुन्दोधरार्पितवेषुमीरयति

तत्र तस्मिन् क्षणे व्योमयानवनिताः कदमलं ययुरितिसम्बन्धः, वेषुनादः पञ्चधा भवति

मुखस्य परितः समतयोपर्यधश्च धारणेन, तत्र स्त्रीणां कामोद्बोधको वामपरावृत्तः, स्त्रीणां पुरुषाणां च

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।

नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥

दक्षिणो देवानामुच्चैरधस्तिरथा समतया सर्वेषामचेतनानां च, तत्र देवस्त्रीणां कामोद्बोधको वामप-
रावृच एवेति तथा निरूप्यते, मानुषभावाद् देवभावो महानिति मानुषनादेन देवस्त्रीणां भ्रमो न भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य 'तद्ध विजृम्भः परमेष्ठिधिष्य' मिति वाक्याद् भूविलासं नादे योजितवान्, तदाह,
वामबाही कृतो योजितो वामकपोलो येन, चलिगता भ्रूयंसेति, भ्रूयत्र दक्षिणा, तथैवाभि-
नयभावात्, चलिगतोच्चैर्गतिशुक्ता, अधरः पूर्वं वर्णितो लोभात्मकः, तत्र चेत् समर्पितः परमानन्दं
न प्रयच्छति काममेवोद्बोधयति यतः श्रुत्वापि विरहजनितं क्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दं
तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत्, तदपि नास्तीत्याह,
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य, आदौ मन्दप्रकारेणैव वेषुनादस्योचितत्वात्, मार्गा-
स्तस्य रन्ध्राः, तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति मध्यभावे मध्यमः कोमले मन्द इति,
गोप्य इतिसम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुं, ईरणमत्र वादनं, प्रयोजनमाह मुकुन्द
इति, वेषुनादेन शृद्धं चेज् जगत् तदा मोक्षं दास्यामीति, एवं हितार्थेपि वेषुवादने ये मोक्षानधि-
कारिणस्तेषां काम एव जात इत्याहुष्योमयानवनिता इति, व्योमयाना विमानयानाः सर्वे
देवयोनयस्तेषां वनिताः, अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिण्यः, सिद्धैः स-
हिता अपि, भगवत्पतिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः, स्ववमत्यन्तं गाने निपुणाः, आदौ वेषुनादं श्रुत्वा
विस्मिता जातास्ततोल्पकामोद्रेके तद् वेषुनादमुपधार्य सलज्जा जाता भर्तारो ज्ञास्यन्तीति, ततोत्य-
न्तमुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया काममार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं यामिस्तादृश्यो
जाताः, यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वमेव समर्प्यते मीरुभिः, ततः कामेन पीडिताः कश्मलं
मूर्च्छां ययुः, सा मूर्च्छाल्यन्तविसारिकेत्याहापस्मृता नीवी कटिवस्त्रं यामिरिति, एवं
वेषुनादोत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमिति भावः ॥ २-३ ॥

गवामपि वेषुनादेन तथा जातमिति वक्तुं प्रकारान्तरेण वेषुरवोद्गममाहुर्हन्त चित्रमिति,
अबला इदमाश्चर्यं शृणुत, यर्हि नन्दसूनुः कूजितवेणुस्तर्हि वृषा गावो दन्तदष्टकबला
निद्रिता आसन्नितिसम्बन्धः, कामः पशुषु सजातीय एव नोत्कृष्टे नापकृष्टे, अश्वतरे त्वन्यैव
व्यवस्था, हीनेषु महतो रमणार्थं सम्बन्धोपि रसाभासजनकोतः सम्भोगलक्षणं कामं निराकृत्य पशु-
प्वत्यावश्यकं भक्ष्यं निरुणद्धि, पूर्वोक्तं 'वामबाहुकुववामकपोल' त्वमनुवर्तते, तत्रैवावान्तरमेदो
वक्तव्यः, हन्तेति खेदे, यत्र गवामपि सर्वक्रियानिवृत्तिस्तत्रास्माकं न निवर्तत इति चित्रं, पूर्वापेक्षया-
प्युत्कृष्टं, देवस्त्रियो हि पुरुषोत्तमे कामुक्यो भवन्त्येव, इदं त्वत्याश्चर्यमिति, अबला इतिसम्बोधनं
पत्न्या दर्शनाभावात्, इदं मया प्रोच्यमानं शृणुत, अत्र गोपिका नवविधा गुणातीते प्रकार-
त्रयमिति कर्मज्ञानभक्तिभिर्वक्तव्यवस्त्रेषा प्रथमा राजस्य इदं राजसराजसी, अपेक्षितं पूर्वं सर्वमेवा-
नुवर्तते सर्वत्र, आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति, तं चतुर्धा वर्णयति, हारवत् हासो यस्य, उरसि
स्थिरा विद्युद् यस्य, नन्दस्य च सूनुः, आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः, तत्र हेतुरयमिति,
अन्यथेदानीमत्रे प्रकटो न भवेत्, द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालङ्गाह, तदा प्रतिमुहूर्ते युगलानि
भवन्ति, सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः, अन्येषां हास्यं
किमीरितं भवति रञ्जवद् भगवतस्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तो हासो मुक्ताहारवद् भवति

धृन्वदशो ब्रजवृषा मृगगावो वेषुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवास्तन् ॥ ५ ॥

बर्हिणः स्तम्बकधातुपलाशैर्वद्धमल्लपरिवर्हविष्टम्बः ।

कर्हिचित् सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

यथा स्नेहवर्धिता मुक्ता इति, अनेन जगतः प्रपञ्चे मोहजनकत्वं स्मिरीकृतं, स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेति धृतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र, यथा दृष्टे नानुपपत्तिर्दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते 'न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम व्याघाता'दिति लौकिकानामेषा व्यवस्था सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति तथा वैदिकानां श्रुतिः, यावत्तैव बोध्यमानः पदार्थः स्मिरीभवति तावांस्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा व्यवस्था, न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्मिरीकरोति किन्तु धनासक्तिमपीत्याह स्थिरा लक्ष्मीर्वधेति, एवं प्रमाणबलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयबलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह, यतोयमेव नन्दस्य सन्नुज्जितः, आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति, परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणं, न हि महानेवं करोत्यत इदमाश्चर्यं, एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजितवेषुर्भवति, अथ वा पूर्वापेक्षयाधोवक्त्रलीलया वेषुर्वाद्यते, हारवद्भासो वसिष्ठुरसि, तस्य स्थिरता विभामस्यैव चाश्चर्यं, श्रीवत्सोप्यत्युत्कृष्ट इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनं, तादृशस्य नन्दसन्नुज्जिते स्नेहो वर्धते तत्रापि खोपकारक इति, कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः सर्वेषामान्तरं प्राणधर्ममप्याकर्षति, यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्महारी तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति, एकस्य तथात्वं हेतुवन्तरसिद्धमपि भवेदत उक्तं धृन्वदश इति समूहशः, यत्रैव वेषुनादः प्रविष्टोपां सर्वेषामित्यर्थः, ब्रजस्थिता वृषाः ककुभिर्नो मघा उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारस्ते ब्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशुपलक्षणार्थं ब्रजपदं, मृगा गावधारण्ये मिलिता भवन्ति, आरण्या ग्राम्याश्चैव भवन्तीति ज्ञापनार्थं मृगपदं, किं बहुना ? सर्व एव पशवो वेषुवायेन कृत्वा हृतचेतसो भवन्ति, नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः किन्तु हृतचेतसो दूरादेव भवन्ति, अनेन वेषुनादस्य स्वाभाविक एवार्थं धर्मो न तु भगवत्समीपकृत इति, कवलास्तृणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे न च भक्षणे समर्थाः, दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्तेतरकार्यनिवर्तकत्वमुक्तं, पूर्वक्रियाया अत्यावश्यकत्वाय कवलपदं, देवस्त्रीवन्मूर्च्छानिष्ठस्यर्ममाह धृतकर्णा इति, अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः, ततो बाष्पाभिवृत्ता इत्याह निद्रिता इति, ततो नादेन सर्वतो व्याप्ता लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात् ते जाताः स्नानरापेक्षयापि स्थिरा जाताः, पूर्वोक्तार्थादधिकोर्थ इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेषुनादेन नदीनामतजिह्वानामपि स्पृष्टा जायत इति वक्तुं पुनर्वेषुनादं वर्णयन्ति बर्हिण इति, आवेशो देववेषश्च पूर्वं निरूपितौ, लीलावेशोऽधुना निरूप्यते, निरन्तरक्रिया हि नदीनां चेतनानां तु निद्रामूर्च्छादौ क्रियानिवृत्तिरपि दृष्टा नदीनां तु न कदापि निवर्तत इति, तत्रापि, महतीनां, बन्धोपि न तासां भवति, सापि वेषुनादेन निवृत्ता, बर्हिणो मयूरस्य स्तम्बका गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि धातवो गैरिकादयः पत्राणि च धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः, कमलपत्राण्यप्याकारार्थं बध्यन्त इति तैः कृत्वा मल्लानां परिवर्होलङ्करणं वेश इति यावत्, स्वयं स्तम्बकादिभिः बद्धो योयं मल्लपरिवर्हस्तं बिष्टम्ब यति, बिष्टम्बो वा बद्धः, अस्वाभाविकं बिष्टम्बनमेव भवति नटमल्लवत्, अनेनायं नादो नृत्योपयोग्येव निरूपितः, तेन क्रियाशक्तिकृता नादस्या निरूपिता

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोनिलनीतम् ।

स्पृहयतीर्षयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

नदीनामाकर्षे हेतुर्भवति, कर्हिचिदिति यदोत्साहः क्रियाशक्तौ, अत एव सखलो बलमग्नसहितः, आलीतिसम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितो प्रतारणार्थं च, प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिष्याजेन, एवं सामग्रीं विधाय सोसाकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः, अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता, अत्रापि लक्ष्मीरस्माभिः सहिता रात्रौ गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति, अत एव सम्बोधनं रहस्यसूचकं, तदा गाः समाह्वयति वेणुनादेनैव प्रकरणित्वाद् वेणुनाह्वयतीत्यत्रे वक्ष्यति, वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणं, गवामाह्वाने हेतुर्भुक्कुम्भ इति, मोक्षो हि ताम्यो देव इति स्वतन्त्रासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति, खरसं वा तत्र स्थापयितुं, उद्भूता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तं, तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्थगिता जाता इत्याह तर्हीति, तत्क्षणमेव भग्नगतयो जाताः, न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति, सरित इति प्रवाहैकस्वभावत्वं निरूपितं, तासां वैष्णवत्वकामना, तासां हि समुद्रोषिपतिः, यथा भगवान् पतिर्भूयात् तदर्थं तत्पदाम्बुजरजः स्पृहयतीर्जताः स्पृहयन्त्यः, रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाहानिलनीतमिति, अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतं, तेन सह प्रत्यासत्तिः, जलार्थी सः, भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूरामिप्राया, काम एवात्रोद्देश्यो देवतात्वाच्चदीनां, अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति, इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याहबहुपुण्या इति, न बहु पुण्यं यासां, यथा शीघ्रमेव गौरूपत्वं गोपालरूपत्वं दिवसे रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति, पुण्यैर्विना समीहितार्थसिद्धभावात्, कथं ज्ञायते तासामेवम्भाव इति तत्राह वयमिवेति, यथा वयमबहुपुण्याः, अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम, अतः खट्वान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति न तु तासां कार्यं सिध्यतीति, किञ्च तासां सात्त्विकभावादपि हृद्रतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेपितभुजा इति, प्रेमैव भुजानां वेपनं न तु वायुवशादतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते, किञ्च सम्भोपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति, स्तिमिताः सम्भवा आपो यासां, एवं रजोमेदास्त्रिविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सत्त्वमेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्त्यनुचरैरिति त्रिभिः, लताविहङ्गममेघाः साधिकाः, एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः, तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवा वेणुनादेनोद्गतप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह, तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः, स च मन्त्र्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः, तत्र मन्त्र्यनुसारेण प्रथममाह, अनुचरैः सेवकैर्गोपैः सम्वगनुवर्णितानि वीर्याणि यस्व, आदिपूरुष इव पुरुषोत्तम इव चानुचरैर्वेदैः सम्यक् सर्वोत्तमत्वेन वर्णितानि जगत्कर्तृत्वादीनि वीर्याणि यस्व, लोका-नुसारेण माहात्म्यमाह सर्वोत्कृष्टमादिपूरुष इवाचलभूतारिति, अचला विभूतिर्लक्ष्मी-र्यस्व, अनुचरैः सर्वैरेव देवादिभिरुक्तः, लौकिकाः स्वयंवहार्थत्वात् पुरुषोत्तमत्ववता-मेवाहुरतो दृष्टान्तभावाः, मिश्रतया वर्णनायां हेतुमाह वनचर इति वृन्दावनचरः सात्त्विक-भावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति, गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीर्विषमस्थानात् समवेक्षे

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः सस्रजः स्म ॥ ९ ॥

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमसैः ।

अलिकुलैरलङ्घुगीतमभीष्टमाश्रियन् यर्हि कूजितवेणुः ॥ १० ॥

पशुहिते स्वयं तत्रत्यो भूत्वा समाह्वयति, लौकिकत्वाभावाय वेणुनैवाह्वयति, वेणुद्वारा तत्र प्रविष्ट इत्यग्निमचरित्रेण ज्ञायते, अन्यथा वृक्षाणां तथात्वं न स्यात्, स इति येषु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाहवत् तदैव मधुधाराः सस्रजः सेतिसम्बन्धः, युक्तशायमर्थः, अन्यथा वेणुनादाभिज्ञता तत्र च स्वनामसङ्केतो न स्यात्, अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यग्रेपि तथात्वं युक्तमेव, वनस्या लता असन्निकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां भोगसिद्ध्यर्थं स्वसिन् विद्यमानमानन्दं प्रकटितवत्यस्तथा तरवश्च, यथा स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीया भगवति भगवदीयेषु च समागतैश्चानन्दयुक्ता भवन्ति भोगार्थं स्वकीयं च प्रयच्छन्ति तद्वदेतेपि, नन्वयं धर्मो जङ्गमानां न स्वावराणामिति चेत् तत्राहात्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति, चेतनेष्वेव भगवतः क्रियाज्ञानशक्त्योराविर्भावः सन्निधानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति, एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति, सोपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति, ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ता आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाढ्या इति, यत्र हि भगवान् निविष्टते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति, अतः कायाद् व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, पुष्पाण्यवान्तरफलरूपाणि परमफलानि तु फलानि तैः सर्वैराढ्या जाताः, भगवदर्थं सदाधिक्यमाह प्रणतभारविटपा इति, भारेणापि नमनं सम्भवतीति तभिरासायादौ प्रणतत्वमुक्तं, प्रकर्षेण नता भारेण विटपाः शाखा येषां, प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः, भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति, मधुधाराः स्वसिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं बहिः प्रकटितवत्यः, एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पक्षिणामपि वेणुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेणुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति, यद्यपि पक्षिणो मुनयो न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति किन्तु स्वभावत एव तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथाशुद्धिर्भवेदतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते, तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीयतिलक इति, दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोतिमुन्दरः, पक्षिणश्च रूपप्रधाना रूपभेदविदः, किञ्च यो वेणुनादः स स्वहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते, तदाह, वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमसैरलिकुलैः कृतमलङ्घुगीतमप्याश्रित्यादरं कुर्वन्नेव कूजितवेणुर्वै, यथैव अमरा शङ्कारं कुर्वन्ति तथैव तस्मादमलकुर्वन्नेवानुरणनवदेव वेणुनादं करोति, पक्षिणां मध्येलयो हीना निकृष्टाश्च तेषामपि कुलानि समूहा नानाविधजातिभेदास्तरण्यलङ्घु यथा भवति तथा गीतं तस्याप्यादरं कुर्वन्, तत्राप्यलयो मत्ताः, मदीपि येनानुचितः, न हि तुलसी पुष्पान्तरवन्मदहेतुः, तत्रापि दिव्यगन्धा तत्रापि भगवद्गन्धमालागता, तेषामप्यादरं चेत् कुर्वन् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविचेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति, वनमालाया या दिव्यगन्धतुलसी तस्या मकरन्देन मसैः, किञ्चादरोपि अमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समागतान् अमरान् न दूरीकरोति किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति तथैवादरं करोति, अतो यथैवादरं

१. पूर्वमहृताणामपि तथा हृतात्वं पूर्वसात् स्वीकृत्यं प्रकृत्ययवकुचमूलनं प्रभाषितेष्वन्नात्र प्रेमदृष्टतनुर्वै, अपरं न वेणुनाद-विष्टपुष्पास्त्रादयः स्वामिन्य इति तदर्थं परिधिष्यन्ति ता एवेति तदुपगन्धनिचाराश्रयत्वं युक्ततरमिति नापिर्कं लेखनीयमर्थः ।

* इयं कविदः सुबोधिन्यन्तः संकिर्तं श्रीमत्प्रभुचरणानां सततम् ।

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतद्वतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

सहचलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।

हर्षयन् यर्हि वेशुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥

महदतिक्रमेणशक्तितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।

सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिदृष्टायया च विहृषत् प्रतपन्नम् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेव कूजितवेषुस्तदैव सरसि विद्यमाना जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनो हंसाः क्षीरनीरविवेकिनस्तो च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः, पुरुषापेक्षया ते पुनर्मग-
धव्रजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतद्वतचेतस इति, चारु यथा भवति निःकामार्थ
भगवद्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषां, तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण न तु स्थानस्थिताना-
मन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा, तदाह, एत्यागत्य हरिमुप समीपे सेवमाना जाताः, यतस्तो भगवदुक्ता
मुनयः, भजने अमराद् विशेषमाह यतचित्ता इति, यतं नियतं चित्तं येषां, चित्तनैवत्येन भग-
वद्व्रजनं मुख्यं न तु विक्षिप्तचित्ततया, किञ्च हन्त इति हर्षं, एतद् भाग्यमेतेषामेव भवतीति,
बहिर्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः, बहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः, यस्मैतद् द्वयं नियतं
वाक् नान्यं वदति चक्षुष्य नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितदृशो धृतमौना इति, मीलिता दृग्
येषां धृतं मौनं व्रतं यैः, साम्प्रतमेते नादपरा अतो दृष्टान्यचित्तता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनं,
एवमेतेषां भाग्यं साच्चिक्त्वाभिरूपितवत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

मेघः सर्वहितकारी तस्यापि वेशुनादजनितभावमाह पूर्ववत् सहचल इति द्वाभ्यां, हे
व्रजदेव्यो गोप्थो व्रजदेवतारूपाः, अनेन विश्वासो भविष्यतीति निरूपितं, यर्हि वेशुरवेण
विश्वमुपरम्भति पूरयति तर्हि महदतिक्रमेण शक्तितचेताः सुहृदं भगवन्तमभ्यवर्षत्
स्वदेहच्छायया चातपन्नं विहृषज्जातः, तद् वा कुर्वन्मभ्यवर्षत्, अयं नादो महाबलयुक्तो
विश्वगतान् सर्वानेव धर्मान् दूरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः, तदाभासरूपोपि मेघो धूमादिसमूहात्मा
विश्वं भगवतैव कृतार्थीभूतमिति स्वयमुपचरितार्थोपि स्वजन्मसाफल्याय भगवन्तमेव ववर्ष, तत्र
वाद्येन वेशुनादेनैतद् भवति तादृशकर्तारं भगवन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन, अन्यथा
उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात्, तत्र क्रियाशक्तिः सम्पूर्णं वक्तुं सहचलो बलभद्रसहित इत्युक्तं
सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती क्रियेति ज्ञापयितुं, स्रग्धूरो धोयमवतंसः कर्णाभरणं तत्र
विलासो यस्मैति लीला निरूपिता, भूत्वा कीर्तिमयी दश दिशः श्रोत्रं, कीर्तिर्दिक्षु प्रेरिता यथा
सा भवत्येव सर्वोत्तमा, भगवत्कीर्तिप्रतिपादकं वा भागवतादिशास्त्रं सर्ववेदेष्वभरणरूपं, तत्र
विलासयुक्ता तत्प्रतिपादिका च, एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितं, तस्याः
सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति, एवं वेशुनादस्य
कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति, सर्वाधारभूतां पृथिवीं
वे भिन्नति तेषामप्युच्यमानेषु स नादो जायत इति कथं न विश्वं पूरयेत्?, रथोत्तरणमतिगम्भीर-
मुपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता, तदैव मेघो महतो वासुदेवस्यो-
परि गच्छन् भगवदतिक्रमेण शक्तितचित्तो भूत्वापयैव तिष्ठन्ने गमनार्थमुद्यतो नीलमेघस्यायं
विश्वजीवनं भगवन्तं समिन्नं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वजिन्दुभिः, अर्थात्

विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेषुवाच्य उरुधा निजशिक्षाः ।

तव सुतः सति यदाधरविम्बे दत्तवेषुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥

सवनशास्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

पुण्यैः पूजितवान्, न केवलं पूजामेव कृतवान् किन्तु राज्यमपि दत्तवानित्याहातपत्रं दधदिति, न केवलं राज्यमेव दत्तवान् किन्त्वात्मनिवेदनमपि कृतवानित्याह च्छाययेति, स्वयंभूः स्थित उपरिस्थितेन न छाया भवतीति पृथक् छाया निर्देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्तमांस्त्रिविधान् वक्तुं तेषामपि वेषुनादेन किञ्चिज् जातमिति वक्तुं वेषुनादं वर्णयति भगवन्तं च विविधगोपचरणेष्वप्यवतिष्ठन्मन्त्रयेण, सन्देहो मोहः सर्वपरित्यागश्च ज्ञानिनां श्रुतीनामरूपवासिनां वेषुनादेन कृतः, तत्र ये विश्वगुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि सन्देहार्थं भगवतो वेषुनादं वर्णयति विविधेति, लोके जायमानो लौकिकप्रकारः सन्देहमुत्पादयति, ननु न तद् रूपमीश्वरे यच्च वेदे श्रुतमस्तीति सर्वविद्यास्थानानां ब्रह्माभिज्ञ इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्क्याह वेषुनाद उरुधा निजशिक्षा इति, सुशिरमेदो वेषुलस्यापि प्रकाराः शास्त्रे निरूपितास्ते ब्रह्मणा ज्ञायन्त एते तु प्रकारा उरुधानेकधा निजशिक्षा निजेनैव शिक्षा शिक्षणमभिव्यक्तिप्रकारा यावु, अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितं, तत्र क्रियाशक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादोलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्यलौकिकत्वायाह विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु विदग्ध इति, गोपसञ्चारः न वेदोक्ताः किन्तु लौकिकाः, ब्रह्माण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति ते न लोकेनैव प्रसिद्धा नापि वेदे, भगवांस्तु सर्वत्रैव विदग्धोत्तोयं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति तमेव प्रकारं कृतवान्, ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोप्यज्ञातं करोतीति चेत् तत्राह तव सुत इति, यद्योदां प्रति वदन्ति स्त्रीमण्डले समागतामत एवात्र न कामादिवार्ता किन्त्वनिषिद्ध एवोत्कर्षो निरूपितः, यथा तव पुत्रोपि संस्तव मनसाप्याकलवितुमशक्यं करोति तथा ब्रह्मणोपि ब्रह्माण्डे जातः, सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्थं, अज्ञाने हेतुमाहुरधरविम्बे दत्तवेषुरिति, लोभात्मकोधर इति पूर्वमुक्तमतो न लोके प्रसिद्धः, तस्य रसो भगवता न दत्त इति, तत्रापि विम्बरूपः स्वयंभू प्रकाशकः, न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः, तत्र च स वेषुः स्थापितस्ततोऽप्युत्तमत्वरूपापनाय, स्वरजातीः षड्जादिस्वरजातिभेदान्, अनयश्रुतन-त्वेनोत्पादितवान् यर्हि तदा उत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेपि समागत्य सोपि काल आर्चिर्देविक इति रूपापयितुं सचनपदं, तं वेषुनादं सवनशा उपधार्य शक्रः सात्त्विकः शर्वस्त्वामसः परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानां, सर्व एव देवास्त्रिगु-णात्मका भवन्ति कवयो निपुणा अपि नादे, इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नादपरः शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता परमेष्ठी तयोरपि गुरुरत एव परमेष्ठिपदं, तेषामन्वचितताभावावाहानतक-न्धरचित्ता इति, आसमन्तान्नता कन्धरा बाह्याभिनयार्थं चित्तं च येषां, ग्राहकं चित्तं, नमनमत्र सर्वतः, तेष्वनिश्चिततत्त्वा जाताः, नाप्यौदासीन्येन कियत्कालं विचार्याज्ञाने तृष्णीम्भूता इति मन्तव्यं यतः कश्मलं ययुः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः, वेषुनादेन वा मोहिताः, अत एव आभासत्वपक्षोपि निराकृतोलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

निजपद्माब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाकृतिविचित्रललामैः ।

व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

व्रजति तेन वयं सखिलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कदमलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

मणिधरः कचिदागणयन् गा मालया दधितगन्धतुलस्याः ।

प्रणयिनोनुचरस्य कदासे प्रक्षिपन् भुजमगापत पत्र ॥ १८ ॥

अस्वन्वेषां वार्ता वेणुनादोलाकमेवान्वयात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्वयेन पूर्ववत् निजपद्माब्ज-
दलैरिति, यहीरितवेणुः सन् व्रजति तदा तेन नादेन कुजगतिं स्वावरत्वं गमिता वयं गोप्यः
सर्वा एव कदमलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केषुपाशं वा न विदाम इति सम्बन्धः, अयं
वेणुनादोस्तदर्थमेव जायत इति तस्य वेष्टयानुमवाच ज्ञायते, तत्र वेष्टया गोकुलनिवासिनामेवार्थं
ज्ञायते तथा व्याप्तः कथमन्यकार्यं कुर्यात् ? अतः प्रथमं भगवतो गोकुलहितकर्तृत्वमाहुर्निजस-
खस्यैव यत् पद्माब्जद्वयं तस्य दलैर्दशाङ्गुलीभिलालमायैर्वा व्रजभुवो निरन्तरं पद्माक्रमणेन
जातव्ययाया व्रजभूमेः खुरैर्जातं तोदं शमययिति शनैःशनैर्लीलया भगवद्गतिनिरूपिता, श्रुतांशो
गतिविलासेन पादस्पर्शेन निराकृतः, आध्यात्मिकाद्यंस्तु ध्वजादिना, तामसो भौतिको ध्वजेन
निराक्रियते, राजस आध्यात्मिको वजेन सात्त्विक आधिदैविको नीरजाकृतिचिह्नेन, तान्येष-
विचित्राणि ललामानि पदेषु, तेन लौकिकालौकिकप्रकारेण व्रजभुवः खुरतोदप्रशमनं, व्रजे
तिस्रः प्रधानभूता भूमिर्गो गोप्य इति, तत्र भूमेर्दुःखनिवृत्तिं मत्वा निरूप्य गत्या कृत्या च
गवां दुःखं निवारयतीत्याह वर्ष्मधुर्यगतिरिति, वर्ष्मधुर्यो महावृषमः ककुषी स यथा लीलया
मन्थरगतिसंस्था गच्छन् गवामपि दुःखहारीव निरूपितः, ईरितवेणुर्ब्रजतीति, गोपिकानां
तदास्माकं वेणुनादेन जाते कामे स्वावरत्वमधिकं जातमित्याहुस्तेनेति, स्वभावत एव वेणुनादेन
जातः कामस्तत्रापि सखिलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो वासु, अतो वेगेन स्तम्भे जाते
कुजगतिं वृक्षगतिं गमिता जाताः, तेषामन्तर्ज्ञानमस्तीति तदर्थमाहुर्न विदाम इति, सुषुप्तावपि
न जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह कदमलेनेति, कदमलेन मूर्च्छया, स्त्रीणामत्यावश्यकं वसनम्भानं
कवरम्भानं च, वेणुनादप्रस्ताव एवैतत् जातमिति मतिदृष्ट्यादिभिरपि कुतमत्र निरूप्यते ॥१६॥१७॥

हरिणीनां वेणुनादेन यथा जातं तद् वक्तुं पूर्ववद् वेणुनादं वर्णयन्ति मणिधर इति
द्राम्या, गवामाधिदैविकानि रूपाणि मणवस्तान् स्वसिन् विभर्तीति मणिधरः, अभिज्ञानार्थं वा,
स्त्रियाणामभिज्ञापका मणयोतस्तैः कदाचिद् गा आसमन्ताद् गणयन् जातः, अनेन तास्तद्गत-
धर्मश्च भगवत्येव प्रतिष्ठिता इति तासां संसाराभावः सूचितः, अत एव गोपिकानामपि, अत
एव हरिणीनामपि, पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारको विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता
कृष्णपरता, मालया दधितगन्धतुलस्योपलक्षितः, यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियं स्वर्गः स्त्रीणां
शब्दो वेणो रसो नवनीतस्य तथा गन्धतुलस्याः, तद्गतोचमता सात्त्विकानां केषाञ्चिदनुभवसिद्धा,
तादृशी तुलस्यतलस्य मालां विभर्ति, अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामस्तदासांनव्यस-
द्धर्मन् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः, कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति भक्तौ तासां
विनियोगार्थं प्रवृत्तिः, किञ्च प्रणयिनोतिप्रेमवतोनुचरस्य गोपस्यांसे भुजं प्रक्षिपयितुं कदा
कदाचिद् 'आशंसार्थां भूतवचे'ति वा कदागायतेति मध्ये यानाशंसा, यथा गोपालस्य तथा

कणितवेषुरववञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वास्त कृष्णगृहिण्यः ।

गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥

कुन्ददामकृतकौतुकवेशो गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।

नन्दसूनुनरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥

मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शनं ।

बन्दिनस्तमुपदेवगणा ये बाद्यमीतवलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥

स्नेहसेवाधर्मयोः सद्भाव एवं भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाच्च स्नेहमजनं, देहास्फुरणाच्च विजातीयत्वेन कामाभावः, तदैव कणितो यो वेषुराकक्षिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः स चेद् वेषोर्निर्गतस्तत्सम्बन्धादन्येपि शब्दाश्चित्तवञ्चका इति रवपदं, शब्देन मृगाणां वशीकरणं सिद्धमेव, इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद् वञ्चकत्वं, अतो रवेण वञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वास्त कृष्णसमीप आसत उपविष्टा जाताः, यथा प्रावद्युप-विशत्येवं कृष्णमनूपविष्टाः, ननु स्त्रियोन्मयस्य कथमन्यस्य गृहेभ्यस्य समीप उपविष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति, तास्तस्य गृहिण्यो जाताः, वञ्चितचित्तत्वाद् वारुणं विस्मृत्य शब्दमात्राभिविष्टा जाताः, वेषुनादेन वा सानुभावेन कृष्णसारपि कृष्णमत्या कृष्णमेवा-न्वास्त, ननु कृष्णसारपि कृष्णभ्रमाच्छब्दोपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत आह गुणगणार्णवमिति, कृष्णसार एको द्वौ वा गुणौ, अतो यत्रैव भगवान् गच्छति तत्रैव तमनुगत्य सर्वा एव हरिण्यो विमुक्तगृहाशा जाताः, गृहं गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं नवप्रकारेण वेषुनादं निरूप्य गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेषुनादेन भगवान् जगदेव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेतिद्वाम्भां, यर्हि भगवान् यमुनायां विजहार, तत्रापि पूर्वोत्तरदशायामपेक्षितो वेषुनादः परिगृह्यते प्रकारणित्वात् प्रकारविशेषाभावाच्च न पृथगुक्तः, तदोपदेवगणाः परिवव्रुरितिसम्बन्धः, यमुनायामिति सामीप्यसप्तमी, अधिकरणसप्तमी वा, धर्मे गवां गोपालानां च जले स्थितिः सम्भवति, तत्र विहारो गोपैः सह जलक्रीडा गवां प्रक्षालनादिः, सर्वशोभेगशान्त्यर्थं वेषुनादः सहकारी, तदानीमनलङ्घतस्वमाशङ्क्यालङ्कारमाह कुन्ददामेति, वस्त्राभरणाघलङ्कारा भविष्यन्त्येव पुष्पालङ्कारा न भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तदेव निरूप्यते, कुन्ददाग्रा कृतः कौतुकवेशो यस्य, दामान्पनेकप्रकाराणि तैस्तथा वेशो निर्मायते यथात्यङ्कृतो भवति, अत्र तु यथैव हासरस उत्पद्यते तथैव निर्मायत इति, नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्क्यापामाहुर्नन्दसूनुस्तव वत्स इति, यथा लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति, अनेन त्वं गौरुपेति सर्वगुप्तरसानभिज्ञत्वं सूचितं, अन्यथा उल्लसलवन्धनलीलां न कुर्यात्, मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते, तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा, पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽग्रिमविशेषणेन, किञ्च प्रणयिनां नर्मदः, ये केचन स्नेहयुक्ता यथैव ते स्निग्धा भवन्ति तथैव लीलां करोतीति, अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः, यत्रैव लीलासकत्या क्रीडा स विहारः सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेषुपादनक्रीडा च ज्ञेया, अन्यथा बाघादीनामुपयोगो न स्यात्, विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः, तत्र विद्योत्पादको वायु-देवाश्च तदाधारभूताः, तत्राप्युपदेवगणा बन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः, अतोऽन्यापेक्षया

यत्सलो व्रजगवां यदगधो वन्द्यमानचरणः पथि बृद्धैः ।
कृत्स्नगोचनमुपोषा दिनान्ते गीतबेणुरनुगेक्षितकीर्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं अमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्चरितस्रक् ।
दित्सयैति सुहृदाशिष एव देवकीजठरभूरुद्रराजः ॥ २३ ॥

तेषु विशेष उक्तः, प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति मन्दो वायुरनुकूलं यथा भवति
तथोपवातीति, अनुकूलं कूलसमीपे हितं च, अनेन शैल्यं निरूपितं, मलयजस्पर्शेन सहित
इति सौरभ्यं, अनेन दाक्षिणात्योयं वायुरिति निरूपितं, भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सह-
भावादधिकशैल्यनिरूपकत्वेन अनुकूलत्वं, मलयजस्पर्शो मलयजस्येव वा स्पर्शः, तथा सति
तत्रत्यानां सर्वेषामेव भगवद्भावं सम्पादयिष्यतीति, मानयन्मिति, स्वकीयैस्त्रिभिर्गुणैर्वैधैव सम्माननं
भवति तथैव वातीत्यतिवक्ष्यता, उपदेवगणाश्च गन्धर्वादयश्च चन्द्रिनः कीर्तिनिरूपका जाताः,
गायकाश्च सन्तः, य इति भगवदीयाः, वाद्यगीतपूजासाधनैस्तामसराजससात्त्विकैः सहिताः
परिचयः, सर्वत्रैवापेक्षितं कृतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं गुणार्तीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत एव चरित्रमाहुर्वत्सल इति,
भगवान् यद् गोकुलं गोष्ठे समानयति तत् कृपया, अन्यथा एकस्यामपि लीलायां व्यापृता भावो
मुष्णैरन्तथा गोपिकाः, परं कृपयैव भजनानन्दानुभवार्थं तथा करोति, अत्र हेतुर्यदगध इति,
यद् यस्मात् कारणादगं पर्वतं चारयतीति, यदि भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं
न कुर्यात्, एतद् भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि बृद्धैर्वन्द्यमानचरण इति,
दृढाः सर्वतो निपुणाः, बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति, अतः कृत्स्नमेव गोचनमुपोषा ततः
पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा, दिनान्त इति, अग्रे वनस्थितेषुकृत्वाष्टीलान्तरस्य च
चिकीर्षितत्वात्, गीतबेणुर्जातः भ्रमापनोदनार्थं व्रजस्यानां ज्ञापनार्थं च, अस्य नादस्याग्रे कार्यं
वक्तव्यं, गोपिका एव कृतार्थाः करोतीति न किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाहानुगेक्षि-
तकीर्तिरिति, अनुगैः सेवकैरीक्षिता कीर्तिर्यस्य, अनेन रात्रौ तेषामपि गानमुक्तं भवति यथा दिवसे
गोपिकानामन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत्, एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव करोती-
त्याहुः कृत्स्नवमिति, अमरुचा व्रजस्य दृशीनामुत्सवमुन्नयन्नाशिषो दित्सयैतीतिसम्बन्धः, अ-
मयुक्ता रुद्र कान्तिः, भगवतः भ्रमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपरत्वं, अस्ति भ्रम इतिसिद्धान्तः, 'भर्ता सन्
भ्रियमाणो विमर्ति', 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' यदा भारं तन्त्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरत्न-
मेती' ति श्रुतेः सर्वधर्माभ्रयत्वाच्च, विरुद्धसर्वधर्माभ्रयत्वादभ्रान्तोपि, न तु केवलमभ्रान्त एव, भ्रमः
मुखकारक इत्यपरे, तत्सम्बन्धिनी रुक् अमरुक्, सा नायकमता स्त्रीणां न हितकारिणी तथाप्यस्माकं
हितकारिण्येव जातेत्याहुर्दृशीनामुत्सवमुन्नयन्मिति, दृशिर्दर्शनं, यदि भगवान् भ्रान्तो न भवेत्
तदा शीघ्रं गच्छेत् तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात्, ऊर्ध्वं नयन्मिति सङ्गते दृष्टीनां य
आनन्दः स्थितो यावांस्तदपेक्षयाधिकं कृतवानित्यर्थः, भगवत्कीर्तेः सर्वपुरुषार्थदातृत्वाय प्रकारं
वदन् भ्रममुपपादयति खुररजश्चरितस्रगिति, गोखुररजोभिश्चरिता व्याप्ताः स्रजो माला
वस्त्रा, वायुवशादुद्गतो रेशुर्न स्थिरो नापि नियतः, खुरजातस्तु तथा, सुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च
न गोग्रहणं, 'पशवो वा एकशफा' इत्यत्र तथा निर्णवात्, अनेन धर्मोपमिति निरूपितं रजोर्धो व्याप्तिः
काम इति, आगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः सुहृदां सर्वेषामेव सम्बन्धिनामाशिषः सर्वा एव

मद्विचूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

वदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैव दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

देवा इत्युक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेष्वानन्दप्रवेश इति, एष इति प्रदर्श्याद्भूयतः स्वर्णिङ्गीला ज्ञापिता भवति, साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्भूतमसाधारणं धर्ममाहुर्देवकीजठरभृद्भुराज इति, अदितिर्देवकी 'अदितिर्घोरदितिरन्तरिक्ष'मिति श्रुतेरदित्यवतारत्वाद्गुरुत्वात्, तस्मान्नववर्षं चन्द्रोदयोपेक्षित एव, सा पुनर्विशेषरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोपि विशिष्टकार्यं करोति, लौकिकस्तापस्त्रिविधो भगवद्भिरहजम्, अयं त्रिविधमपि नाशयतीति पूर्वोक्तमानन्ददातृत्वमुपपादितं, देवकीजठरे भवतीति देवकीजठरभृः स एवोद्धराजो जायते यथोदयाद्री पतिस्तु नक्षत्राणामेव भवति तथा देवक्यां जातः परं सुखदोष्माकमेव, इदं सर्वं कार्यं वेशुनादसाध्यमिति प्रकरणीत्वाज्ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

साधारणीं लीलायुक्त्वा गोपिकास्त्रेव वेशुकृतां भगवतैव जनितां लीलामाह मदेति, यदुपति-
मुदितवक्त्र उपयातीति, पूर्वोक्ता एव वेशुनादा अत्र ग्राह्याः, दश लीलाः पूर्वं निरूपितास्ता
सर्वा असदर्थमेवेति दशधा भगवन्तं विशेषयन्ति, एक एव भगवानुभयत्रेति युगलत्वेपि
नात्यन्तं विभागः, सर्वत्रैव वेशुनादे रजोगुणो मुख्य इति सोसदर्थं फलित इत्याहुर्मदेन
विचूर्णिते लोचने यथेति, मदोत्र स्नानन्दस्त्रित्वा पूर्णवयोधः स ज्ञानमार्ग एवेति प्रकटयितुं
सर्वविषयान् स्वावर्तयितुं विचूर्णितलोचनत्वमुक्तं, अयं धर्मो भगवन्निष्ठो निरूपितः, स्वरूपस्थित्यर्थ
तादृशोपीषन्मानदः, मानं प्रयच्छति सन्माननां करोति तेनास्माकं गम्यो भवतीति ज्ञायते, मान-
मभिमानं वा रजोगुणप्राकट्यात् प्रयच्छति खण्डयति वा ज्ञानप्राकट्यात्, प्रयच्छति मानं घटि
खण्डयति त्रिष्वपीषदेव तत्तत् कार्यं, ननु पूर्णस्य भवतीत्येवङ्कारणे को हेतुः? तत्राहुः स्वसुहृदामिति,
स्वपदादसाधारण्यं तेन स्वसैव सुहृदस्ताः, महतोपि सुहृत्कार्यं कर्तव्यमिति, साधारणं कार्यमाह
वनमालीति, कीर्तिमयी वनमालां प्रकटयतीति, वदरवत् पाण्डुवदन इति, वदरोत्र फलवाचकः,
स हि धर्मेण प्रतिक्षणं विसदृशीं कान्तिं करोति, तत्राप्यर्धपदः पाण्डुवर्णो भवति, अग्रे त्वारक्तः,
वधेदानीमर्धरतोऽग्रे स्वत्यन्तं रतो भविष्यतीतीषन्मानदत्वाद् विशेषः, साधनं कीर्तिरिति मध्ये
विशेषणान्तरं, अथ वात्र पाण्डुशब्देनारक्त एव गुण उच्यते तदा वदनं वक्त्रमधरासुतपानं लक्षितं
भवति, वनवासिनां वैतदुपभोग्यमिति वने गत्वेतदुपभोग्यमिति सर्वा ज्ञापयन्ति, ततोपि विशेष-
माहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डयन्मिति, श्मश्रुद्गमामावादानन्दनिधानत्वाच्च
सुदुत्वं भोगार्थमुपपाद्यते गण्ड एव रससमाप्तिरिति, कनकपदं वर्णान्तरज्ञापनार्थं, उत्कृष्टेनापि
परमानन्देनाप्यसदर्थं कामरस एवोद्बोध्यत इति सर्वथासदर्थमेव भगवदागमनमिति निधीयते,
अन्वया शिरोमेदानस्तत्समर्थं न कुर्यादिति, ननु यद्यपि महात्सयापि बाल इति नन्दस्तुनुरिति
कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कां वारयन्ति यदुपतिरिति, अयं यादवानां पतिस्ते हि
बहुस्त्रीका भवन्ति, अमर्यादायं विशेषणान्तरमाहुर्द्विरदराजविहार इति, महासुरते गजेन्द्र इव
महान्, तेन विना न पूर्तिरिति, तदपेक्षयाप्यादौ पूर्वतापं दूरीकरिष्यतीत्याहुर्यामिनीपतिरिवेति,
सम्पूर्णया यामिन्या अयं पतिः, अतस्तद्गतानां विशेषेण सुखदः, नन्वर्ध्वतिरपि कथमुच्यते
यामिनीपतिरिवेति? तत्राहुरेव इति, सर्वालङ्कारभूतस्य विद्यति, अधुना तु भान्त इव, दिनान्त

श्रीशुभ उवाच-एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः। रेमिरेहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः॥२६॥
एष यामिनीपतिरिव चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्प्रतमग्रे तु यामिनीपतिरिवेममर्थं
ज्ञापयतीति लक्ष्यते यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वोपयाति समीपनागच्छति, अयं
भावस्तासामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तं, उपसंहारे पुनराह मोचयन् व्रजगवामिति,
व्रजस्य गवां च सम्पूर्णं दिवसे यावांस्तापस्तं सर्वमेव मोचयतीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणत्वानामेव तद्द्वारोपसंहरत्येवमिति, राजभित्ति-
सम्बोधनं विश्वासार्यं, व्रजगता अपि स्त्रिय एवम्प्रकारेणाहस्तु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि
कृष्णलीला एवानुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीरनुक्रमेण गायती रेमिरे, स्वत आन-
न्दरूपा कीर्तिताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्का-
स्तच्चित्ता इति, चित्तं ज्ञानप्रधानं मनः कर्मप्रधानमिति, एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृति-
भगवदासक्तिश्च निरूपिता, नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति,
महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्वासामिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतशुभोभिनी श्रीमत्कृष्णमहात्मनः प्रेमिण्डुमयीलितमिरचितानां दशमस्कन्धविषये ब्राह्मिणीभाष्यविवरणम् ३९
॥ समाप्तं तामसप्रकरणं श्रीशुभलगीतम् समाप्तं ॥ द्वितीयं तामसप्रकरणम् ॥

॥ श्रीभ्रमरगीतम् ॥

॥ गोपुवाच ॥

मधुप कितवबन्धो मा स्पृशांहि सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमदम्भुभिर्नः ।
बहुतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य वृतस्त्वमीहक ॥१॥
सकृदधरमुधां खां मोहिनीं पापयित्वा सुमनस इव सद्यस्तल्यजेसान् भवाहक ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा ह्यपि वत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ २ ॥
किमिह बहु षडहं गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ ३ ॥
दिवि मुवि च रसायां काः स्त्रियस्तदुरापाः कपटचरिहासध्विजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे शुत्तमश्लोकशब्दः ॥ ४ ॥
विसृज शिरसि पादं वेद्यहं चादुकारैरनुनयविबुधस्तेभ्येव दौत्यैर्मुकुन्दात् ।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किं नु सन्धेयमस्मिन् ॥५॥
सृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्त्वापेष्टयद्वाङ्मवयस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्वजस्तत्कथार्यः ॥ ६ ॥
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविमुदसकृदवनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य वीना बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्या चरन्ति ॥ ७ ॥
वयस्तमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्धधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
दहशूरसकृदेतत् तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमश्लिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥
प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोसि मेङ्ग ।
नपसि कथमिहासान् दुस्त्वजद्वन्द्वपांश्च सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ९
अपि वत मधुपुर्यामार्यपुत्रोयुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धूश्च गोपान् ।
कचिदपि स कथां नः किङ्करीणां शृणीते भुजमगरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु ॥

समाप्तम् ॥

श्रीमद्देवानराय नमः ॥

प्रस्तावना ।

श्रीमत्याः सुबोधिन्याः पाठादिनिर्णये श्रीमत्प्रभुवरणप्रपीत्राणां श्रीशमोदररामजीविट्ठलरायाणां पुस्तकं बहु साहाय्यमकरोत् । अखन्तं छन्दमेतत्पुस्तकं प्राचीनं च महागुणैः श्रीविट्ठलरायैरेतत्पुस्तकं बहुवारं वाचितमिति प्रतिभाति । शिरामासौरेवासिन् पुस्तके निर्दिष्टः । मूलकोकस निवरणं यत्र समाप्तं भवति, तदपि सुश्लेष-
किकवाच निर्दिष्टम् । अन्योऽपि विशेषोऽस्माभिरस्मिन् पुस्तके दृष्टः । श्रीमदाचार्यकृतश्रीशुबोधिन्या निवारणावसरे श्रीमत्प्रभु-
वरणैः कश्चित् सतप्रतिष्ठापनं व्याख्यानं वा निजपुस्तकोपरि लिखितम् । कस्मै एतदेव दिष्णं व्याख्यानं वा यद्यपि
श्रीमत्प्रभुवरणैः सतप्रकृतता लिखितम्, तथापि केचकदोषाद्वा अद्यापिनाद्वा आचार्यप्रभोक्तारतम् नालीति माननाद्वा
श्रीमदाचार्यलिखितमूलश्रीशुबोधिन्यामन्तर्गतमभूत् । एतत्सतप्रलिखितं व्याख्यानं वा टीकाशरैः श्रीशुबोधिनीयेन
स्वीकियते । एतावत्पर्यन्तं तथैव प्रचलति । तथापि सुश्लेषा निवारणाणां तु श्रीमत्प्रभुवरणकेचनरीतिः श्रीमदाचार्य-
केचनरीतितो विरुद्धा प्रतिभात्येव । एतादृशं वैतर्क्यं श्रीमत्पुस्तकमैर्लभ्यम् । तथैव ज्ञापितं च तैर्लोक्यसरे निजप्रभुषु ।
श्रीमत्पुस्तकोत्तमानामर्गं निर्दिष्टः कल्पविधौ नैकादीत् । केचनरीतिः श्रीमत्प्रभूणां मिथा वर्तत इति काला श्रीपुस्तोत्तमैः
श्रीमत्प्रभुभिर्विजयीहृष्टाक्षरलिखितसतप्रकाणां सङ्ग्रहाय प्रणतः कृतो दृश्यते । श्रीमत्प्रभुवरणहृष्टाक्षरलिखितानि सतप्र-
लिखनानि क्वं सम्पादितानि निजमन्दिरे सेवायां ते रक्षितानि । प्रवक्ते कृतोऽपि सर्वेऽपि सतप्रकाः श्रीमत्प्रभुवरणाणां
निजहृष्टाक्षरलिखिताः श्रीपुस्तोत्तमैर्लभ्या इति तु नैव प्रतिभाति । तस्माद्वा प्रसज्जानावाद्वा श्रीपुस्तोत्तमैः एवमश्रीशुबो-
धिनी-अवासे प्रभूणां सर्वेऽपि सतप्रका नैव निर्दिष्टाः । अतः प्रश्न उपस्थितः कथमेतत् सम्पादनीयमिति । अस्माकमप्यया
कृतमेतदेव प्रामाणिकं भवेत्, तथापि प्रभुवरण-कृपयैतदपि साक्षीपार्श्वं सम्पन्नम् । यतः श्रीविट्ठलरायाणां पुस्तके सर्वेऽपि
प्रभूणां सतप्रकाः ( ) विद्वान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टाः ।

एतेन एवमपि नाति यदेतत्पुस्तकं मूलपुस्तकत एव लिपीकृतं स्मरिति । एतत्पुस्तकाचार्येनैव श्रीमत्प्रभुवरणाणां
शुबोधिन्यामन्तर्गताः सर्वेऽपि सतप्रका लक्ष्याभिः ( ) विद्वान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टा इति । एतत्पुस्तकमस्माभिः श्रीशुबो-
धमोहनलालपुत्रीलालद्वारा निष्कषेण प्राप्तम् । सम्पत् १७०३ वर्षे पौषनदि प्रतिपदि रमिनासरे लिखितमेतदिति ।
इदं पुस्तकम् सम्पत् १९१८ महाभासे छत्रपते चतुर्थ्याम् मंगलवासरे दामोदरदासहरसानीजन्ममहोत्सवे पूर्णमभूत् ।

संखेडास्य-मोहनलाल-गोवर्धनदासस्य श्रीबल्लभस्मरणम् ।

Dominating influence of the teachings of Shrimad Vallabhacharya in Germany.

Krishna

Shrimad Vallabhacharya.

कृष्ण (Krishna) is an inexhaustible store-house of two aspects of 'Love' (association and separation—its Power of attraction and its Power to creat unity) the aspects revealed by Lord Krishna. It embodies all the principles of Vallabh Philosophy; in short it is the whole life or being of Vallabh, the sun of the Bhaktimargh Lotus.

कृष्ण षोडशब्रह्मणाः सकारिका रासवशात्प्राची वैकुण्ठेपिकमुद्यमक्रमणीत सुबोधिनी.

is the true essence of all Vedas and Shastras and is composed by Shrimad Vallabhacharya, the only Preacher of Bhakti (Devotion) on Earth. Shrimad Vallabhacharya wrote सुबोधिनी by way of a commentary on Bhagwat. From this सुबोधिनी I, through His inspiration, have published the above-named book—the real essence embodying all the philosophy—with a view to give its benefit, according to qualification, to all men on the surface of the globe without distinction of any sort. The Book is a divine jewel; it fully explores love's (unmingled with any sensuality) power to attract and to creat oneness, it is an excellent treatise dealing with heavenly, pure and delicate कृष्ण रस as manifested in the daily play of Krishna. It is a wonderful fountain giving out sublime and eternal joy born of association and separation of Gopies, who, on account of their superhuman foresight and sharp intellect, had attained the height of love and affection, who had rejoiced in that Love and whose individuality was merged in it. Nowhere on this Earth, the Book has its rival. No known country has such superhuman science. The principles of this philosophy have not, therefore, still been heard of, read or seen. The inventions, coupled with amazing inertia, incomprehensive to human mind and still unexplored by the human genuity, have been singular to Him and Him alone.

Kiel, 11th November 1931.

To,

Mr. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,
SANKHEDA.

DEAR SIR,

I acknowledge with best thanks the receipt of two copies श्रेष्ठप्रणयः सकारिका रसप्रणय्यादी वेदुषोपीकादुक्तं प्रमरणीया कुबोधिनी kindly sent to me through favour of my dear pupil Dr. P. M. Modi of the Samaldas Collodge, Bhavnagar. I am so pleased to have this splendid edition published by you and shall place one of the copies into the Library of the Indogermanisches Seminar of this University, for the use of my students, and keep the other one for my private use.

Believe me to be dear Sir,

Yours sincerely,

F. O. SCHRADER.

Kiel, 4th February 1932.

To,

Mr. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,
SANKHEDA.

DEAR SIR,

I have duly received your letter of January 3rd 1932 and also another copy of श्रेष्ठप्रणयः for which I thank you.

In reply to your questions I have to say that the teaching of Sri Vallabha has so far been practically unknown in Germany as well as in France, England, and America. There is a chair for Sanskrit in nearly every one of our Universities but nowhere is there an institution of the type you are thinking of i. e. one, teaching specially Sri Vallabha's Vedant or even Indian philosophy in general. Nor do I know anybody specially interested in Sri Vallabha, except myself and Professor H. von. Glasenapp of the University at Koenigsberg. But I hope to succeed in creating interest in the sublime philosophy of Sri Vallabha, and am therefore thankful to you for having sent me four copies of श्रेष्ठप्रणयः etc., thus enabling me to place the book into the hands of my students.

Believe me to be dear Sir,

Yours sincerely,

F. O. SCHRADER.

Koenigsberg I. P.
The University,
December, 10th 1931.

DEAR SIR,

With best thanks I acknowledge the receipt of Shrimad Vallabhacharya's श्रीवल्लभचर्या: you have been kind enough to send to me. I am specially interested in the philosophy of Vallabha and have just finished a book dealing with the principles of the philosophy of the Master according to the 16 granthas, the Brahmasutra-bhashya and the Subodhini. So the beautiful new edition of the most important writings of the Master is of the greatest interest to me. When my book will be printed—it is the first book on Vallabha ever published in German, I shall send you a copy of it.

In compliance with your wish I give you the address of Professors who may take also interest in the book and would be thankful to get it.

all in Germany.

Professor F. O. Schrader
Professor R. Otto
Professor J. W. Hauser
Professor O. Strauss
Professor H. Zimmer
Professor Indisches Seminar

University of Kiel
University of Marburg
University of Tuebingen
University of Breslau
University of Heidelberg
University of Koenigsberg

Yours very faithfully,
PROF. D. H. VON GLASENAPP.

Quinckesrade 18.

To,

Hei del berg, 17th march 1934.

MR. MOHANLALBHAI GOVERDHANDAS SHAH,
SANKHEDA.

DEAR SIR,

I beg to thank you for your kindness in sending me your precious publication "Krishna shodasha grantha & etc." I have pursued it with due interest for the noble teaching and I am very glad to be in constant contact with it in possessing your gift. The eternal thoughts of Indian wisdom will ever get importance throughout the western world and it is fit that the great voice of Shrimad Vallabhacharya now by your effort to spread it shall join in the process of general knowledge.

Believe me, dear sir, yours sincerely,
(Sd.) HEINRICH ZIMMER,
Professor of Sanskrit at the University Hei del berg.

109, Juni Hunsman Gali,
Bombay 2.
3-3-1939.

DEAR MOHANLAL,

I am very much thankful to you for the book named "Krisna Shodasa Granthas Sakarika Ras-Panchādhyāyī Venu-Gopikā yugal-Bhramargitā Subodhini" you sent to me. The book describes the Highest Soul as revealed by the Vedas, and best teaching of Krishna. The sweet and lucid language of this book really delights me. I am very glad to know that the opinions of the German Professors which you sent me, really show that the book enchants even the German Professors, and that the teachings of Shri Vallabhāchārya have gained victory even in the western countries. I offer my humble prayers to Shri Vallabhāchārya who will intensify your enthusiasm to propogate the teachings of Shri Vallabhāchārya.

Supported by,

Mohanlal Motilal Shah, B. A., LL. B., Sankheda.
Desai Manilal Ratanlal, Dabhoi.
Himatlal Chhotalal Darn, Dabhoi.
Jagannath Gopalji Pandit, Siddhapur.

Yours ever sincerely,
MOHANLAL CHUNILAL

Printed by Rameshchandra Yash Shedge, at the Nirmaya Paper Press,
14-22, Kolbhat Street, Bombay.

Edited and Published by Mohanlalbhai Govardhandas, Santhodra.

1942

